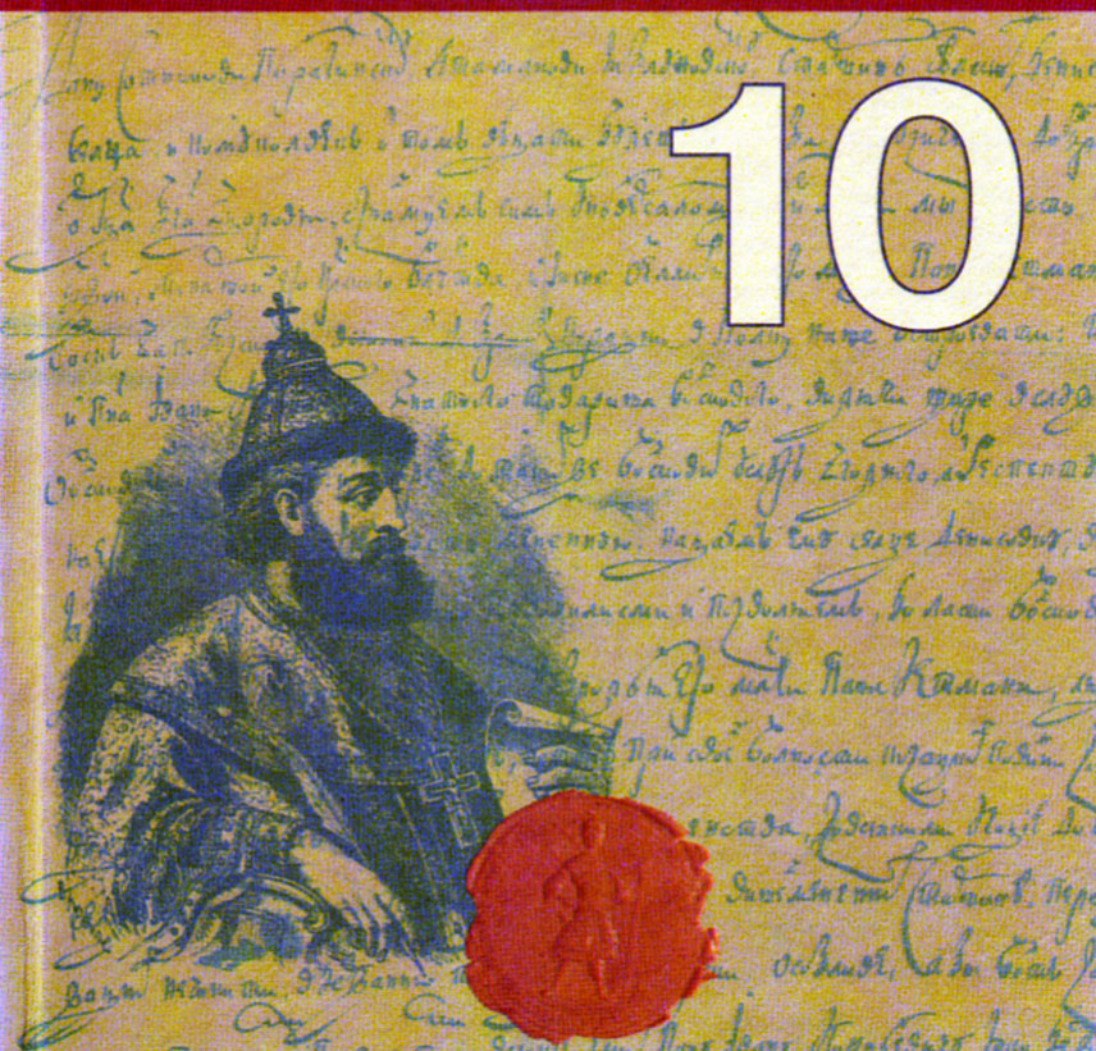

О. Д. Наровлянський

ПРАВО. ЗНАВСТВО

10

О. Д. Наровлянський

ПРАВОЗНАВСТВО

Підручник для 10 класу
загальноосвітніх навчальних закладів
(рівень стандарту, академічний рівень)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Грамота»
2010

УДК 373.5:340+340](075.3)

ББК 67.0я721

НЗ0

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 177 від 3.03. 2010 р.)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Наукову експертизу проведено

в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Психолого-педагогічну експертизу проведено

в Інституті педагогіки НАПН України.

Експерти, які здійснювали експертизу:

Олефір С. І., ЗНЗ № 34, учитель-методист, м. Полтава;

Зінченко В. А., Славутицький ліцей, Київська область,
учитель-методист;

Римар Я. Я., Зборівський районний методичний кабінет,
Тернопільська область, методист;

Запара С. І., Сумський аграрний національний університет,
завідувач кафедри юридичного факультету, декан, кандидат
юридичних наук.

Наровлянський О. Д.

НЗ0 Правознавство : Підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч.
закл. (рівень стандарту, академічний рівень). — К. : Грамота,
2010. — 232 с. : іл.

ISBN 978-966-349-262-9

Підручник допоможе учням поглибити та розширити знання з правознавства, ознайомить їх з найважливішими нормами українського права, допоможе навчитися захищати свої права, приймати виважені правомірні рішення в багатьох життєвих ситуаціях.

У виданні подані нормативні акти України станом на 15 липня 2010 року.

Підручник призначений для учнів 10 класу, які вивчають правознавство на рівні стандарту та академічному рівні.

УДК 373.5:340+340](075.3)

ББК 67.0я721

ISBN 978-966-349-262-9

© Наровлянський О. Д., 2010

© Видавництво «Грамота», 2010

Шановні десятикласники!

У цьому році, вивчаючи курс «Правознавство», ви додасте до практичних навичок знання нових правових норм, понять і принципів, ознайомитеся з основами теорії держави й права, з окремими галузями права. Крім того, ви дізнаєтеся про устрій нашої держави, основи конституційного права України.

Основним джерелом у вивченні курсу для вас буде підручник. У ньому використані позначки, які допоможуть під час вивчення навчального матеріалу.

Найважливіші поняття, терміни, цифри, правові норми будуть позначені в підручнику напівжирним шрифтом.

Курсивом буде виділено пояснювальний текст, а також запитання, на які потрібно дати відповіді.

Витяги з документів, нормативних актів позначені вертикальною лінією блакитного кольору ліворуч від тексту, а біля назви ви побачите прапор держави або міжнародної організації, якою було прийнято цей акт.

Матеріал, який не призначений для запам'ятовування, цікаві факти, пов'язані з правом, подані на голубому фоні.

Вивчаючи курс, ви дізнаєтеся про людей, які зробили значний внесок у розвиток української державності, видатних юристів України минулого й сучасності.

Висновки й підсумки вивченого на уроці матеріалу подані на салатному фоні. Кожен параграф завершується запитаннями й завданнями, які допоможуть вам перевірити свої знання, з'ясувати, якою мірою ви засвоїли вивчений матеріал. Серед цих завдань найскладніші будуть позначені зірочкою (*).

Вивчення правознавства неможливе без використання різноманітних форм роботи. Минулого року ви брали участь у дискусіях, «мозковому штурмі». Нагадаємо основні правила участі в цих формах роботи.

«Мозковий штурм»

Застосовується для пошуку нових ідей, варіантів розв'язання ситуацій і проблем унаслідок творчої співпраці групи учнів.

1. Ви можете пропонувати будь-які, навіть абсурдні, на перший погляд, ідеї.

2. Під час «штурму» усі ідеї лише фіксуються (на дошці, фліп-чарті тощо), але їх не можна критикувати, аналізувати.

3. Після завершення «мозкового штурму» усі запропоновані думки й ідеї розглядають, аналізують, коментують.

4. На основі аналізу, можливого коригування, систематизації пропозицій намагайтеся визначити оптимальне рішення.

Дискусія

Широке публічне обговорення якого-небудь спірного питання.

1. Поважайте своїх опонентів (тих, хто висловлює думку, відмінну від вашої).

2. Уважно вислуховуйте інших, не перебивайте.

3. Намагайтеся знайти в аргументах опонента слабкі місця, а знайшовши, використовуйте їх при доведенні власної думки.

4. Продумуйте свій виступ, чітко визначаєте свої аргументи, докази своєї правоти.

5. Будьте готові погодитися з аргументами опонентів, якщо вони переконливі.

Цього року вам доведеться розв'язувати чимало юридичних ситуацій, аналізувати нормативні акти, порівнювати різноманітні юридичні поняття та явища. Запам'ятайте деякі поради щодо цих форм роботи.

Розв'язання юридичних задач (ситуацій)

При розв'язанні юридичних задач варто дотримуватися певного алгоритму:

1. Аналіз ситуації й з'ясування всієї юридично значимої інформації, що міститься в ній (обставинами, які матимуть значення для розв'язання задачі, як правило, є вік учасників правовідносин, розмір завданої шкоди, мотиви, якими керувалися учасники правовідносин, тощо).

Усі обставини, які подані в задачах, приймаються (якщо інше спеціально не обумовлено в завданні) такими, що достовірно встановлені.

Не намагайтеся домислювати обставини, які не зазначені в умовах.

2. Установлення нормативних актів, які регулюють описані правовідносини, і відповідних правових норм (статей, частин статей), які безпосередньо регулюють запропоновані ситуації.

3. Прийняття рішення — відповідь на поставлені запитання (визначення правомірності дій або правомірного шляху виходу із запропонованої ситуації, кваліфікація подій тощо).

Аналіз нормативних актів

1. Намагайтеся визначити в тексті основне, звертайте увагу на структуру акта (поділ на частини, статті).

2. Звертайте увагу на те, коли та яким органом прийнято нормативний акт, коли він набув чинності, чи діє він тоді, коли відбулися події.

3. Якщо є декілька актів з одного питання, не забувайте визначити співвідношення їх юридичної сили.

4. Запам'ятайте, що нормативні акти пишуть спеціальною юридичною мовою, яку необхідно навчитися розуміти.

Порівняння юридичних понять і явищ

Для порівняння пропонуються поняття, явища й правові інститути, які є подібними.

1. Порівняння доцільно виконувати у формі таблиці.

2. Передусім визначте запитання для порівняння.

3. Намагайтеся визначити не лише відмінності, які є між запропонованими об'єктами порівняння, а й спільні риси, які є між ними.

Успіхів вам у вивченні цікавої й надзвичайно необхідної юридичної науки!

Автор

Частина перша ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ

§ 1. Історичний аспект виникнення держави

1. Суспільство і суспільні відносини.

Усім вам доводилося вживати поняття «країна», «держава».

Пригадайте, як ви визначали ці поняття при вивченні географії, історії, практичного курсу правознавства.

Іноколи слова «країна» й «держава» використовують як синоніми, але в більшості випадків між ними є суттєва різниця. Поняття «країна» вживають переважно географи, позначаючи великі території, виокремлені географічним положенням і природними ресурсами. При цьому поняття «країна» може застосовуватися як до території, що має власний уряд і є незалежною, так і до території залежної. Країною називали Індію, яка була колонією — складовою Британської імперії. Країною її можна назвати і тепер, коли вона є великою незалежною державою.

А от слово «держава» уживають лише для позначення утворення, яке має певні додаткові ознаки. Про них ітиметься на наступному уроці.

Однак і в країні, і в державі обов'язково живуть люди. **Сукупність людей називають суспільством.**

Запропонуйте, як можна назвати групи, які зображені на фотографіях.

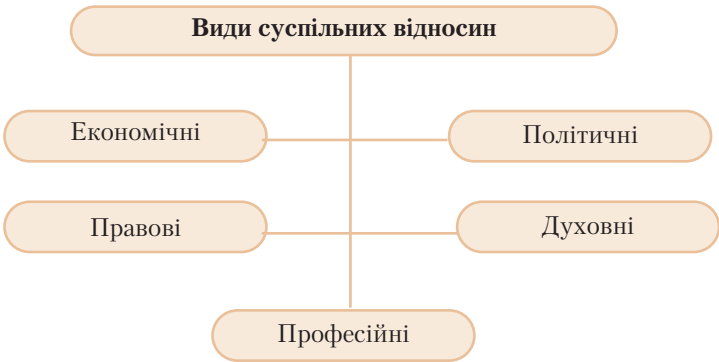

Суспільство — це ознака тільки людського співтовариства. Говорячи про тварин, навіть найрозвинутіших — мавп, собак чи дельфінів, слово «суспільство» не використовують. **Відносини, що виникають у людському суспільстві, називають суспільними (або соціальними — від слова «соціум») відносинами.**

Життя людей надзвичайно багатогранне, тому й суспільні відносини є дуже різноманітними.

Наведіть приклади суспільних відносин, які належать до кожного із зазначених видів.

Вивчаючи правознавство, ви матимете справу з правовими відносинами, які регулюються нормами права. Проте не завжди стосунки людей регулювалися нормами права.

2. Влада й соціальні норми в первісному суспільстві.

Найдавнішим етапом розвитку людства було первісне суспільство. Колективом первісних людей спочатку було людське стадо, потім плем'я. У невеликих спільнотах, що об'єднували родичів, система відносин між людьми була пов'язана насамперед із родинними зв'язками, з батьківством. Найстарішого представника людського об'єднання завдяки його авторитету й віку визнавали *вождем*. Непокора йому могла спричинити негативні наслідки для самого «бунтівника», який міг залишитися без засобів існування. Адже саме досвід вождя забезпечував елементарні умови для життя первісного колективу. Коли плем'я збільшувалося, його найчастіше очолювала *рада старійшин*.

Влада в первісному суспільстві ґрунтувалася не на примусі, а на сімейному й родинному авторитеті. Не було потреби в створенні окремого апарату примусу, насильства, управління. Найважливіші проблеми розв'язувалися на загальних зборах членів племені. Накази вождя й старійшини сприймалися як обов'язкові. Між представниками суспільства не було значних суперечностей, майно вважалося спільною власністю всього колективу.

Норми, що склалися в первісному суспільстві, ґрунтувалися на його економічних потребах. Спроба ухилитися від їх дотримання неминуче призводила до ускладнення життя, ставила під загрозу існування людини та її близьких. Ці норми формувалися протягом тривалого часу й передавалися з покоління в покоління, ставали звичкою.

3. Як з'явилася держава.

Поступово з розвитком суспільства стосунки між людьми дедалі більше ускладнювалися. Від людського стада племена людей перейшли до сусідської громади. Керувати таким колективом по-старому було вже неможливо, бо тепер разом чи поруч жили не тільки члени однієї родини, як за часів первісного суспільства, а й багато інших людей, іноді навіть не знайомих між собою. Не завжди впливав авторитет, не всі знали традиції, звичні для одного племені. Отже, виникла потреба виробити певні норми поведінки, правила, обов'язкові для всіх, механізми, за допомогою яких можна було б здійснювати керівництво людською спільнотою. Проте окремі члени колективу не хотіли підкорятися цим правилам, не визнавали їх. Як діяти в такому випадку? Можна було вигнати порушника, а можна було спробувати примусити його виконувати загальновизнані норми. Так люди починають застосовувати примус і насильство для того, щоб забезпечити дотримання правил поведінки кожним, хто жив у колективі.

Вивчаючи який період історії, ви вперше ознайомилися з поняттям «держава»?

Для регулювання відносин між людьми в суспільстві загалом, зокрема в економіці, іноді для підтримання нерівності між ними виникає держава.

Учені й нині сперечаються щодо причин виникнення держави. Частина з них вважає, що внаслідок розвитку суспільства, підвищення продуктивності праці й появи надлишків продуктів серед людей з'явилася нерівність. Виникли неоднакові, часом протилежні інтереси різних груп людей. Влада була потрібна рабовласникам, щоб тримати в покорі рабів, а феодалам — селян. Щоб утримати владу у своїх руках, не вистачало власних сил та авторитету. Необхідний був певний апарат, що допомагав би керувати суспільством, примушувати в разі потреби до покорі. Це — теорія **соціально-економічного розвитку**.

Існують й інші думки. Уважають, що держава з'явилася ще тоді, коли люди жили родинами й ними керував батько-патріарх. Сім'я зростала, і патріарх поступово ставав главою держави, сімейна влада перетворювалася на державну. Цю теорію називають **патріархальною**. Дехто з учених XVIII ст. пояснював появу держави досягненням на певному етапі угоди між людьми про розподіл функцій у суспільстві, коли одні будуть управляти, а інші — підкорятися. Це **договірна** теорія походження держави. З підкорення одного народу іншим виводять появу держави прихильники теорії **насильства** — адже переможцям потрібно було утримувати в покорі переможених. Ті, хто підтримує **теологічну** теорію, вважають, що джерелом державної влади, як і всього суцього на Землі, є воля вищої сили — Бога. У другій половині XX ст. досить значного поширення набула **космічна (інопланетна)** теорія, прихильники якої вважають, що державу на нашій планеті започаткували інопланетяни, котрі відвідували Землю в минулому. Кожна з них має своїх прихильників і супротивників, докази «за» і «проти».

4. Історичні типи держави.

На різних етапах історичного розвитку держава суттєво змінювалася, задовольняла потреби різних верств населення, класів, соціальних станів і груп. Тому дослідники виокремлюють певні історичні типи держави. При цьому прийнято називати більшість із них відповідно до класу, потреби якого насамперед задовольняє держава. **Історичним типом держави називають сукупність найбільш суттєвих ознак, властивих державам, які існували на певних етапах історії людства.**

Так, в історії визначають рабовласницьку, феодальну, буржуазну (капіталістичну) і соціалістичну держави. Зважаючи на неможливість миттєвого переходу від одного типу держави до іншого, виокремлюють також держави перехідного періоду.

Наведіть приклади держав різного типу, відомі вам із курсу історії, і спробуйте назвати їх основні ознаки (кому належала влада, які права мали різні класи й соціальні верстви в суспільстві, як здебільшого здійснювалось управління державою).

Найдавнішим типом держави прийнято вважати **рабовласницьку**. Для цієї держави була характерна диктатура панівного класу рабовласників, а інший клас — раби — не мав жодних прав, не брав участі

С. Іванов.
Продаж у країні
східних слов'ян

в правовідносинах, навпаки, міг бути предметом різних угод — рабів могли продати, обміняти, подарувати тощо. У рабовласницькому суспільстві функціонували різні за формою держави — республіка і монархія, імперія й унітарна держава (про ці форми йтиметься далі).

У яких державах стародавнього світу, на вашу думку, склалися ці форми держави?

Водночас у багатьох рабовласницьких державах зберігалися залишки первинного суспільства.

Феодальна держава, що забезпечувала владу феодалів, ґрунтувалася на закріпленні нормами права феодальної власності на землю. Саме це зумовлювало залежність селян від феодалів. Найпоширеніша форма правління того часу — монархія, але одночасно виникають представницькі органи.

У яких країнах виникли найдавніші представницькі органи і як вони називалися?

Характерною особливістю держави й права часів феодалізму є дуже великий вплив релігійних норм.

З розвитком капіталізму в багатьох країнах відбулися буржуазні революції, що спричинили утворення нового типу держави — *капіталістичної*. У той час сформувалося чимало правових принципів, що зберігають значення й нині. Саме в період буржуазних революцій було проголошено й закріплено в законодавстві рівність усіх громадян, непорушність прав людини, недоторканність і захист приватної власності. Тоді ж виникає система поділу державної влади. На першому етапі свого формування буржуазне суспільство зберігало чимало особливостей попередньої держави. Так, залишалися певні обмеження на участь у політичному житті залежно від майнового стану, а іноді й освітнього рівня, у багатьох країнах існувала монархічна форма суспільного устрою.

Парламент
Великої
Британії

У парламенті
Франції

У ХХ ст. виникає ще один тип держави — **соціалістична**. Саме з її існування пов'язано формування потужної системи соціальних гарантій з боку держави — системи освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення. Проте чимало ідей, узятих за основу соціалістичної держави (рівність, широкий демократизм тощо), не було реалізовано в її діяльності.

На сучасному етапі формуються нові типи держав, які ґрунтуються, з одного боку, на високому рівні розвитку техніки, що забезпечує потреби людей, з іншого — створюють розвинену систему соціальних гарантій. Саме таку **державу соціальної демократії** (або **постбуржуазну**) прагне побудувати багато країн світу, в інших вона вже існує.

Водночас є чимало прихильників **теорії конвергенції**, тобто зближення, поступового злиття особливостей двох систем — соціалістичної й капіталістичної. Від капіталізму, уважають її автори, треба взяти високий рівень розвитку продуктивних сил і ефективну систему саморегульованої економіки, від соціалізму — систему економічного регулювання й високорозвинену систему соціальних гарантій. Таке суспільство має забезпечити належний життєвий рівень кожної родини, кожної людини.

У людському суспільстві виникають різноманітні суспільні відносини — економічні, політичні, духовні тощо. З виникненням держави суспільні відносини значно ускладнилися, змінилися засоби їх регулювання. Із плином часу держава змінювалася, на кожному етапі вона мала суттєві ознаки, які дають змогу виокремити історичні типи держави — рабовласницьку, феодальну, буржуазну (або капіталістичну), соціалістичну. Нині чимало держав будують державу соціальної демократії (або постбуржуазну).

Запам'ятайте: суспільство, суспільні відносини, історичні типи держави.

Перевірте себе

1. Наведіть приклади суспільних відносин, із якими ви мали справу у своєму житті.
2. Назвіть історичні типи держави.
3. Порівняйте відомі вам історичні типи держави.
4. Як здійснювалося управління людським суспільством у додержавний період?
5. Назвіть відомі вам теорії походження держави й науковців, які їх розробляли (підтримували).
- 6*. Визначте, яка теорія держави, на ваш погляд, є найбільш привабливою й переконливою. Запропонуйте аргументи на її захист.
- 7*. Визначте, до якого історичного типу належать зазначені держави: Стародавній Єгипет, СРСР, Сполучені Штати Америки, Афіньська держава, Візантія, Римська імперія.

§ 2. Загальна характеристика держави та державної влади

1. Поняття та ознаки держави.

Уявіть, що ви прибули на нову планету, у невідому країну. Чи можемо ми називати її державою? Які ознаки свідчать про існування держави? Для відповіді на це запитання пригадайте, як ви визначали державу, вивчаючи історію.

Поняття «держава» — одне з основних у правознавстві.

Держава — це особлива форма організації суспільства за допомогою спеціального апарату управління, який захищає інтереси населення певної території, регулює відносини між членами суспільства, зокрема за допомогою примусу.

Спробуємо з'ясувати, які ознаки властиві державі, що відрізняє її від інших людських утворень, суспільних об'єднань.

Обов'язковим для кожної держави є **суверенітет**. У середині держави це означає, що вона здійснює верховну владу на своїй території, може видавати обов'язкові для виконання закони й розпорядження. Влада держави поширюється на всю територію країни, на все населення. Виявом суверенітету є також здійснення від імені держави правосуддя на її території. Зовнішній суверенітет держави виявляється в незалежності її від інших держав.

Отже, **суверенітет** — це можливість держави самостійно розв'язувати всі питання свого внутрішнього життя й зовнішніх відносин, здійснювати владу й правосуддя на своїй території.

Кількість суверенних країн у світі постійно зростає. Перед початком Другої світової війни існувала 71 незалежна держава, у 1947 р. — уже 81, у 1995 р. — майже 190. Після Другої світової війни незалежність отримали понад 100 територій.

Проте й нині у світі існує ще майже 30 територій, які не мають суверенітету. Це колонії, так звані заморські департаменти Франції (Гваделупа, Мартиніка, Французька Гвіана тощо), асоційовані держави (Маршаллові Острови, Мікронезія тощо) та ін.

У первісному суспільстві всі його представники могли брати участь у діяльності органу, що здійснював владу, — народних зборах. Усі члени суспільства брали участь і в забезпеченні виконання рішень цього органу, у захисті своєї території. З появою держави виникають спеціальні органи, що здійснюють владу від її імені. Влада відокремлюється від більшої частини суспільства, вона представляє інтереси насамперед окремої групи людей. Поява **відокремленого від суспільства державного апарату**, що здійснює лише керівництво державою і діє в інтересах певної частини суспільства, є також ознакою держави. Такий апарат іноді називають **публічною владою**. З розвитком держави функції цього апарату дещо змінилися, у багатьох країнах він нині діє в інтересах абсолютної більшості людей, проте відокремленість державного апарату зберігається.

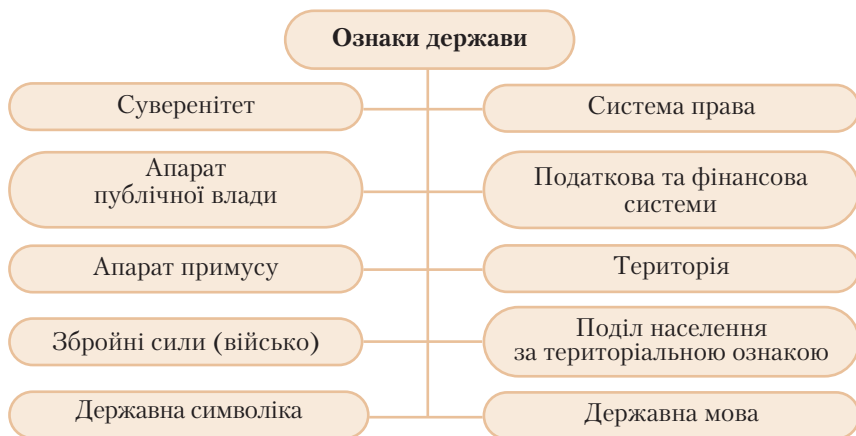
Щоб виконувати свої функції, держава повинна мати органи, які забезпечать реалізацію владних функцій, — апарат примусу. Це, зокрема, спеціальні «силові» структури — суд, прокуратура, органи внутрішніх справ, служба безпеки тощо. Для забезпечення виконання державних рішень вони використовують різні засоби, у разі потреби й примусові. **Наявність апарату примусу** — також ознака держави.

Кожна держава визначає певні соціальні норми, правила поведінки, які є для всіх обов'язковими. Ці норми дістали назву «право» (докладніше про право йтиметься далі). **Наявність системи права** — ще одна ознака держави.

До утворення держави людей поділяли за їхнім походженням, належністю до певної родини, племені тощо. Після появи держави визначальною стала належність людини до спільноти, яка проживає на певній території. Отже, ще однією ознакою держави є **поділ населення за територіальним принципом, наявність чітко визначеної території, обмеженої кордонами**. У кожній державі існує **податкова система**, вона організовує збирання податків, за рахунок яких фінансується державний апарат.

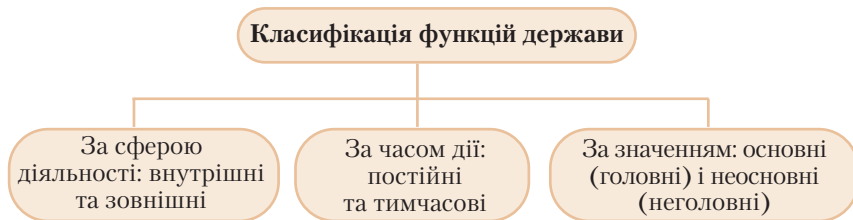
Крім основних (обов'язкових) ознак держави, існують також необов'язкові (факультативні). Більшість держав мають **збройні сили**, які забезпечують їхню зовнішню безпеку, оборону від зовнішніх ворогів. Для сучасних держав характерна також **наявність державних символів** —

прапора, гімну, герба, іноді державного девізу. У більшості держав існує власна **грошова система**, у багатьох країнах визначається **державна мова**.

2. Функції держави.

Основні напрями діяльності держави, що забезпечують здійснення завдань, заради яких вона створена, називають **функціями держави**. Держава має чимало різноманітних функцій, їх поділяють за певними критеріями.

Держава здійснює свої функції як на власній території, так і за її межами, через це функції держави за сферою діяльності поділяють на внутрішні й зовнішні.

Головною **внутрішньою функцією** сучасної демократичної держави є здебільшого забезпечення прав і свобод людини, створення кожному члену суспільства належних умов для існування. Її можна назвати **соціальною**. Для цього держава дбає про розвиток виробництва, його регулювання, тобто виконує **господарські**, або **економічні**, функції. Ступінь участі держави в економічній діяльності залежить від багатьох чинників — її типу, соціально-економічної системи тощо.

Важливою функцією держави є забезпечення законності й правопорядку, регулювання відносин між членами суспільства, розробка норм суспільних відносин. Серед функцій держави визначають **культурно-виховну** — сприяння розвитку культури, науки, освіти. Важливою функцією держави протягом багатьох століть було утвердження влади панівних верств населення, які становили переважну меншість населення. Проте поступово вона втрачає свою роль. Натомість у сучасному світі в держави з'явилася нова функція — **екологічна**. Коли в людства повсякденно виникає реальна загроза для існування внаслідок забруднення навколишнього середовища, лише держава зі своїми можливостями здатна вирішити чимало нагальних екологічних проблем.

Держава виконує також певні функції за межами своєї території, зокрема забезпечує захист суверенітету, незалежності від будь-яких посягань. Кожна держава прагне розвивати **міжнародні відносини**, як політичні, так і економічні, налагоджує співробітництво з іншими країнами в галузі екології, правопорядку тощо. Це — **зовнішні функції** держави.

Названі функції належать до **основних функцій** держави.

Крім того, функції держави поділяють за часом їх виконання. Усі функції, про які йшлося, є **постійними функціями** держави. А от ліквідація наслідків катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції, мобілізація економіки для відсічі агресору при нападі на державу є **тимчасовими функціями**.

3. Органи держави.

Виконання багатьох функцій держави покладається на спеціально створені органи держави. **Орган держави — це особа або орган, які виступають від імені держави, мають певні владні повноваження відповідно до свого призначення.** До органів нашої держави, зокрема, належать Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, суди тощо.

Висловіть свою думку, що спільного в цих органах держави.

Усі органи держави мають спільні риси й характерні для них ознаки. Вони створюються для виконання державних функцій. Кожний державний орган має державно-владні повноваження. Це означає, що орган держави діє від її імені, може приймати певні рішення, іноді навіть застосовувати примус щодо тих, хто не хоче виконувати ці рішення добровільно. Державний орган діє в порядку, установленому законом. Існує чимало державних органів, усі вони взаємопов'язані і мають певне підпорядкування. При цьому **державні органи утворюють єдину, цілісну систему, яку називають апаратом держави.**

Усі органи держави діють на основі законності й гуманізму. Вони повинні діяти в інтересах людини, забезпечуючи її права й свободи.

Частина державних органів створюється безпосередньо народом шляхом виборів — це, наприклад, Верховна Рада України, Президент України тощо. Такі органи називають **первинними**. Інші створюють ці первинні органи — Верховна Рада України обирає уряд, президент призначає суддів — такі органи називають **похідними**, вони підзвітні тим органам, які їх створили. Органи державної влади також можуть бути **виборними й призначуваними**. За характером і змістом діяльності органи влади поділяють на органи **законодавчої, виконавчої та судової** влади. Органи держави відрізняються за територією, на якій вони діють (**загальнодержавні й місцеві**), за часом дії (**постійні й тимчасові**), за своїм складом (**одноособові й колегіальні**).

Згадайте з практичного курсу правознавства, який ви вивчали в 9 класі, які завдання виконують органи законодавчої, виконавчої й судової влади. Які органи належать до законодавчої, виконавчої й судової влади в Україні?

4. Влада.

Як було організоване первісне суспільство? Яку назву мав колектив первісних людей? Хто керував цим колективом?

Первісні люди, які жили людським стадом, разом добували їжу, захищалися від ворога. Його очолював найдосвідченіший і найрозумніший представник. Вождя стада знав кожний — адже колектив людей був невеликим. Одноплемінники прислухалися до вождя, виконували його накази. Для цього йому не потрібно було вдаватися до насильства чи примусу, достатньо було особистого авторитету. Кожний поважав вождя свого стада, племені, розумів, що саме спільна праця під керівництвом найдосвідченішого дасть змогу вижити.

Минав час, змінювалися покоління, розвивалося суспільство. Поступово серед людей з'являються багаті й бідні, виникає нерівність, одні племена й народи підкоряють собі інших. Життя людей ускладнюється. Вже недостатньо було лише авторитету, адже не завжди члени великого колективу добре знали один одного. У цей час людську громаду став очолювати не найдостойніший, а той, хто отримав це право за походженням, за майновим станом, навіть за силою. Тепер, щоб примусити виконувати свою волю, треба було застосовувати силу.

Можливість і здатність людини чи групи людей здійснювати свою волю, нав'язуючи її в разі потреби суспільству, іншим людям, називають владою.

Влада — поняття дуже багатопланове, її можуть здійснювати в багатьох сферах. Розрізняють кілька видів влади. Коли батьки не

дозволяють вам піти гуляти, поки не зроблені уроки, або визначають час, коли ви повинні повернутися додому з прогулянки, вони застосовують **сімейну владу**, що ґрунтується на їхньому авторитеті й життєвому досвіді. Глава церкви, звертаючись до своїх прихожан із настановами, може суттєво вплинути на їхні дії та рішення завдяки **духовній владі**. Власник підприємства встановлює обов'язкові для всіх працівників правила внутрішнього розпорядку, використовуючи **економічну владу**.

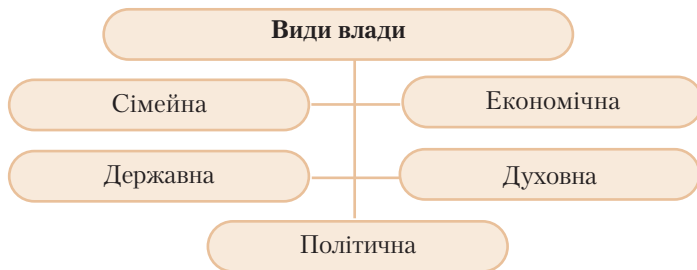

У процесі розвитку суспільства з'явилася потреба в спеціальному апараті, що допомагав би регулювати відносини між людьми, захищати інтереси окремих груп населення, підтримувати їхню владу. Так виникла держава, а з нею й право. До виникнення держави не було спеціальних механізмів влади, відокремлених від суспільства, як правило, не застосовувалися засоби примусу. Влада мала суспільний характер. З виникненням держави формується **політична влада**, механізм якої відокремлений від суспільства, тобто утворюються спеціальні механізми, спеціальний апарат, з'являються люди, професією яких є забезпечення реалізації цієї влади.

Особливим видом влади є **державна влада**, яку здійснює держава. На відміну від усіх інших видів ця влада є загальнообов'язковою. У класовому суспільстві державна влада виражала інтереси певної групи населення, значною мірою захищала її панування. Однак із розвитком демократії, формуванням демократичного суспільства завдання державної влади змінюються — вона має захищати інтереси більшості суспільства, регулювати відносини між людьми, забезпечувати права всіх людей. Нині головним для державної влади

в більшості країн є не захист прав окремого панівного класу, а утвердження загальнолюдських цінностей, загальноновизнаних прав людини.

Держава поширює свою владу на всіх, хто проживає на її території. Державна влада передбачає можливість примусу з боку держави, застосування певних «силових» засобів. В окремих країнах це призводить до порушення прав окремої людини, зневажання її гідності. У демократичній державі влада, забезпечуючи інтереси суспільства загалом, одночасно захищає права і свободи кожної людини. Мета державної влади в демократичному суспільстві — забезпечити права й можливості кожного на користь суспільству.

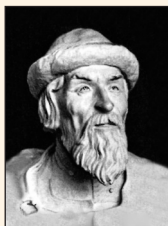
Результатом розвитку людського суспільства є держава. Вона має певні ознаки: відокремлену територію, державний апарат, зокрема органи примусу, податкову систему й систему права. Важливою ознакою держави є її суверенітет.

Держава виконує внутрішні й зовнішні функції. Для їх виконання існують різноманітні органи держави.

З давніх-давен одні люди могли впливати на інших, мали над ними владу. Вона виявляється в багатьох формах — сімейна, релігійна, економічна, політична. Особливим видом влади є державна влада, яка є загальнообов'язковою, спирається на апарат держави.

Запам'ятайте: держава, суверенітет, влада.

Ярослав МУДРИЙ (близько 978–1054)

Великий князь київський (1019–1054), за князювання якого давньоруська держава досягла найвищого піднесення. Під керівництвом Ярослава Мудрого було створено першу письмову збірку правових норм — «Руську правду». За часів Ярослава в Києві було засновано одну з найбільших бібліотек тогочасного світу. Однією з найвищих нагород України нині є орден Ярослава Мудрого.

Перевірте себе

1. Які ознаки держави ви знаєте?
2. Що таке *суверенітет*? У чому він проявляється?
3. Які функції виконує держава?
4. Що таке *влада*?
- 5*. Висловіть думку, чи завжди в історії людства існувала влада.
6. Які види влади вам відомі?
7. Наведіть приклади з вашого життєвого досвіду, коли щодо вас застосовували владу. З яким видом влади ви мали справу?
- 8*. Заповніть порівняльну таблицю видів влади.

	Духовна	Економічна	Сімейна	Державна
Ступінь обов'язковості				
Ким запроваджується				
На чому ґрунтується				
Можливість застосування примусу				

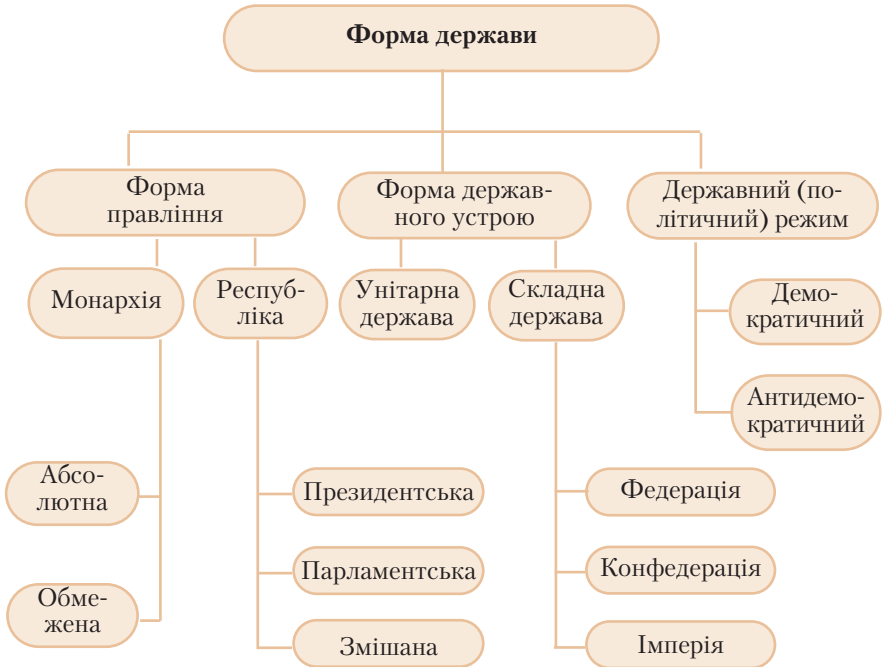
9. Чому, на вашу думку, виникла держава? Які завдання вона виконувала? Для відповіді скористайтеся знаннями з історії, літератури тощо.
- 10*. Використовуючи ознаки держави, проаналізуйте, чи була Україна державою до 1991 р., чи мала вона суверенітет.
- 11*. Як змінюється співвідношення між різними функціями держави на сучасному етапі? Доведіть свою думку.
12. Визначте, у яких із зазначених випадків має місце прояв влади та який вид цієї влади:
  - а) троє дев'ятикласників домовилися піти після уроків у кіно-театр;
  - б) міліціонер зупинив порушника Правил дорожнього руху й оформив протокол;
  - в) Верховна Рада України прийняла новий закон;
  - г) учениця 9 класу подарувала подрузі книжку на день народження;
  - д) священник звернувся до своїх прихожан із закликом утриматися від споживання м'ясних страв під час посту;
  - е) директор підприємства видав наказ про перенесення вихідного дня.
- 13*. Наведіть приклади проявів влади різних видів, що мали місце в літературних творах, які ви вивчали на уроках української та зарубіжної літератур.

§ 3. Державний лад

1. Форма держави.

Нині у світі налічується понад двісті держав. Ще більше державних утворень існувало в історії людства. Кожна з них неповторна, однак між різними державами є певні спільні риси. Для того щоб класифікувати держави, визначати спільне й особливе в побудові й управлінні різних держав, використовують поняття «форма держави».

Форма держави — це організація політичної влади в державі, яка має три складові частини — форму правління, форму державного (територіального) устрою і державно-правовий (політичний) режим. Деякі правознавці використовують поняття «державний лад». Однак загальноживаним і більш поширеним є поняття «форма держави», яке й ми будемо застосовувати.

2. Форма правління.

Першою складовою форми держави є форма правління. **Форма правління визначає організацію влади в країні, порядок утворення, взаємодії органів влади й управління.**

Відповідно до цих ознак, держави поділяють на республіки й монархії.

Пригадайте визначення республіки й монархії, відомі вам із курсу історії.

У монархії влада належить одній особі — монарху: королю, царю, султану, еміру, імператору тощо. Назва залежить від історичних традицій кожної держави. Монарх отримує владу, як правило, у спадок, у багатьох випадках його влада оголошується священною й вважається даною Богом. Монарх є символом своєї держави, його повноваження поширюються на всі суспільні відносини в країні. Монарх не несе відповідальності перед своїми підданими. Отже, **монархія — це форма держави, за якої вся влада в державі належить одній особі та, як правило, отримується нею в спадок.**

Король Бутану —
держави в Східних Гімалаях

Монархії є **абсолютні**, у яких уся необмежена (абсолютна — звідси і назва) влада належить монарху. Такою були Англія і Франція до буржуазних революцій, Російська імперія, до складу якої протягом тривалого часу входила значна частина території сучасної України.

Абсолютні монархії поділяють на деспотичні та теократичні. У **деспотичній монархії** монарх має нічим не обмежену владу і, як правило, спирається на військо. Сутність **теократичної монархії** стає зрозумілою із самої назви. Теократія — у перекладі з давньогрецької «влада бога» (*теос* — бог, *кратос* — влада). Вважається, що нині у світі існує дві теократичні монархії — Саудівська Аравія й Ватикан, у яких світська й духовна (релігійна) влада належить одній особі.

Існують й **обмежені монархії**, у яких влада монарха більшою чи меншою мірою обмежена законом (конституцією) і парламентом, що обирається народом. Прикладами сучасної обмеженої монархії є Велика Британія, Іспанія, Японія тощо.

Серед обмежених монархій виокремлюють дуалістичні та парламентарні (конституційні). Назва **дуалістична монархія** походить від латинського слова *dualis* — подвійний. У такій монархії главою держави є монарх, який очолює (реально чи лише формально) виконавчу владу. Парламент у дуалістичній монархії приймає закони, але водночас силу закону мають і рішення монарха. Уряд несе відповідальність як перед парламентом, так і перед монархом. У цьому полягає подвійність характеру влади в дуалістичній монархії. Такими є Марокко, Кувейт, Йорданія. Однак більш поширеними нині є **парламентарні монархії**, якими є більшість монархій Європи.

У такій монархії обов'язково існує парламент, який формує уряд. Монарх позбавлений права видавати закони, він не бере безпосередньої участі в роботі уряду. Рішення монарха в парламентарній (конституційній) монархії набуває чинності лише в разі його підписання главою уряду або відповідним міністром. Таке підписання має назву *контрасигнація* (контрасигнування).

У республіці, на відміну від монархії, джерелом влади є народ. Органи влади формуються шляхом виборів і мають певний строк повноважень. У республіці будь-який представник влади — аж до найвищого — несе юридичну відповідальність за свої дії, може бути відсторонений від влади, відправлений у відставку.

Отже, **республіка — форма правління, джерелом влади в якій є народ, представники влади обираються на певний строк і несуть відповідальність за свої дії.**

Республіки поділяють на парламентські, президентські та змішані.

У **парламентській республіці** уряд формується парламентом і підзвітний йому (ФРН, Італія). У такій республіці президент здебільшого обирається парламентом і має переважно представницькі функції.

Для **президентської республіки** (США, Бразилія, Мексика) притаманним є те, що президент обирається загальними виборами, він очолює і формує уряд. Уряд несе відповідальність перед президентом, складає повноваження перед новообраним президентом.

Змішана республіка поєднує ознаки як президентської, так і парламентської республіки. Нині саме така форма республіки набула найбільшого поширення. У змішаній республіці парламент і президент спільно формують уряд. Змішані республіки існують у Франції, Австрії, Польщі, Румунії тощо.

**ЦЕ
цікаво**

Нині у світі існує майже 140 республік і 30 монархій. В історії найдавнішими республіками вважають Афінську й Спартанську республіки в Стародавній Греції (V–IV ст. до н. е.), Римську республіку (V–II ст. до н. е.).

Ватикан — теократична монархія

Більшість існуючих монархій (з них 14 знаходиться в Азії, 12 — у Європі, 3 — в Африці та 1 — в Океанії) — обмежені монархії. Однак Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Бруней, Катар і Ватикан залишаються абсолютними монархіями.

Хоча в більшості монархій глава держави отримує владу в спадок, існують монархії, де монарх отри-

мує владу внаслідок виборів. Так, Папа Римський — глава теократичної монархії Ватикан і предстоятель Римської католицької церкви — обирається конклавом — зібранням вищого католицького духовенства. Виборною монархією іноді називають Малайзію, глава якої — верховний правитель — обирається на засіданні Ради правителів строком на п'ять років.

3. Державний (територіальний) устрій.

Державний (територіальний) устрій визначає внутрішню територіальну організацію держави, взаємодію центральних і місцевих органів влади. За державним устроєм розрізняють прості (унітарні — від латин. *unitas* — єдність) і складні держави.

В **унітарній державі** територіальні одиниці — області, департаменти, землі, штати тощо — не мають навіть елементів суверенітету. У них відсутні власні, окремі від загальнодержавних, закони, громадянство, податки. Територія унітарної держави вважається цілісною. В унітарній державі, як правило, діють єдина конституція й закони, створена єдина система державних органів. У міжнародних відносинах унітарна держава виступає як єдине ціле. Унітарними державами є Польща, Фінляндія, Данія, Франція. Унітарною, відповідно до конституції, є й Україна.

На відміну від унітарних держав адміністративні одиниці **складних держав** мають певні ознаки суверенітету, однак частину своїх повноважень передають центру.

Складні держави поділяють на федерації, конфедерації та імперії.

Федерація (від латин. *foederatio* — союз, об'єднання) — **форма державного устрою, за якого держава є союзом ряду державних утворень, які мають певну політичну самостійність, однак передають частину своїх прав і суверенітету органам федерації.** У федеративній державі кожна складова частина — земля, провінція, штат тощо — має суверенітет, певні особливості законодавства, судочинства, але зберігаються цілісність держави, спільні вищі органи влади. У такій державі, як правило, існують органи законодавчої, виконавчої й судової влади як в окремих складових частинах (суб'єктах федерації), так і в державі в цілому. При цьому законодавство країни чітко визначає компетенцію органів кожного рівня. Рішення загальнодержавних (федеративних) органів влади обов'язкові для суб'єктів федерації та їхніх органів влади, нормативні акти (і, зокрема, загальнодержавна конституція) федерації мають вищу юридичну силу, аніж нормативні акти окремих частин держави. Характерним для федерації є подвійне громадянство — кожен громадянин окремого суб'єкта федерації є одночасно й суб'єктом держави в цілому.

Окремі частини федерації зберігають право виходу з держави за умови дотримання певних процедур, адже об'єднання здійснюється на підставі договору про об'єднання окремих держав, що передають частину своїх повноважень загальнодержавному центру. Федераціями нині є, наприклад, Федеративна Республіка Німеччина, Росія, Сполучені Штати Америки тощо.

Конфедерація — це союз суверенних держав, які об'єднуються для досягнення певної, чітко визначеної мети в окремій сфері державної діяльності (як правило, тимчасовий). Конфедерація діє на підставі договору, при цьому кожна з частин конфедерації зберігає власний суверенітет. У конфедерації немає спільної конституції, спільної судової й фінансової системи. В ній може створюватися спільний орган, який складається з представників окремих частин конфедерації, але його рішення не обов'язкові для суб'єктів держави. Кожна з держав — членів конфедерації — зберігає власний суверенітет і має право в будь-який час вийти з її складу. Конфедерації створюють здебільшого для виконання окремих завдань (оборони, торгівлі тощо). Вони, як правило, мають нестійкий характер, швидко розпадаються (так сталося, наприклад, з Об'єднаною Арабською Республікою, до складу якої входили Сирія та Єгипет) або перетворюються на федерації (саме так сталося із Сполученими Штатами Америки, які на початковому етапі свого розвитку були конфедеративним утворенням).

ЦЕ цікаво

Нині у світі чимало федеративних держав. Це такі держави, як Австрія, Бельгія, Індія, Пакистан, Австралія, Південно-Африканська Республіка, Канада, Мексика, Аргентина тощо.

Одна з останніх в історії справжніх конфедерацій була створена Сенегалом і Гамбією в лютому 1982 р. й отримала назву Сенегамбія. Однак у вересні 1989 р. вона розпалася. Нині конфедерацією, за офіційною назвою, є Швейцарія (повна назва — Швейцарська конфедерація), але фактично за змістом швейцарської конституції вона є федеративною державою.

У деяких унітарних державах окремим територіальним одиницям надають додаткові повноваження. Так, в Україні існує Автономна Республіка Крим, в Іспанії — автономні провінції басків і Каталонія.

Виокремлюють і таку складну державу, як імперія. **Імперія** (від латин. *imperium* — влада, панування) — форма державного устрою, за якої до складу держави входять окремі частини, що були приєднані насильницьким шляхом, унаслідок поглинання незалежних досі держав або їх частин. Складові частини імперії не мають

Символи
Австрійської
імперії

власного суверенітету, не можуть за власним бажанням вийти з її складу. Характерною є різниця в правах центральної частини держави — метрополії й підкорених частин (колоній). Імперія — форма державного устрою, яка здебільшого залишилася в історії. Саме такими були Римська, Османська, Австро-Угорська, Британська імперії. Остання з них у ХХ ст. перетворилася на Британську співдружність націй, до якої входять понад 40 держав (серед них такі великі держави, як Індія, Канада тощо).

ЦЕ цікаво

Україна протягом своєї історії входила до складу різних за своїм державним устроєм і формою правління держав. У ХІХ ст. територія нинішньої України входила до складу монархій — Австро-Угорської й Російської імперій. Після 1917 р. західні землі України опинилися в складі Польщі, яка була унітарною державою, республікою. Східна частина України з 1922 р. ввійшла до складу новоутвореної федеративної держави — СРСР — Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

4. Політичний (державний) режим.

Політичний (державний) режим визначає методи, якими здійснюють владу в державі, способи й засоби, котрі для цього використовують.

Політичних режимів багато, але прийнято поділяти їх на демократичні й недемократичні (антидемократичні). Більшість держав намагаються забезпечувати панування демократії, діяти відповідно до вимог, що характеризують демократичне суспільство.

Демократія (від грец. *demokratia*, *demos* — народ, *kratos* — влада народу) — це форма державного режиму, за якого державна влада

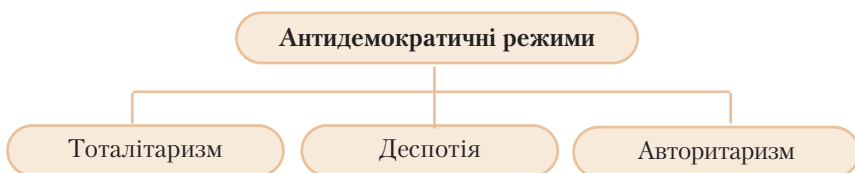
здійснюється на основі рівної участі громадян в управлінні державою, гарантовано дотримання їхніх прав і свобод відповідно до міжнародних стандартів прав людини.

Пригадайте з курсу правознавства 9 класу, які міжнародно-правові акти визначають міжнародно-правові стандарти прав людини.

У **демократичній державі** основним джерелом влади є народ. Державна влада здійснюється на основі її поділу на законодавчу, виконавчу й судову. В демократичній державі має бути гарантовано й забезпечено реальну рівність усіх громадян перед законом, реалізацію проголошених прав і свобод. Щоб створити можливості для участі всіх громадян в економічному й політичному житті, демократична держава забезпечує існування різних форм власності, свободу діяльності політичних та інших об'єднань, розмаїття політичного життя (або плюралізм). У демократичній країні створюються умови для верховенства права й незалежності правосуддя.

На відміну від демократичної в **антидемократичних** державах громадяни позбавлені можливості брати участь у розв'язанні державних питань або ця участь є формальною. Здебільшого в таких країнах утверджується влада однієї особи (або групи осіб), партії, ідеології, інші зазнають переслідувань. В антидемократичних державах права особи не гарантовані, вони постійно обмежуються.

Визначають такі види антидемократичних режимів.

Головні ознаки **тоталітарного режиму** — усеохоплюючий (тотальний) контроль за всіма сферами суспільного життя, існування й панування єдиної ідеології, монополія держави у сфері економіки.

Для **деспотії** характерним є зосередження в руках однієї особи або групи осіб (деспота) усієї влади, застосування надзвичайно жорстких методів управління державою, утиски прав і свобод людини.

Авторитаризму також притаманна значна концентрація влади в руках однієї особи або інших осіб, безстроковий характер влади глави держави. Такий режим не має політичної опозиції, управління здійснюється переважно шляхом віддання команд, без будь-якого обговорення.

Форма держави має три елементи — форму правління, форму державного устрою, державний (політичний) режим.

Форма правління характеризує порядок формування органів влади в державі та їх повноваження.

Державний устрій визначає побудову держави, відносини між вищими органами, центральними й місцевими органами влади.

Політичний (державний) режим характеризує способи, які застосовують при управлінні державою. Більшість країн світу прагне побудувати демократичне суспільство. У демократичних державах є система поділу державної влади на законодавчу, виконавчу й судову, забезпечується верховенство права й незалежність правосуддя, політичне й економічне розмаїття. Такі держави дотримуються прав і свобод усіх людей.

Запам'ятайте: форма держави, форма правління, форма державного устрою, державний (політичний) режим, монархія, республіка, унітарна держава, демократія.

Перевірте себе

1. Що таке *форма держави*?
2. Поясніть значення понять *форма правління, політичний режим, державний устрій*.
3. Що таке *демократія*? Які ознаки їй притаманні?
4. Наведіть приклади держав із різним політичним режимом, формою правління, державним устроєм, що існують нині або відомі з історії.
- 5*. Використовуючи знання з історії й географії, а також додаткову літературу, заповніть таблицю.

Країна	Форма правління	Форма державного устрою	Форма політичного режиму
Велика Британія			
Росія			
США			
Франція			
ФРН			

- 6*. Визначте форми держав, що описані в наведених інформаціях:
  - а) кожні п'ять років у країні проводять вибори парламенту — народні збори. Після чергових виборів народні збори формують уряд на чолі з прем'єр-міністром. Держава поділяється на області, котрими керують глави адміністрацій, яких призначає уряд держави;

- б) державу очолює королева, усі закони набувають чинності після затвердження парламентом і підписання королевою. Парламент обирають строком на сім років. До парламенту входять представники 12 земель, кожна з яких має власний уряд і законодавство;
  - в) влада в країні знаходиться в руках генерала, який очолив державу внаслідок заколоту. Дію конституції зупинено. Крім центральної провінції, до складу держави входять три території, захоплені внаслідок військової операції. Існує обраний парламент, але його влада дуже обмежена.
- 7*. Проаналізуйте сучасний стан нашої країни з точки зору відповідності вимогам демократичного суспільства. Запропонуйте шляхи й заходи, що забезпечать удосконалення демократії в Україні.

§ 4. Особа, суспільство, держава

1. Людина — індивід — особистість — особа — громадянин.

Коли ми звертаємося до когось з оточуючих нас людей чи говоримо про кого-небудь, то використовуємо різні слова — знайомого називаємо на ім'я, прізвище, про незнайомого говоримо *людина*, *громадянин*. Чи однакові за змістом ці поняття з точки зору права? Найширшим є поняття «людина». Воно визначає належність до біологічного виду Людина розумна — *Homo sapiens*. Це поняття ми можемо застосувати до будь-якої живої істоти, яка належить до цього біологічного виду, незалежно від віку, статі, рівня інтелектуального розвитку. При цьому поняття «людина» є узагальнюючим. Ми застосовуємо його як для позначення однієї людини, так і для позначення (формою множини, словом «люди») певної групи, кількох людей.

В. Васнецов.
Кам'яна доба

Пригадайте, чим відрізняється Людина розумна від інших живих істот. Які біологічні ознаки має людина, що відрізняє її від інших біологічних видів?

Коли ж нам треба визначити не людину взагалі, а певну конкретну людину, ми застосовуємо поняття «індивід». Якщо ми говоримо про право на життя чи на повагу до честі й гідності, доцільно застосувати поняття «людина» — адже це право мають всі люди, якщо ж ідеться про право бути присутнім на заняттях у вашому класі — ідеться про конкретних людей — індивідів, які є учнями вашого класу. Так само, коли ми кажемо про право керувати певним автомобілем, це стосується конкретної людини — власника, водія. Для індивідуалізації конкретної людини, її «позначення» використовують прізвище, ім'я та по батькові, які є персональними й індивідуальними в кожній людині.

Отже, **індивід — це конкретна людина, яка має унікальні, притаманні саме їй якості.**

Особливістю людини є те, що вона існує в суспільстві. Кожний із нас є членом сім'ї, трудового чи навчального колективу, належить до нації, дехто є членом релігійної громади, політичної партії чи громадського об'єднання. Відносини людини із суспільством, її становище в ньому характеризуються поняттям «особистість». При цьому важливо зазначити, що людина формується як особистість тільки в людському суспільстві. Якщо людина житиме поза суспільством, вона, маючи всі біологічні ознаки, залишиться на тваринному рівні. Без спілкування з людьми в дитини не сформується мова, на тваринному рівні залишаться побутові навички тощо. Адже відома казка про Мауглі має реальне підґрунтя — подібні випадки відомі в історії, і діти, які зростали у тваринному оточенні, поза людським

Кадр з мультиплікаційного фільму «Мауглі»

суспільством, значно відставали в розвитку від своїх однолітків, за поведінкою були більше подібні до тварин, із якими вони жили. Неважко здогадатися, що дитина, яка виховується в серці цивілізації — великому місті-мільйонері, та дитина, яка зростатиме в племені в джунглях Амазонки, отримують різне виховання, суспільство, яке їх оточує, буде впливати на них. Однак і людина впливає на суспільство, передусім на своє близьке оточення, на той колектив, у якому навчається, працює, відпочиває.

Пригадайте прислів'я й приказки, які стверджують, ілюструють вплив суспільства на особу.

Щодо людини, яка вступає в правові відносини, застосовують поняття «особа». **Особа — це людина, яка є суб'єктом правовідносин.**

Пригадайте, хто, крім людей, може брати участь у правовідносинах.

І нарешті, поняття «громадянин». Саме так звертаються до людини правоохоронці, прикордонники, саме це слово можна побачити в українському паспорті. Неважко помітити, що це звертання застосовують здебільшого представники держави. **Громадянин — це поняття, яке характеризує правовий зв'язок між людиною й певною державою.** Якщо особистість, особа — поняття загальнолюдські, то громадянином можна бути лише певної держави — України, Росії, Франції тощо.

Отже, поняття «людина» — здебільшого біологічне, стосується кожної істоти людського роду від самого народження. Поняття «особистість» — переважно соціальне поняття, а поняття «громадянин» — політико-правове, пов'язане з існуванням держави й права.

Сукупність прав та обов'язків особи, визначених законодавством, називають правовим статусом.

Висловіть свою думку, від яких обставин залежить статус людини. Що на нього впливає?

Будь-яка людина має статус. Для окремих категорій осіб держава встановлює особливий статус, передбачає певні додаткові вимоги або ж, навпаки, — особливі права й гарантії.

Назвіть осіб, які, на вашу думку, мають особливий правовий статус. Свою думку обґрунтуйте, визначивши, які особливості має статус цих осіб.

Законодавство України визначає особливий правовий статус для народних депутатів, суддів, іноземців, які є дипломатами, певні особливості має правовий статус неповнолітніх, пенсіонерів, військовослужбовців, правоохоронців тощо.

2. Поняття «громадянство».

З курсу правознавства 9 класу пригадайте, що таке громадянство та які ознаки воно має.

Громадянство — це юридично визначений, стійкий, необмежений у просторі правовий зв'язок між особою й певною державою, що визначає їхні взаємні права й обов'язки.

Кожна держава самостійно встановлює норми, які регулюють відносини, пов'язані з громадянством. В Україні прийнято та діє Закон України «Про громадянство». Саме цим законом визначено порядок набуття й припинення громадянства нашої держави.

Пригадайте, який порядок набуття громадянства встановлено цим законом, які підстави набуття громадянства України. У яких випадках може бути припинено громадянство України?

Однак на території будь-якої держави можуть знаходитися не лише її громадяни. Нині люди багато подорожують, вирушають до інших держав у справах, на навчання, у відпустку, на лікування. **Особі, які не є громадянами держави, у якій вони знаходяться, уважаються іноземцями.** Більшість із них має громадянство чи підданство інших держав. Однак іноді виникає ситуація, коли людина не належить до громадянства жодної держави. Людину, яка не має громадянства жодної держави, називають особою без громадянства — **апатридом**.

Деякі держави світу — зокрема Росія, Ізраїль тощо — дозволяють своїм громадянам мати подвійне громадянство, таких осіб називають **біпатридами**. Такі ситуації виникають унаслідок різних причин. З одного боку — це є наслідком різних норм законодавства щодо отримання громадянства. Так, у деяких державах будь-яка людина, котра народилася на її території, отримує право на громадянство (такий порядок надання громадянства має назву «принцип землі»), в інших — вирішальним є громадянство батьків — саме його успадковує дитина (це — «принцип крові»).

Пригадайте, який із цих принципів визначення громадянства взято за основу норм українського законодавства про громадянство.

Якщо в державі, яка закріпила у своєму законодавстві «принцип землі», народиться дитина, батьки якої іноземці з держави, що у своїх законах передбачила «принцип крові», ця дитина матиме одночасно право на громадянство обох держав. Деякі держави також не вимагають припинення іноземного громадянства при вступі до свого громадянства.

Конституція України визначає, що **іноземці й особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах (тобто з відповідним дозволом державних органів України), користуються тими самими правами й свободами, що й громадяни України, за окремими винятками, передбаченими Конституцією й законами України.** Вони мають особисті права в повному обсязі — на життя, свободу, на повагу до своєї честі й гідності, на особисту недоторканність тощо. Іноземці (з певними обмеженнями) мають право на охорону здоров'я, освіту, на власність.

Висловіть думку, які права й обов'язки, гарантовані громадянам України, не стосуються іноземців, у чому вони обмежені.

Іноземці не мають права брати участь в управлінні державою — обирати й бути обраними до органів місцевого самоврядування й парламенту, вони не залучаються на військову чи альтернативну службу. Лише громадяни можуть стати державними службовцями. Існують і деякі інші обмеження — наприклад, в Україні іноземці не мають права бути власниками землі сільськогосподарського призначення.

**ЦЕ
цікаво**

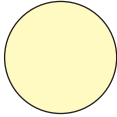
В окремих державах, де проживає багато іноземців і держава зацікавлена у використанні їхньої праці, передбачають надання їм деяких політичних прав. Так, у Німеччині й Туреччині іноземцям, які постійно легально проживають у цих країнах, працюють і сплачують відповідні податки, надають право брати участь у виборах органів місцевого самоврядування. Однак навіть при цьому вони не можуть бути обраними до цих органів.

3. Держава і суспільство.

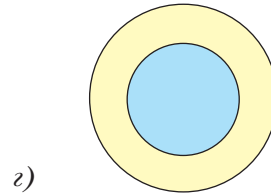
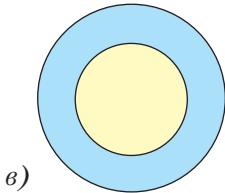
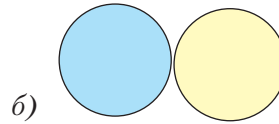
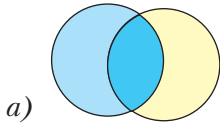
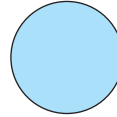
Дайте визначення поняттям «держава» і «суспільство». Висловіть думку, яке з них є більш широким, який із запропонованих малюнків відповідає правильному співвідношенню цих понять.

Держава

Суспільство

Поняття «державна» і «суспільство» не збігаються. Суспільство охоплює всі людські відносини — як офіційні, так і неофіційні, приватні. Ступінь утручання держави в життя суспільства значною мірою залежить від типу держави, особливо від політичного режиму.

Висловіть думку, у яких політичних режимах ступінь утручання держави в життя суспільства буде найвищим.

У сучасних державах прийнято обмежувати втручання держави в життя суспільства лише найважливішими питаннями, які не можна залишити без державного, правового регулювання. Однак при цьому головним є те, що всі державні органи, держава в цілому мають діяти тільки в межах закону, який повинен панувати в державі.

4. Правова держава.

Думки про панування в країні закону вперше було висловлено ще в Стародавніх Греції й Римі. Прибічниками цього були Солон і Геракліт, Платон і Арістотель. Проте в умовах рабовласницького й феодального суспільств їхні ідеї не були реалізовані.

На основі знань з історії поясніть, чому в рабовласницькому і феодальному суспільствах ідея правового суспільства не знайшла підтримки й розвитку.

По-новому ці ідеї були сприйняті в період формування капіталістичних відносин у країнах Європи. Саме тоді народилися ідеї поділу влади (її автор — Ш. Монтеск'є), рівності всіх членів суспільства перед

законом тощо, утілювались у правових актах новостворених буржуазних держав — Декларації прав людини й громадянина у Франції (1789), конституціях США (1787) і Франції (1791). Ідеї правової держави розвивали у своїх працях Ш. Монтеск'є, Дж. Локк, І. Кант.

В Україні вперше ідея рівності всіх людей з'являється в Литовському статуті 1588 р. У творах українських мислителів-демократів і письменників — Г. Сковороди, Т. Шевченка, І. Франка, М. Драгоманова — в умовах монархічної Російської імперії, до складу якої входила Україна, відстоювались ідеї переходу до демократичного суспільства, республіканської форми правління, рівності, верховенства закону тощо.

На початку ХХ ст. демократичні ідеї розвитку держави утверджували вчені-правознавці. За часів радянської влади в Україні та в СРСР загалом було прийнято чимало законів, що відповідали ідеям демократії й правової держави. Одними з найдемократичніших у світі для свого часу були Конституція СРСР 1936 р. і Конституція УРСР 1937 р. СРСР і УРСР підписали й ратифікували багато міжнародних угод, декларацій, серед яких — Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські й політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права, що діють і сьогодні. Проте в умовах радянської влади чимало з цих закріплених на папері норм не були повністю реалізовані.

Після початку перебудови в середині 80-х років ХХ ст. ідеї правової держави знову отримали право на громадянство в наукових дискусіях, на сторінках книжок і періодичних видань.

Завдання побудови України як правової держави було проголошене в перших актах, прийнятих на шляху до незалежної української держави на початку 90-х років минулого століття. Нині цю ідею закріплено в Конституції України.

Із Конституції України

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Верховна Рада
України

Які ознаки, на вашу думку, притаманні правовій державі?

Уже сама назва підказує, що правова держава — це така держава, де панує право. У правовій державі право повинне панувати в усіх сферах суспільного життя. Тобто правові норми в ній регулюють усі найважливіші відносини — політичні, трудові, сімейні тощо.

У правовій державі панує народний суверенітет — тобто джерелом влади в країні є народ, його воля. Держава у своїй діяльності керується волею народу.

У правовій державі закон діє не лише для громадян, а й для держави, її органів і установ. Будь-яке міністерство, правоохоронні органи, найвищі органи й посадові особи (в Україні, наприклад, Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України) повинні діяти відповідно до законів.

Важливою ознакою правової держави є здійснення державної влади за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу й судову. Унаслідок такого поділу створюється система взаємних противаг і стримувань між гілками влади, що запобігає надмірній концентрації повноважень в одній із них. Законодавча, виконавча і судова влади мають можливості контролювати одна одну.

Права, свободи й інтереси особи в правовій державі непорушні, на них ніхто не може посягати, зокрема й держава. Правова держава гарантує права і свободи особи, забезпечує їх охорону. Одночасно громадянин не повинен використовувати свої права на шкоду іншим.

У правовій державі не лише громадянин відповідає перед державою, а й держава відповідає перед громадянином. Це означає, що в законах визначаються обов'язки не тільки громадянина, а й держави загалом, окремих її органів і установ, а також відповідальність як держави, так і громадянина за невиконання їхніх обов'язків.

Якщо в правовій державі повинне бути забезпечене суворе додержання правових норм, то потрібно організувати ефективний нагляд і контроль за їх реалізацією. Адже навряд чи можна бути впевненим у добровільному й повному виконанні законів усіма громадянами, організаціями. Тому в правовій державі створюють правоохоронні органи (міліцію, службу безпеки, прокуратуру), систему правосуддя — суди.

Кабінет Міністрів
України

Адміністрація Президента
України

Важливою ознакою правової держави є високий рівень правової свідомості й правової культури громадян. Кожний громадянин повинен знати свої права й обов'язки, виконувати їх, бути законотрушним. Правова освіта й виховання мають бути невід'ємною частиною загальної освіти. Вивчення правознавства — це також крок до формування правової держави в нашій країні.

5. Соціальна держава.

У конституційній характеристиці України разом із словом «правова» використовується поняття «соціальна держава». Зародження ідей соціальної держави пов'язане з іменами Сократа, Арістотеля, Платона. Ці ідеї розвинули І. Кант, Н. Макіавеллі, Дж. Локк і багато інших мислителів різних часів. Однак лише у ХХ ст. ідеї соціальної держави почали реалізовуватися на практиці. У законодавстві ряду держав — від Радянського Союзу до Сполучених Штатів Америки — були закріплені права людей на отримання освіти, охорону здоров'я, соціальне забезпечення, встановлено норми, які забезпечували соціальний захист громадян. Федеративна Республіка Німеччина в 1949 р. стала першою у світі державою, яка закріпила поняття «соціальна держава» у конституції.

Соціальна держава покликана діяти в інтересах усього суспільства, найширших верств населення. Для неї притаманні розвинуті системи охорони здоров'я й освіти. Соціальна держава забезпечує регулювання відносин між роботодавцями й найманими працівниками. Така держава намагається не допускати виникнення гострих соціальних конфліктів.

Залежно від обставин і соціального статусу ми використовуємо різні поняття для позначення тих, з ким маємо справу, — *людина, індивід, особистість, особа, громадянин*. Громадянство є важливою юридичною категорією, що визначає правовий зв'язок між державою і людиною.

Між суспільством і державою виникають та існують різноманітні взаємні зв'язки й взаємозалежності. Ступінь взаємовпливу залежить від історичного типу держави, політичного режиму, який у ній існує.

Ідеї правової й соціальної держави народилися в стародавньому світі, були розвинуті мислителями ХVІІІ ст. Вони пройшли шлях розвитку до сьогоденного визнання в більшості країн світу. Конституція України визначає нашу державу як правову й соціальну.

Правовій державі притаманні такі ознаки, як панування права в усіх сферах суспільного життя, визнання народного суверенітету, поділ державної влади, непорушність прав і свобод людини, відповідальність

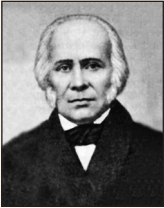
як громадянина перед державою, так і навпаки, ефективний нагляд за додержанням правових норм, високий рівень правової культури громадян.

Соціальна держава гарантує своїм громадянам достатній рівень життя, уникає гострих соціальних конфліктів, створює досконалі системи охорони здоров'я, соціального захисту.

Запам'ятайте: людина, індивід, особа, громадянин, права держава, соціальна держава.

КАРАЗІН Василь Назарович

(1773–1842)

Український учений, виходець із знаного старшинського роду на Слобожанщині. Створив ряд ліберальних проектів перебудови державного управління, автор «Правил народної освіти». Засновник Харківського університету (1805).

Перевірте себе

1. Порівняйте поняття *людина, індивід, особистість, особа, громадянин*.
- 2* Визначте, які із зазначених у попередньому завданні понять можна застосувати, звертаючись до: новонародженої дитини; аборигена племені, який живе за законами середньовіччя, не маючи жодних стосунків із державою; народного депутата України; вашого однолітка; польського поліцейського; цуценяти, яке живе у вас.
- 3* Порівняйте правовий статус громадян та іноземців, які перебувають на території України.
4. Які ознаки мають права й соціальна держави?
5. Назвіть учених, політиків минулого, які висловлювали ідеї правової й соціальної держави.
6. У яких нормативно-правових актах минулого й сучасності закріплено ідеї правової держави, принципи її існування?
- 7* Запропонуйте, що треба зробити в Україні, щоб вона найповніше відповідала ознакам правової й соціальної держави.
- 8* Яким, на вашу думку, може бути ваш особистий внесок у побудову правової й соціальної держави в Україні?
- 9* За допомогою додаткової літератури з історії, правознавства, філософії тощо підготуйте повідомлення про формування ідеї правової держави в історії людства.

ПІДСУМКОВІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДО ЧАСТИНИ ПЕРШОЇ

1. Порівняйте організацію суспільства в додержавний період і після виникнення держави.
2. Наведіть приклади проявів різних видів влади.
- 3*. Назвіть відомі вам теорії походження держави й визначте, яку з них ви вважаєте найпереконливішою. Свою думку обґрунтуйте.
4. Назвіть відомі вам способи набуття й припинення громадянства.
- 5*. Висловіть свою думку, якою мірою сучасна Україна відповідає визначенню правової й соціальної держави.
- 6*. Висловіть свою думку щодо негативних і позитивних рис подвійного громадянства.
7. Порівняйте:
  - орган держави та орган державної влади;
  - поняття «країна» та «держави»;
  - монархію та республіку;
  - унітарну та складну державу;
  - демократичний та антидемократичний політичний режим.
8. Розподіліть назви в таблиці.

Форми правління	Форми державного устрою	Форми політичного режиму

- а) конфедерація;
- б) імперія;
- в) обмежена монархія;
- г) тоталітаризм;
- д) президентська республіка;
- е) унітарна держава;
- є) демократія;
- ж) авторитаризм;
- з) федерація.

9. Заповніть порівняльну таблицю видів влади.

	Духовна	Економічна	Сімейна	Державна
Ступінь обов'язковості				
Ким упроваджується				
На чому ґрунтується				
Можливість застосування примусу				

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Яка ознака є характерною для додержавного суспільства?
А наявність публічної влади
Б поділ населення за кривною ознакою
В наявність податкової системи
Г існування системи права
Д наявність визначеної території та кордонів
2. У якому випадку йдеться про прояв економічної влади?
А батько заборонив синові йти гуляти
Б суд виніс вирок особі, яка скоїла злочин
В директор підприємства звільнив із роботи порушника дисципліни
Г церковний собор відлучив від церкви одного з єпископів
Д міліціонер затримав підлітка, який порушував громадський порядок
3. Який державний орган України належить до законодавчої влади?
А Верховна Рада України
Б Одеська міська рада
В Кабінет Міністрів України
Г Верховний суд України
Д Прокуратура України
4. Яке визначення найточніше відповідає поняттю «імперія»?
А держава, яку очолює імператор
Б держава, глава якої має абсолютну владу
В держава, частина території якої була свого часу захоплена й утримується насильницьким шляхом
Г держава, у якій усі органи влади обираються на певний строк
Д держава, у якій влада зосереджена в руках однієї особи, яка отримала владу внаслідок військового перевороту
5. Яке визначення найточніше відповідає поняттю «біпатрид»?
А особа, яка має зв'язок із певною державою, що визначає її права й обов'язки
Б особа, яка не є громадянином держави, на території якої вона перебуває
В особа, яка не належить до громадянства жодної держави
Г особа, яка має громадянство двох чи більше держав

Частина друга

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА ТА ПРАВОВІДНОСИН

§ 5. Поняття і загальна характеристика права

1. Соціальні норми.

Пригадайте з курсу правознавства 9 класу, як регулюються відносини між людьми.

Минулого року, вивчаючи практичний курс правознавства, ви дізналися про те, що в суспільстві існують і діють різноманітні правила — правила безпечної поведінки, Правила дорожнього руху, правила для учнів, правила спортивних змагань тощо. **Правила (норми) загального характеру, які регулюють відносини в людському суспільстві та встановлені державою, суспільством, об'єднаннями громадян тощо, називають соціальними нормами.**

Соціальні норми дуже різноманітні. Їх можна розрізнити за змістом, сферою регулювання — політичні норми, норми культури, естетичні норми, технічні норми. Соціальні норми можна розрізнити за суб'єктами їх установлення та охорони, за способами закріплення, за сферою регулювання тощо.

Протягом багатьох десятиліть, а іноді й століть формуються **звичаї** та **традиції**. Саме завдяки традиціям ми святкуємо день народження, Новий рік чи Івана Купала, за звичаєм відзначаємо весілля або ювілей. Звичаї та традиції мають суттєві відмінності в різних державах, у різних народів та етнічних груп. Ці соціальні норми закріплюються здебільшого у свідомості людей, які самостійно вирішують, чи дотримуватися тих чи інших традицій, звичаїв, і в разі їх недотримання людину чекає громадський осуд.

Наведіть приклади традицій, звичаїв, притаманних українському народу та іншим народам, відомі з власного досвіду та з повідомлень засобів масової інформації.

Г. Семирадський.
В ніч на Івана
Купала

З появою релігії, вірувань з'являються й відповідні **релігійні норми**. Вони встановлюються священними книгами, рішеннями вищих органів релігійних конфесій і вважаються похідними від вищих сил — Бога. Ці норми є дійсними тільки для прихильників тієї чи іншої релігії, а в разі недотримання релігійних норм людину можуть відлучити від церкви, піддати анафемі (прокльону), застосувати інші релігійні заходи впливу.

Які релігії та релігійні норми вам відомі? Пригадайте, які священні книги різних конфесій ви знаєте.

Нині існує багато різноманітних організацій, об'єднань громадян. Кожне з них повинне певними нормами регулювати своє внутрішнє життя, відносини між своїми членами. Вони визначають порядок прийому до об'єднання громадян, порядок формування керівних органів та їх діяльності, інші внутрішні норми таких об'єднань. Зрозуміло, що ці норми стосуються лише тих, хто є членами відповідних об'єднань громадян. Такі норми називають **корпоративними нормами**. До них належать норми статутів політичних партій, громадських організацій тощо.

Однак, напевне, найчастіше в житті ви мали справу з двома видами соціальних норм — **нормами моралі** та **нормами права**. Між ними багато спільного, але є й чимало відмінностей. Мораль і право тісно взаємодіють між собою, впливають одне на одного.

Хрещення

Наведіть приклади взаємодії та взаємного впливу норм моралі та права.

	Норми моралі	Норми права
Спосіб запровадження	Поступово утверджуються у свідомості людей	Установлюються державними органами згідно зі спеціально визначеним порядком
Ступінь обов'язковості	Визначаються ступенем усвідомлення членами суспільства, не є загальнообов'язковими	Є загальнообов'язковими з часу набрання чинності
Сфера дії	Майже всі відносини між людьми	Регулюють найважливіші суспільні відносини, що мають загальне значення
Територія, на якій діють	Не обмежені кордонами певної держави	Діють на території певної держави
Спосіб закріплення	Як правило, не закріплюються у формальному акті	Закріплюються письмово у формальних актах
Спосіб забезпечення, наслідки порушення	Підтримуються громадською думкою більшості, порушення спричиняє громадський осуд	Підтримуються державою, у разі порушення можлива юридична відповідальність
Об'єкт регулювання	Суспільні відносини, поведінка людей	

2. Поняття та функції права.

Пригадайте визначення права та його ознаки, про які ви дізналися в 9 класі.

У 9 класі ви ознайомилися з поняттям «право» та визначили його основні ознаки. Спробуємо з'ясувати, для чого потрібне право, які завдання виконують його норми. **Основні завдання, які виконує право, напрями впливу права на суспільні відносини називають функціями права.** Функції права поділяють на загальносоціальні та спеціальні (юридичні).

Загальносоціальні функції права виокремлюють відповідно до сфер, у яких право допомагає регулювати суспільні відносини. У схемі вказано лише окремі, найважливіші загальносоціальні функції. Деякі науковці відзначають також інформаційну, компенсаційну та інші загальносоціальні функції.

Спеціальні, або суто юридичні, функції права поділяють на регулятивні та правоохоронні.

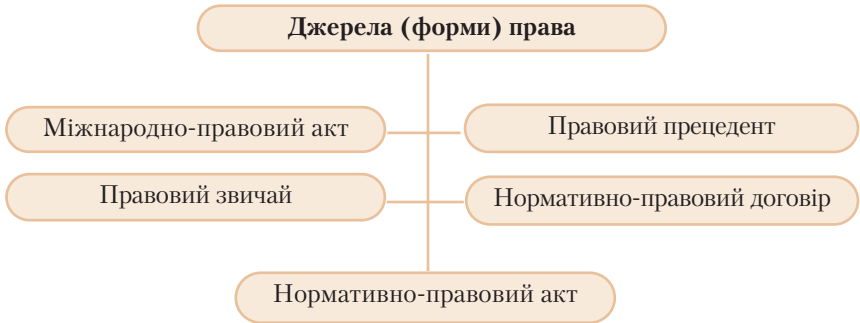
Регулятивна функція норм права полягає в тому, що вона забезпечує регулювання найважливіших суспільних відносин. Норми права встановлюють правила поведінки, обов'язкові для всіх, хто знаходиться на території певної держави. Ця функція реалізується, коли видається новий закон, який визначає правила поведінки в певних умовах, коли приймається акт місцевого органу влади про відкриття нового автобусного маршруту чи створення нової школи, коли виборча комісія приймає рішення про підсумки виборів. Так само регулятивна функція права здійснюється при реєстрації нових юридичних осіб або реєстрації шлюбу у відповідному державному органі.

Другою функцією права є **правоохоронна**. Відомо, що протягом усього існування суспільства та держави завжди були особи, які порушували встановлені норми. З виникненням права воно стало одним з ефективних засобів охорони, захисту встановлених правил поведінки. Цю функцію право виконує декількома шляхами. По-перше, шляхом установлення певних заборон, визначенням тих суспільних відносин, які знаходяться під охороною держави. Зрозуміло, що право охоронятиме не всі, а лише найважливіші суспільні відносини.

По-друге, право встановлює санкції за порушення та погрожує їх застосуванням до правопорушника. Важливо зазначити, що право виконує свою охоронну функцію не лише тоді, коли безпосередньо застосовуються санкції, а й тоді, коли воно застерігає від порушення.

3. Джерела (форми) права.

Як відомо, право — це система норм. Постає слушне запитання: як з'являються і як закріплюються правові норми? **Способи, форми вираження і закріплення правових норм називають джерелами (формами) права.**

Мабуть, найдавнішим з них є правовий звичай. Звичаї формуються протягом багатьох років, закріплюються у свідомості більшості людей, а потім уже визнаються державою або навіть світовим співтовариством. Раніше правовий звичай мав важливе значення, нині він здебільшого його втратив. Чимало правових звичаїв перетворилося на норми правових актів. Так, правовий звичай недоторканності посланців навіть ворогуючої держави, що існував у середньовіччі, у ХХ ст. було визнано більшістю держав світу, а пізніше закріплено в міжнародній угоді про недоторканність дипломатів. Отже, **правові звичаї — соціальні норми правила поведінки, що склалися в процесі їх фактичного застосування протягом тривалого часу, санкціоновані державою.**

У деяких державах, наприклад у США й Великій Британії, велике значення має таке джерело права, як правовий прецедент. Суть його в тому, що рішення з конкретної справи, прийняте судом чи державним органом, визнається зразком — прецедентом — для розв'язання подібних справ надалі. Отже, **правовий прецедент (від латин. *praecedens, praecedentis* — той, що передає) — це рішення, прийняте компетентним органом держави для врегулювання конкретної життєвої ситуації та визнане загальнообов'язковим для врегулювання аналогічних життєвих ситуацій у майбутньому.**

Жодним законом Великої Британії не визначено, як мають проводитися мітинги та демонстрації, але ще на початку ХІХ ст. один з англійських судів прийняв рішення, яким визначив порядок проведення зборів, мітингів і демонстрацій, що застосовується й тепер.

ЦЕ цікаво Серед правових прецедентів і звичаїв, які нині діють у Великій Британії, є дуже різноманітні за змістом і значенням. Так, саме звичаєм визначено, що прем'єр-міністром країни стає лідер партії, яка перемогла на виборах у парламент. Це не записано в жодному законі, але такого порядку дотримуються вже кілька сотень років. Також звичаєм визначено, що голова палати лордів — лорд-канцлер — сидить на мішку з бавовною, що парламентарі голосують не підняттям рук, а проходячи крізь різні двері.

Певне місце в системі джерел права посідає **нормативно-правовий договір**, суть якого в тому, що певна правова норма є наслідком угоди, домовленості між різними органами чи посадовими особами. Прикладом такого документа є Конституційний договір, укладений у червні 1995 р. між Президентом України і Верховною Радою України, угоди, які укладаються між Урядом України, профспілками й об'єднаннями роботодавців тощо.

Останнім часом зростає значення **міжнародно-правових актів** — договорів, що укладаються між державами і визнаються державами як обов'язкові у внутрішньому житті. Нині в Україні міжнародні договори стають складовою частиною внутрішнього законодавства, якщо Верховна Рада України дасть згоду на обов'язковість такого договору. У цьому випадку вони діють на території України нарівні із законами України.

Іноді виокремлюють **релігійно-правові норми** (норми церкви, які визнаються державою загальнообов'язковими, — церковні норми в середньовіччі, обмеження участі жінок у суспільному житті в окремих країнах ісламу тощо).

ЦЕ цікаво Згідно з Кримінальним кодексом Ірану, який, за словами генерального прокурора країни, повністю спирається на закони шаріату — закони ісламу, упійманий уперше злодій карається ампутацією чотирьох пальців правої руки. Злочинця-крадія, упійманого вдруге, позбавляють усіх пальців на лівій нозі. Упійманого втретє чекає довічне позбавлення волі.

Головним джерелом права в більшості країн світу є **нормативно-правовий акт** — офіційний документ, прийнятий (виданий) уповноваженим на це суб'єктом у визначених законодавством формі та порядку, який установлює норми права для невизначеного кола осіб і розрахований на неодноразове застосування. Спільною особливістю всіх джерел, об'єднаних цим поняттям, є те, що нормативно-правовий акт видають органи держави, яким надано таке право. Він має точне формулювання, утілене в офіційний документ, є визначений порядок введення його в дію. Нормативно-правовий акт

чітко й недвозначно визначає юридичні норми. Основними видами нормативно-правових актів є закони й підзаконні акти. Це джерело права є основним і в нашій державі.

З курсу правознавства 9 класу пригадайте, які ви знаєте види нормативно-правових актів в Україні. Яке співвідношення юридичної сили цих нормативно-правових актів?

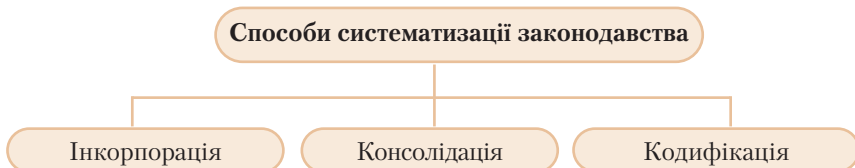
Серед усього різноманіття правових актів, які приймаються та існують в Україні, вищу юридичну силу мають **закони** (які можуть мати різні назви — закон, кодекс, основи законодавства). У разі протиріччя між законом і будь-яким підзаконним нормативно-правовим або індивідуальним актом діятимуть саме норми закону. **Надання закону вищої юридичної сили, закріплення його визначальної ролі в правовій системі держави прийнято називати принципом верховенства закону.**

Іноді серед видів нормативних актів виокремлюють **декрети**. Саме так називали акти сенату й імператора в Стародавньому Римі, вищих органів Французької республіки XVIII ст., вищих органів Радянської України в перші роки їх існування. У 1992–1993 рр. Верховна Рада України надала право уряду видавати декрети, які мали силу законів. Нинішня Конституція України не передбачає видання такого виду нормативних актів.

4. Систематизація законодавства.

Право регулює дуже багато суспільних відносин. Кількість актів, які діють у державі, постійно зростає. Окремі закони втрачають сенс зі зміною історичної, економічної та політичної ситуацій, іноді між раніше діючими та новими законами виникають суперечності. Та й взагалі користуватися величезною кількістю нормативних актів, якщо вони не будуть упорядковані, досить важко. Саме тому виникає потреба в упорядкуванні діючого законодавства.

Упорядкування діючих нормативних актів, приведення їх до певної системи називають систематизацією законодавства.

Систематизацію законодавства здійснюють кількома основними способами.

Перший із них — **інкорпорація** — спосіб систематизації, при якому нормативні акти об'єднують у збірник чи зібрання, розташовуючи

їх у хронологічному порядку за предметом регулювання або за іншими ознаками. Прикладом інкорпорації є «Хрестоматія з правознавства», багатотомне видання «Закони України», збірки нормативних актів з окремих галузей права чи окремих тем тощо. При інкорпорації нормативні акти не змінюються, їх лише грукують за визначеною ознакою, що полегшує їх пошук у разі потреби.

Другим способом систематизації є консолідація — об'єднання в єдиний нормативно-правовий акт кількох актів, які регулюють певну сферу суспільних відносин без зміни їх змісту.

Однак найскладнішим способом систематизації є кодифікація — процес зведення різних нормативно-правових актів у єдиний, внутрішньо узгоджений та структурований акт шляхом переробки їх змісту. У цьому випадку до нормативного акта вносять суттєві зміни, він стає принципово новим. Наслідком такої роботи досить часто є кодекс. Так, нині парламент України на основі численних нормативних актів, що стосуються оподаткування, готує до прийняття Податковий кодекс України, який стане результатом кодифікації.

Отже, відносини між людьми регулюються різноманітними соціальними нормами. Особливе місце серед них посідають норми права, що регулюють найважливіші відносини між людьми, визначаються і підтримуються державою. Право регулює відносини між людьми, захищає їхні права й інтереси. Право виконує важливі функції, серед яких регулятивна та правоохоронна.

Джерелами права є нормативно-правові акти, правові звичаї, прецеденти, правові договори, міжнародні правові акти. Серед численних нормативно-правових актів особливе місце займають закони, що мають вищу юридичну силу.

З метою упорядкування законодавства проводиться систематизація нормативних актів. Способами систематизації є інкорпорація, консолідація та кодифікація.

Запам'ятайте: соціальні норми, право, джерела права, нормативно-правовий акт, правовий звичай, правовий прецедент, систематизація законодавства.

Перевірте себе

1. Що таке соціальні норми? Які види соціальних норм ви знаєте?
2. Поясніть поняття право, правовий прецедент, систематизація законодавства?
3. Які ознаки права вам відомі?

4. Які джерела права ви знаєте?
5. Яку роль відіграє право в житті суспільства? Які функції виконує?
6. Чим право відрізняється від інших соціальних норм?
7. Наведіть приклади моральних норм, які підкріплені чинними нормами права.
- 8*. Спробуйте за допомогою таблиці порівняти відомі вам види соціальних норм. Використайте для цього знання з історії, літератури та інших предметів.

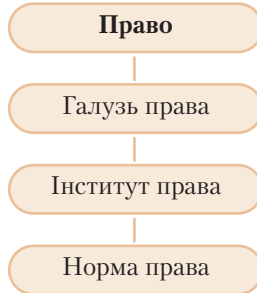
Види соціальних норм	Спосіб запровадження	Ким приймаються (запроваджуються)	Наслідки порушення	Форма закріплення
Норми моралі				
Звичай, традиції				
Релігійні норми				
Норми права				
Корпоративні норми				

9. У наведених нижче прикладах визначте, який вид соціальних норм регулює ці відносини:
  - а) школяр не прийшов на зустріч, про яку завчасно домовився з однокласником, хоча мав змогу це зробити;
  - б) прибічник релігійної конфесії порушив настанови свого пастиря;
  - в) футболіст перед матчем ужив заборонений препарат — допінг;
  - г) учень не придбав квиток, коли сідав в електричку;
  - д) на прохання бабусі допомогти в хатній роботі онук відмовився і пішов гуляти;
  - е) член партії відмовився сплатити членські внески;
  - є) громадянин загубив свій паспорт;
  - ж) через власну недбалість токар зіпсував деталь;
  - з) родина прийняла рішення прикрасити на Новий рік не ялинку, а пальму;
  - і) хлопець, захищаючи свою дівчину, завдав нападникам тілесних ушкоджень.
- 10*. Висловіть свою думку щодо можливості функціонування держави без правових норм.
- 11*. Спробуйте порівняти різні джерела права й проаналізувати їхні недоліки й переваги.
- 12*. Порівняйте різні види систематизації законодавства.

§ 6. Поняття і структура системи права

1. Поняття та елементи системи права і системи законодавства.

Надзвичайно широке коло суспільних відносин регулюється правовими нормами, тому не дивно, що право має певну внутрішню структуру.

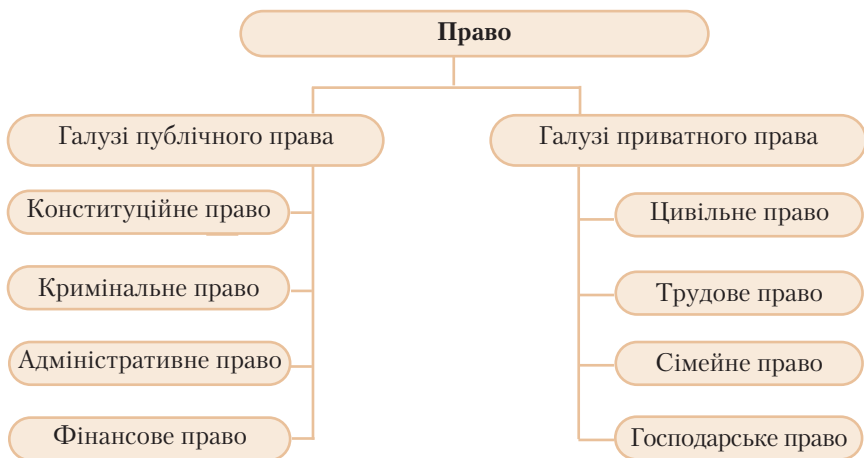

Сукупність правових норм, що за допомогою певного методу правового регулювання регулюють суспільні відносини в певній сфері, називають галуззю права.

Пригадайте з курсу правознавства 9 класу, які галузі права існують в Україні, які методи правового регулювання застосовують для регулювання правових відносин.

Серед існуючих галузей права розрізняють **конституційне** (або **державне**), яке встановлює основні норми існування й діяльності держави, **трудове** (регулює відносини, що виникають між працівником і роботодавцем або власником підприємства), **кримінальне** (установлює відповідальність за найбільш небезпечні порушення закону — злочини), **цивільне** (його норми регулюють майнові та деякі особисті немайнові відносини), **сімейне** (регулює відносини, які стосуються створення сім'ї, відносини подружжя, а також відносини між батьками і дітьми) і чимало інших.

Усі існуючі галузі права можна поділити на галузі публічного й галузі приватного права. Визначальним при цьому є метод правового регулювання, який переважно застосовується. У галузях публічного права основним є імперативний метод регулювання, у галузях приватного права — диспозитивний метод. **Імперативний метод** передбачає можливу нерівність учасників правовідносин, використання примусу, жорстку обов'язковість правових норм і рішень. При **диспозитивному методі** регулювання обидві сторони правовідносин рівні між собою, відносини між ними можуть бути врегульовані шляхом певних договорів, угод.

Елементом системи права є також правові інститути. Правовий інститут, як правило, має більш вузький характер, аніж галузь, він об'єднує юридичні норми, що стосуються певного, чітко відокремленого виду суспільних відносин. Такими, наприклад, є інститут виборів, інститут власності, інститут необхідної оборони тощо. Інститут права може об'єднувати норми однієї або декількох галузей права (у цьому випадку йдеться про міжгалузевий інститут права).

Початковим елементом усієї правової системи є **норма права** — **обов'язкове правило поведінки, що встановлене й підтримується державою**. Саме з них, як із цеглин, складається «будинок» і правового інституту, і галузі права, і всієї системи права в цілому.

Особливе місце в системі права займає **міжнародне право**. Воно регулює відносини не в середині певної держави, як вищезазначені галузі права, а відносини між державами, міжнародними організаціями тощо. Міжнародне право виникає разом із розвитком міжнародних відносин. Зважаючи на те, що воно регулює відносини між суверенними державами, його норми встановлюються на основі домовленостей сторін — шляхом переговорів, підписання договорів, угод, конвенцій тощо.

Разом із системою права існує система законодавства. Між цими системами є чимало спільного, але водночас їх потрібно розрізняти. Система права характеризує внутрішній зміст права, система законодавства розкриває його зовнішню сторону, закріплення правових норм у конкретних нормативно-правових актах певної держави.

Система законодавства — це сукупність усіх прийнятих у встановленому порядку й упорядкованих нормативно-правових актів держави. На відміну від системи права система законодавства має як вертикальну, так і горизонтальну побудову. Говорячи про горизонтальну структуру системи законодавства, мають на увазі її поділ

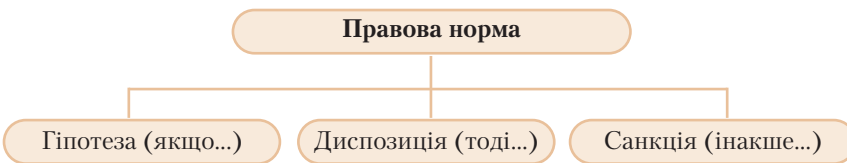
за галузями — галузеву структуру, а вертикальна структура — це поділ системи законодавства за рівнем юридичної сили правових актів.

Система права	Система законодавства
Внутрішній зміст	Зовнішня форма
Складається з галузей та інститутів	Складається з нормативно-правових актів
Первинний елемент — норма права	Первинний елемент — стаття нормативного акта
Визначається здебільшого об'єктивними суспільними відносинами	Визначається значною мірою суб'єктивною волею законодавців, тому може суперечити об'єктивним потребам суспільства

2. Правова норма.

Правові норми поділяють за спрямованістю на *норми-заборони* (вони встановлюють заборону на певні дії, наприклад забороняється перевезення літаками вибухових речовин); *норми-приписи* (встановлюють обов'язки — громадянин зобов'язаний дотримуватися законів). Бувають *матеріальні норми* (встановлюють заборони, обов'язки, права — громадянин має право здобути освіту екстерном, підготувавшись самостійно та склавши відповідні іспити) і *процесуальні* (визначають порядок використання цих прав та обов'язків — для складання екзаменів екстерном громадянин подає заяву до районного відділу освіти).

Норма права має свою структуру.

У нормі права можна визначити три основні складові — гіпотезу, диспозицію та санкцію. **Гіпотеза вказує на обставини, за яких діятиме норма. Диспозиція визначає правило, яке діятиме в цих обставинах.** І нарешті, **санкція визначає наслідки, які настануть у разі недотримання встановленої норми, її порушенні.** Ці три елементи норми права можна позначити словами «якщо — тоді — інакше», де кожному елементу правової норми відповідає певне слово.

Визначте вказані елементи в наведених правових нормах.

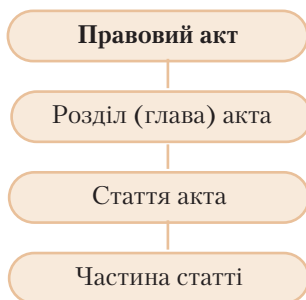
Із Конституції України

Стаття 57. ...Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права й обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права й обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є не чинними.

Стаття 79. Перед вступом на посаду народні депутати України складають перед Верховною Радою України присягу... Відмова скласти присягу має наслідком втрату депутатського мандата.

Важливо зазначити, що не завжди правова норма має повну структуру. Чимало норм містить лише два елементи: гіпотезу–диспозицію або ж диспозицію–санкцію. Це зумовлено побудовою правових норм, особливостями певного нормативного акта, у якому міститься ця правова норма.

Правова норма є складовою нормативно-правового акта, який має також певну структуру.

Правова норма іноді збігається зі статтею нормативного акта, в інших випадках вона розпорошена по кількох статтях. Коли необхідно посплатися на правову норму, обов'язково потрібно зазначити назву нормативного акта й номер статті (статей), у яких вона міститься.

Залежно від повноти викладу правової норми в статті правового акта розрізняють повний, відсилочний та бланкетний способи викладу правової норми. При повному викладі в статті акта формулюють певні правові норми, наприклад «Прийом у школу здійснюють, як правило, з 6 років» (Закон України «Про загальну середню освіту»). При відсилочному способі викладу вказуються інші статті цього акта, які мають використовуватися для регулювання певних суспільних відносин. Так, ст. 33 Цивільного кодексу України зазначає, що «неповнолітня особа несе відповідальність за шкоду, завдану нею іншій

особі, відповідно до ст. 1179 Цивільного кодексу України». Бланкетний спосіб викладу норми передбачає посилання не на інші статті того самого акта, а на інші правові акти. Наприклад, ст. 276 Кримінального кодексу України передбачає відповідальність за порушення правил безпеки руху — тобто для притягнення до відповідальності за цією статтею має бути доведено, що, залежно від виду транспорту, було допущено порушення конкретної норми Правил дорожнього руху, Правил руху внутрішніми водними шляхами або Правил експлуатації залізниці.

3. Види правових систем.

Історія кожної держави наклала відбиток на особливості розвитку та побудови її законодавства, на ті джерела права, які в ній визнаються. По-різному побудовані органи державної влади, правоохоронні й судові органи. Саме тому правознавці вважають, що в кожній державі існує своя, саме їй притаманна правова система. При цьому є держави, правові системи яких подібні між собою. **Сукупність правових систем окремих держав, які подібні між собою, ґрунтуються на однакових чи подібних принципах і практиці застосування норм права, називають правовою сім'єю.**

Основними сучасними правовими сім'ями є англосаксонська, мусульманська, романо-германська.

Англосаксонська правова сім'я (її ще називають сім'єю загального права) притаманна Великій Британії, Канаді, Індії, більшості інших держав, що належать до Британської співдружності, а також Сполученим Штатам Америки. Вона сформувалася саме в Англії, і найсуттєвішою її ознакою є те, що основним джерелом права в ній є правовий прецедент. У країнах англосаксонської правової сім'ї суд не лише застосовує норми права, а й створює їх. У країнах цієї правової сім'ї немає чіткого поділу на галузі права.

Мусульманська правова сім'я об'єднує переважно правові системи держав Сходу — Пакистану, Ірану, Іраку, Афганістану. Як можна здогадатися з назви, вона виникла на основі норм мусульманської релігії — ісламу. Саме тому основним джерелом права в країнах цієї правової сім'ї є священна книга мусульман — Коран, джерелами є також праці кращих знавців ісламу, описи життя пророка Мохамеда — Суна, Іджма, Кияс. Цікавою особливістю мусульманського права є те, що його норми поширюються, як правило, лише на прибічників ісламу. У сучасних умовах навіть у країнах, які найсуворіше дотримуються норм ісламу, роблять спроби модернізувати норми мусульманського права, пристосувати їх до сучасності.

Романо-германська правова сім'я (або сім'я континентального права) є найдавнішою й нині найпоширенішою у світі. Історично вона має свої корені в Стародавньому Римі, а потім розвивалася

переважно в континентальній Європі — звідси й назва. Основним джерелом права в цій правовій сім'ї є нормативно-правовий акт, а не правовий прецедент. Характерним є чіткий поділ на галузі права, на приватне й публічне право. Зазначимо, що правова система України також належить до романо-германської правової сім'ї (сім'ї континентального права).

Крім цих трьох основних правових сімей, іноді визначають також **традиційну (звичаєву) правову сім'ю** (вона спирається на звичаєве право й традиції відповідної спільноти, нині існує в окремих країнах Африки), **соціалістичну правову сім'ю** (збереглася нині в КНДР, КНР, на Кубі) та деякі ін.

Система права містить галузі права, правові інститути й норми права. Правові норми — ті «цеглинки», з яких складається вся система права. Норма права складається з гіпотези, диспозиції, санкції. Особливе місце в системі права займає міжнародне право, яке регулює переважно відносини між державами, міжнародними організаціями.

Правові норми в Україні закріплюються виданням правових актів. Усі нормативно-правові акти держави, прийняті в установленому порядку, становлять систему законодавства певної держави. Система законодавства має вертикальну й горизонтальну структуру.

У кожній державі існує своя правова система, з власними особливостями побудови й дії. Правові системи країн з подібними принципами існування, дії органів влади становлять правові сім'ї.

Запам'ятайте: система права, система законодавства, галузь права, інститут, норма права, правова сім'я.

КІСТЯКІВСЬКИЙ Богдан Олександрович (1868–1920)

Видатний український філософ і правознавець, доктор права, академік Української академії наук. Досліджував проблеми теорії держави та права, філософію права. Один із перших вітчизняних правознавців, який розробляв теорію правової держави.

Перевірте себе

1. Поясніть поняття *галузь права, інститут права, норма права, система права, система законодавства*.
2. Назвіть елементи правової норми.

3. Укажіть відмінності міжнародного права від інших галузей права.
- 4*. Порівняйте основні правові сім'ї й спробуйте визначити переваги та недоліки кожної з них.
- 5*. Обґрунтуйте, чому правову систему України відносять до романо-германської правової сім'ї.
6. Складіть схему вертикальної структури системи законодавства України.
7. Визначте структуру нижченаведених правових норм Конституції України:

Стаття 94

...Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів. У разі якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України й опубліковується за його підписом.

Стаття 144

Органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території.

§ 7–8. Правовідносини

1. Поняття і види правовідносин.

У процесі свого життя кожна людина постійно вступає у відносини з іншими людьми. Ці відносини регулюються соціальними нормами: в одному випадку це норми моралі, в іншому — традиції чи релігійні норми. У багатьох випадках суспільні відносини регулюються нормами права.

Разом з однокласниками ви після уроків вирушаєте на прогулянку. На прохання батьків ви допомагаєте їм у хатній роботі. На перерві купуєте тістечко в шкільному буфеті. Після закінчення 9 класу ви написали заяву про прийом у школу для продовження навчання. Громадянин звільнився з роботи й уклав нову трудову угоду.

Визначте, у яких із цих випадків ваші відносини регулювалися нормами права.

Суспільні відносини, які регулюються нормами права, називають правовідносинами. У житті суспільства виникає велика кількість правовідносин, які можна класифікувати. Найчастіше правовідносини

поділяють за кількістю учасників, поділом прав і обов'язків між ними, а також за сферою суспільних відносин, які вони регулюють.

Пригадайте приклади, наведені вище. Написавши заяву до школи, ви вступили з навчальним закладом в адміністративно-правові відносини. Громадянин, який уклав трудовий договір або, навпаки, звільнився з роботи, — є учасником трудових правовідносин. Купівля товару, дарування, позичка — приклади цивільно-правових відносин. Укладаючи шлюб, людина стає учасником сімейних правовідносин. Однак цим переліком кількість видів правовідносин не обмежується — їх може бути стільки, скільки існує галузей права.

Інший критерій поділу — кількість учасників і поділ прав та обов'язків між ними. Найчастіше правовідносини мають двосторонній характер. У цьому випадку в правовідносинах беруть участь дві сторони, кожна з них має права й обов'язки щодо іншої. Прикладами двосторонніх правовідносин можуть бути купівля–продаж товару, укладання шлюбу, укладання трудового договору тощо. Іноді в правовідносинах беруть участь більше двох осіб, кожна з яких має певні права й обов'язки. Саме такими є відносини, до яких з певною метою залучають посередників.

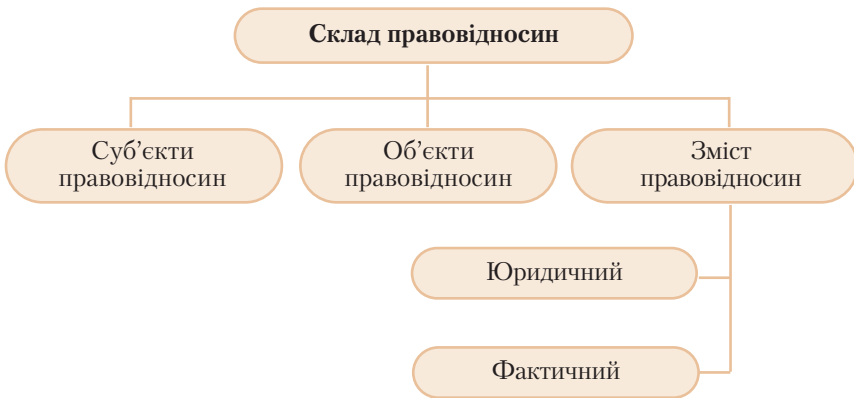
Багатьом із нас доводилося мати справу з односторонніми правовідносинами. При цьому важливо зазначити, що поняття «односторонні правовідносини» говорить не про кількість учасників від-

носин, а про розподіл між ними прав та обов'язків. В *односторонніх правовідносинах* одна із сторін має лише права, а інша — тільки обов'язки. Прикладом таких правовідносин є дарування, адже в однієї сторони — обдарованого — немає обов'язків, він лише має право вимагати передачі йому подарунка (якщо є відповідний договір), а інша сторона має тільки обов'язок передати подарунок. Так само односторонніми є відносини, пов'язані зі спадкуванням.

2. Елементи складу правовідносин.

Правовідносини мають певний склад, у них визначають декілька елементів.

Перша складова правовідносин — їх учасники. **Учасників правовідносин прийнято називати суб'єктами правовідносин.** Більшість юристів ототожнює поняття «суб'єкти права» та «суб'єкти правовідносин», однак окремі правознавці вважають, що суб'єктами права є всі, хто має можливість брати участь у правовідносинах, а суб'єктами правовідносин вони стають лише тоді, коли безпосередньо беруть у них участь.

З курсу правознавства 9 класу пригадайте, які види осіб можуть бути учасниками правовідносин.

Учасниками правовідносин передусім можуть бути люди — громадяни України, громадяни інших держав, особи без громадянства, — усіх їх називають фізичними особами, тобто особами, які існують фізично.

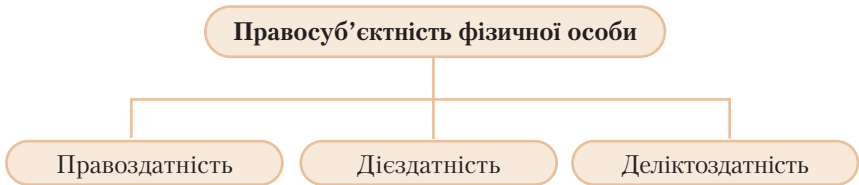
Другим видом учасників правовідносин можуть бути **юридичні особи — організації, створені й зареєстровані в установленому законом порядку.** Їхнє існування й участь у правових відносинах можливі лише в разі виконання певних *юридичних процедур* — розробки й затвердження статуту, державної реєстрації.

Юридичні особи мають певні ознаки:

- 1) наявність власного відокремленого майна;
- 2) можливість від власного імені набувати й здійснювати юридичні права та обов'язки;
- 3) можливість відповідати власним майном за своїми зобов'язаннями;
- 4) можливість бути позивачем або відповідачем у суді.

Для участі в правовідносинах кожна особа повинна мати **правосуб'єктність — здатність фізичних та юридичних осіб у встановленому порядку бути суб'єктами правовідносин (суб'єктами права), мати юридичні права й обов'язки.**

Для юридичних осіб правосуб'єктність визначається їхньою компетенцією — сукупністю прав та обов'язків, які надаються юридичній особі для виконання її функцій. Важливо пам'ятати, що юридична особа набуває правосуб'єктності з часу її реєстрації і вона, як правило, залишається незмінною протягом усього часу її існування.

З курсу правознавства 9 класу пригадайте, що таке правоздатність і дієздатність. Коли фізичні особи набувають правоздатності та як із часом змінюється їхня дієздатність?

Правоздатність — здатність особи мати визначені законом права й обов'язки, брати участь у правовідносинах. Особа набуває правоздатність із моменту народження. Сучасне законодавство не передбачає існування людини, позбавленої правоздатності. Більше того, навіть сама людина також не може відмовитися від своєї правоздатності, її не можна передати іншій людині. Однак рівень правоздатності в людей може бути різним — залежно від віку, соціального й професійного статусу особи. Будь-яка особа має загальну правоздатність — здатність бути суб'єктом правовідносин узагалі. Визначають також *галузеву дієздатність* — тобто здатність особи брати участь у правовідносинах певної галузі.

Залежно від галузі правоздатність у ній може наставати в різному віці — так, учасником трудових правовідносин може бути особа не раніше 14 років. Окремі особи мають також *спеціальну право-*

здатність — наприклад, судді, депутати, державні службовці, правоохоронці тощо.

Дієздатність — можливість особи своїми діями створювати, змінювати, припиняти права й обов'язки. Обсяг дієздатності значною мірою залежить від віку особи, повна дієздатність настає з 18 років. Законодавством також передбачена можливість надання повної дієздатності в більш ранньому віці.

Елементом правосуб'єктності також є деліктоздатність. **Деліктоздатність** (від латин. *delictum* — провина, проступок) — це здатність особи нести відповідальність за скоєні нею правопорушення. Вік можливого притягнення до відповідальності залежить від виду скоєного правопорушення.

З курсу правознавства 9 класу пригадайте, у якому віці можливе притягнення до відповідальності за різні види правопорушень.

Отже, особливістю правосуб'єктності фізичної особи є те, що рівень її дієздатності й деліктоздатності суттєво залежить від віку особи, а певною мірою і від інших обставин.

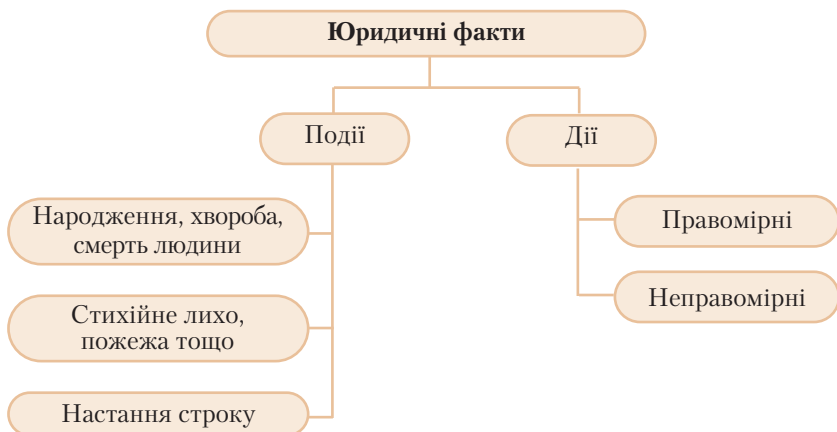
Об'єктом правовідносин є матеріальні або нематеріальні блага, з приводу яких виникають правовідносини. Об'єкти правовідносин надзвичайно різноманітні. Це не лише різні речі, гроші, послуги. Об'єктами правовідносин можуть бути результати творчої, інтелектуальної діяльності людини, інформація тощо.

Ще одним елементом правовідносин є їх **зміст**. Зміст правовідносин поділяють на дві складові — юридичний та матеріальний аспекти. *Матеріальний аспект* містить фактичну поведінку, дії учасників. *Юридичний аспект* — це юридичні права й обов'язки учасників правовідносин.

Так, під час купівлі продуктів у магазині суб'єктами правовідносин буде покупець і магазин (як юридична особа, яку представляє продавець), об'єктом правовідносин буде право власності на продукти, безпосередньо самі продукти. Матеріальним аспектом змісту буде передавання продуктів від продавця до покупця, фактичний їх перехід. Елементами юридичного аспекту змісту правовідносин буде обов'язок продавця надати необхідну інформацію про товар і передати його покупцеві, обов'язок покупця сплатити за товар, право покупця отримати товар належної якості тощо.

3. Юридичні факти.

Правовідносини виникають унаслідок певних обставин, передбачених законом. **Життєві обставини, які породжують, змінюють або припиняють правовідносини, називають юридичними фактами.** Юридичні факти поділяють на кілька груп.

Події не залежать від бажання особи або не повністю контролюються нею. Людина народжується без її бажання, але її поява породжує юридичні наслідки — виникнення прав у новонародженого й відповідних обов’язків у батьків, смерть людини також здебільшого не залежить від її бажання, але зумовлює певні юридичні акти, зокрема застосування норм законодавства щодо спадщини. Юридичні наслідки спричиняються також діями природи, тварин, стихійним лихом, коли виникають права на страхові виплати, компенсацію втрат. Іноді важливі наслідки має настання або закінчення певного строку — строку повноважень депутата, строку навчання тощо. Такі факти називають **юридичними подіями**.

Інша група юридичних фактів пов’язана з діями людей, їхньою волею. Це можуть бути вчинки особи: публікація статті породжує авторське право, викрадення майна — кримінальну відповідальність. Такі факти мають назву **юридичні дії**. Юридичними діями є також укладання договору, угоди, у яких беруть участь декілька осіб.

Дії людей поділяють на **правомірні** — тобто такі, що відповідають вимогам закону, і **неправомірні** — такі, що суперечать їм.

Соціальні відносини, які регулюються нормами права, називають правовідносинами. У правовідносинах беруть участь фізичні й юридичні особи, які повинні мати правоздатність і дієздатність.

Сукупність правоздатності, дієздатності й деліктоздатності становлять правосуб’єктність особи.

Правовідносини виникають, припиняються, змінюються внаслідок певних юридичних фактів, зокрема дій людей. Ці дії можуть бути правомірними й неправомірними.

Система права складається з галузей права, інститутів і норм права.

Запам'ятайте: правовідносини, суб'єкт, об'єкт, зміст правовідносин, правоздатність, дієздатність, юридичний факт.

Перевірте себе

1. Що таке *правовідносини*?
2. Що таке *правоздатність* і *дієздатність*?
3. Наведіть приклади з власного життя, коли ви стали учасником правовідносин або мали справу з ними (у правовідносини вступали батьки, знайомі).
4. Наведіть приклади юридичних і фізичних осіб, з якими вам доводилося мати справу, уступати в правовідносини.
- 5*. Проаналізуйте приклади, наведені вами в попередньому завданні, і визначте, у яких з них достатньо було мати правоздатність, а де потрібна також дієздатність.
- 6*. Проаналізуйте наведені ситуації та визначте, чи виникають у них правові відносини; які фізичні та юридичні особи беруть у них участь; хто з учасників правовідносин виявляє правоздатність і дієздатність:
  - а) учень на прохання свого батька купив у магазині хліб;
  - б) токар подав заяву про звільнення із заводу «Калібр» і поступив на роботу в приватну фірму;
  - в) батько подарував своєму синові фотоапарат;
  - г) хлопець відмовився прибрати у своїй кімнаті, незважаючи на вимоги батьків;
  - д) дівчина надіслала власні вірші до редакції журналу, які були надруковані;
  - е) отримавши травму під час гри у дворі, хлопець звернувся за медичною допомогою до лікарні.

§ 9–10. Правопорядок і правопорушення

1. Правопорядок і дисципліна.

У житті ви щодня керуєтеся різними правилами, які називають соціальними нормами.

Пригадайте, з якими правилами, соціальними нормами вам доводиться мати справу. Ким і як ці правила приймаються?

Якщо люди виконують установлені правила, дотримуються їх вимог, життя суспільства буде спокійним і врівноваженим, без ворожнечі й сутичок. **Стан суспільних відносин, який відповідає вимогам усього комплексу соціальних норм, називають громадським порядком.** Про існування громадського порядку можна говорити лише тоді, коли в суспільстві дотримуються всіх видів соціальних

норм — норм моралі, звичаїв, корпоративних, релігійних і правових норм тощо.

Зверніть увагу: громадський порядок вимагає дотримання серед інших і правових норм. Тому кажуть, що складовою громадського порядку є **правопорядок — система суспільних відносин, будь-яких інших дій, що мають правове значення і здійснюються в суспільстві відповідно до вимог норм права.**

Правопорядок як суспільне явище має ряд ознак. Насамперед необхідно зазначити, що правопорядок базується на приписах чинних норм права, він передбачає належне виконання юридичних обов'язків і невідворотну юридичну відповідальність за правопорушення. У сучасній державі правопорядок, як правило, створює сприятливі умови для реалізації суб'єктивних прав громадян.

З поняттями «громадський порядок» і «правопорядок» пов'язані деякі інші поняття. Так, **точне, своєчасне й неухильне дотримання встановлених правовими та іншими соціальними нормами правил поведінки в державному й громадському житті називають дисципліною.** Вам, напевно, досить часто доводиться чути це слово від учителів і батьків. Учителі й адміністрація школи вимагають від вас дотримуватися дисципліни в школі (адже це є одним з обов'язків учня відповідно до діючого законодавства). Батьки закликають бути дисциплінованими вдома й на вулиці тощо. Тільки за умови дотримання дисципліни всіма працівниками, учнями, членами суспільства можлива ефективна робота, навчання, існування суспільства загалом. Особливо жорстка дисципліна необхідна та є суттєвою ознакою війська, без суворої дисципліни неможливе подолання будь-яких надзвичайних ситуацій.

Запропонуйте, як можна забезпечити дотримання дисципліни в різних колективах людей (у школі, на виробництві, в армії тощо).

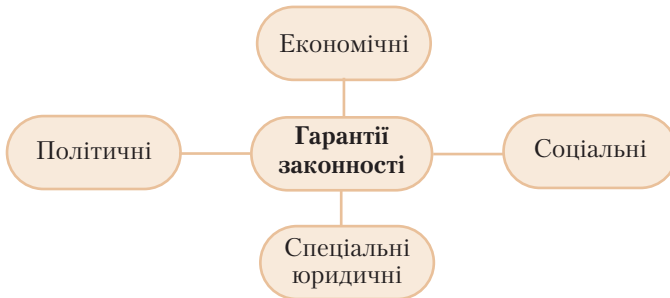
2. Законність.

Дотримання правопорядку передбачає забезпечення в державі принципу законності. Цей принцип передбачає точне й неухильне здійснення всіх нормативно-правових актів, а також ефективний контроль за неухильним дотриманням норм права й притягнення винних у правопорушеннях до юридичної відповідальності. Іноді кажуть, що правопорядок — це реалізована законність, реальна відповідність суспільних відносин приписам норм права.

Для того щоб забезпечити законність у державі, створюють цілу систему певних гарантій. Такі гарантії законності можуть бути: **економічні** — високоефективна стабільна економіка, забезпечення економічного зростання країни; **політичні** — передусім наявність легітимної демократичної влади, яка спирається на підтримку населення;

соціальні — високий рівень захищеності кожного громадянина в державі, забезпечення високого рівня життя для населення.

Крім того, існує чимало гарантій юридичного характеру — **юридичні гарантії**. Серед них — конституційне закріплення принципу законності, постійне удосконалення законодавства. Крім того, законність гарантується створенням системи запобігання й профілактики правопорушень, забезпеченням ефективної діяльності правоохоронних органів. Законність неможлива без високого рівня правової освіти й правової культури всього населення.

3. Правосвідомість.

Коли людина стає свідком правопорушення, дізнається про прийняття нового закону, у неї з'являються певні відчуття. В одному випадку — це осуд, обурення, в іншому — задоволення. Закон, хоча його зобов'язаний дотримуватися кожний, може викликати згоду чи заперечення. **Систему поглядів, понять, уявлень, почуттів із приводу чинного права або ситуацій, що пов'язані з правом, називають правосвідомістю.**

Правосвідомість складається з кількох елементів. Теорії, принципи й концепції становлять правову ідеологію. Вони ґрунтуються переважно на знаннях про право, а також на соціальному досвіді особи чи суспільної групи. Елементами правової психології є почуття, емоції, настрої, які виникають у процесі правовідносин, під впливом дії норм права.

Правосвідомість визначається рівнем знань про право, ставленням до нього і формується не тільки в кожній людині — її називають *індивідуальною* правосвідомістю — а й у груп людей, суспільства загалом. Іноді ставлення до права може відрізнитися залежно від регіону (наприклад, правосвідомість населення Києва й невеличкого села, Криму й Львова може суттєво відрізнитися).

Розрізняють *професійну* правосвідомість (тобто тих, хто є юристами-професіоналами, адвокатами, судьями, науковцями тощо) і *буденну* (людей, не пов'язаних із правом професійно).

4. Правопорушення.

З курсу правознавства 9 класу пригадайте, що таке правопорушення.

Більшість людей у суспільстві діє відповідно до норм закону. Проте, на жаль, є й інші випадки. Водій перевищує швидкість руху, установлену на вулицях міста. Робітник виносить із підприємства деталь автомобіля, яку виготовляє цех. Граючи у дворі у футбол, хлопець розбив шибку. Учень запізнився на урок. Що спільного в цих ситуаціях? Головне в тому, що всі ці громадяни порушили певні правові норми.

Будь-яке протиправне, винне діяння (дія або бездіяльність), що завдає шкоди людям, суспільству, державі й спричиняє юридичну відповідальність, називають правопорушенням.

Щоб з'ясувати, чи є та або інша дія правопорушенням, потрібно встановити, чи має вона ознаки правопорушення. По-перше, правопорушення обов'язково завдає певної шкоди — **моральної** (образа, нервове напруження тощо), **матеріальної** (прямі збитки, втрата майна або коштів, втрата можливого прибутку), **фізичної** (смерть, шкода здоров'ю).

По-друге, правопорушення виникає лише тоді, коли дія безпосередньо порушує ту чи іншу норму права. Якщо дії людини не регулюються нормами права, не заборонені, не може бути й мови про правопорушення.

Обов'язковою ознакою правопорушення є наявність вини правопорушника. Вина може бути **умисною** (правопорушник свідомо хоче настання шкідливих наслідків чи припускає їх настання) або **необережною** (правопорушник не бажав настання шкідливих наслідків, але мав змогу й повинен був їх передбачити). Коли людина краде товари в магазині, вона свідомо йде на порушення закону, розуміючи, що це заборонено нормою права. Отже, маємо умисне правопорушення. Коли водій, порушуючи Правила дорожнього руху, перевищує швидкість і втрачає контроль над управлінням автомобілем, унаслідок чого гине пасажир, він не бажав цих наслідків, але повинен був їх передбачити. Його вина є необережною.

За правопорушення винний може бути притягнутий до відповідальності, передбаченої законом.

Правопорушення можна кваліфікувати за ступенем їх соціальної небезпеки, а також відповідно до того, норми якої галузі права вони порушують. Найнебезпечнішим правопорушенням є **злочин** — порушення в кримінальній сфері, покарання за яке передбачено **Кримінальним кодексом України**. Це вбивство, завдання тілесних ушкоджень, крадіжка, пограбування, хуліганство тощо. **Правопорушення в інших галузях називають проступком**. Відповідно до галузей права проступки можуть бути, наприклад, **дисциплінарними**

(порушення, пов'язані з трудовою діяльністю людей, порушення трудової дисципліни), **адміністративними** (наприклад, перехід вулиці в невстановленому місці, безквитковий проїзд у транспорті, несвоєчасне отримання паспорта тощо).

Наведіть приклади правопорушень, відомі вам із життєвого досвіду, книжок і кінофільмів.

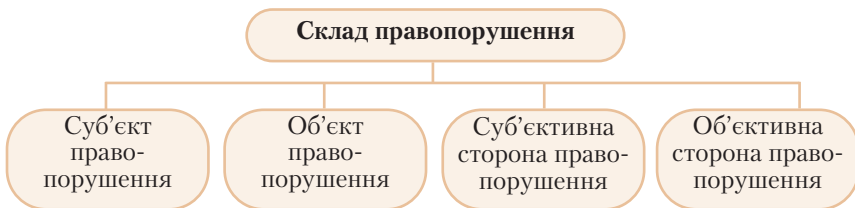
**ЦЕ
цікаво**

У 2001 р. громадянка України була засуджена до смертної кари в Таїланді за поширення наркотиків.

У 2002 р. британський підданий Гаррі Діксон був засуджений у Саудівській Аравії до 8 років позбавлення волі та до 800 ударів різками за виробництво й продаж алкоголю. У цій країні за законами ісламу заборонено не лише вживати чи виготовляти алкогольні напої, а й навіть сидіти поруч із тим, хто їх вживає.

Отже, у деяких країнах зловживання алкоголем чи наркотиками є тяжким злочином.

Правопорушення має чотири складових частини.

Перша складова частина — це **суб'єкт правопорушення, тобто той, хто його вчинив**, — **правопорушник**. Друга — **об'єкт правопорушення, тобто те, проти чого спрямовано незаконну дію правопорушника**. Для будь-якого правопорушення об'єктом є правопорядок, суспільні відносини, права, що охороняються законом. Для кожного правопорушення можна й потрібно також визначити конкретний об'єкт правопорушення. Коли скоєно пограбування, об'єктом є власність (право власності), убивство — життя людини (право людини на життя) тощо. Третя складова — **суб'єктивна сторона** — **ставлення правопорушника до скоєного** (навмисно чи через необережність він порушив закон, які мотиви ним керували). Остання складова — **об'єктивна сторона, ті дії або бездіяльність, що безпосередньо становили правопорушення, завдана ними шкода, а також час і місце скоєння правопорушення, обставини, за яких воно сталося**. Під час розслідування будь-якого правопорушення обов'язково визначають наявність складу правопорушення. За відсутності будь-якого елемента складу правопорушення відповідальність за нього неможлива.

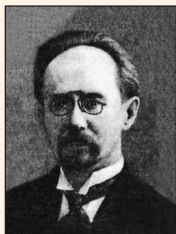
У людському суспільстві існують громадський порядок і правопорядок, який є його складовою. Держава забезпечує дотримання законності, установлює певні гарантії. Ставлення людей до подій у суспільстві з точки зору права, оцінки ними правових норм і правовідносин є елементами правосвідомості.

Існують випадки, коли люди порушують норми права. Таку неправомірну поведінку називають правопорушенням. Залежно від того, які норми права порушені, розрізняють види правопорушень. Найнебезпечніші з них є кримінальні, їх називають злочинами. Особа, яка вчинила правопорушення, є правопорушником.

До складу правопорушення належать: суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона, об'єктивна сторона правопорушення.

Запам'ятайте: правопорядок, дисципліна, правопорушення, суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона правопорушення, об'єктивна сторона правопорушення.

МАЛИНОВСЬКИЙ Онікій Олексійович (1868–1932)

Український правознавець і громадський діяч, академік ВУАН, доктор права. Досліджував проблеми історії українського права, звичаєве право, очолював комісію з вивчення звичаєвого права Академії наук України. Одним із перших вітчизняних юристів рішуче виступив за скасування смертної кари.

Перевірте себе

1. Дайте визначення понять *правопорушення, дисципліна, правопорядок, громадський порядок*.
- 2*. Запропонуйте заходи, які можуть сприяти забезпеченню в Україні законності й правопорядку.
- 3*. Висловіть думку щодо співвідношення між порушеннями громадського порядку й правопорядку. Чи можливі випадки, коли порушення громадського порядку не є порушенням правопорядку і навпаки?
4. Що, на вашу думку, треба зробити, щоб забезпечити дотримання дисципліни у вашому класі, школі?
5. Які види правопорушень вам відомі?
6. Висловіть думку щодо причин правопорушень.

- 7*. Знайдіть у засобах масової інформації повідомлення про правопорушення й спробуйте визначити їх склад.
8. Визначте, у яких з описаних випадків ідеться про правопорушення:
- а) юнак ухиляється від призову до лав Збройних сил України;
  - б) учень відмовився подати щоденник учителю;
  - в) священник відмовився виконати вказівку свого єпархіального управління;
  - г) директор заводу за кошти підприємства побудував власний котедж;
  - д) дівчина не придбала квиток на електричку й була затримана контролером;
  - е) хлопець перейшов дорогу на червоне світло;
  - є) слюсар не прийшов на профспілкові збори.
9. У ситуаціях, наведених у попередньому завданні, визначте, який вид правопорушення скоєно, і встановіть його склад.
- 10*. Уявіть, що ви стали керівником вашого села, селища чи міста. Запропонуйте заходи, які б, на вашу думку, допомогли зменшити кількість правопорушень у вашому населеному пункті.

§ 11. Юридична відповідальність

1. Поняття та ознаки юридичної відповідальності.

У житті кожна людина, напевно, не раз мала справу з тими, хто порушує певні соціальні норми.

Хлопець відмовився зняти шапку, увійшовши до приміщення. Дівчина порушила обіцянку, яку дала приятелю, та не прийшла до нього на зустріч. Чоловік — член партії — відмовився взяти участь у зборах своєї організації. Хлопчик не виконав домашнє завдання. Жінка перейшла вулицю в невстановленому місці. Чоловік-підприємець приховав прибуток своєї фірми від оподаткування.

Порівняйте ці ситуації. Визначте, що їх об'єднує, а що відрізняє.

Ви, напевно, помітили, що в усіх цих випадках були порушені певні правила співіснування людей, але порушено різні соціальні норми. У перших двох випадках порушено традиції, норми моралі, корпоративні норми. За ці порушення можлива відповідальність — громадський осуд, у третьому випадку чоловіка можуть виключити з партії. Проте при цьому щодо них не може бути застосовано примусу, держава та її органи не братимуть участь у притягненні їх до відповідальності. А от у трьох останніх випадках ситуація інша — порушено правові норми, а тому на порушників чекає юридична

відповідальність. **Юридична відповідальність** — це обов'язок правопорушника перетерпіти певні негативні наслідки (санкції) за скоєне правопорушення, які визначаються у встановленому законом порядку.

Для юридичної відповідальності притаманні певні ознаки. Насамперед важливо зазначити, що до юридичної відповідальності особу можна притягнути тільки за порушення норм права. Ще одна ознака — санкції має право накладати лише державний орган, тобто щодо правопорушника застосовується державний примус. При цьому порядок притягнення до відповідальності має бути визначений законом. Обов'язкова ознака юридичної відповідальності — певні негативні наслідки, які має відчувати правопорушник, можуть мати різний характер. Це можуть бути особисті обмеження — арешт, обмеження чи позбавлення волі, матеріальні обмеження — конфіскація майна, штраф тощо. Однак притягнення до юридичної відповідальності можливе за умови, що особа досягла певного віку відповідно до закону, розуміла свої дії й могла керувати ними. Трапляються обставини, коли людина не в змозі керувати своїми діями: водій унаслідок серцевого нападу втрачає свідомість, і некерована машина травмує пішохода; падаючи зі схилу під час гірського сходження, альпініст збиває іншого спортсмена, завдаючи йому травм. У цих випадках люди не могли керувати своїми діями, отже, не можуть за них відповідати.

Для того щоб притягнути особу до юридичної відповідальності, мають бути певні підстави. Основною підставою юридичної відповідальності є, безумовно, скоєння особою протиправного діяння відповідного складу. Іноді **наявність у діянні особи складу правопорушення називають фактичною підставою притягнення її до юридичної відповідальності**.

Пригадайте, які існують елементи складу правопорушення.

Крім того, для притягнення до юридичної відповідальності необхідно, щоб у встановленому законом порядку правопорушення було розглянуто відповідним державним органом і прийнято рішення про притягнення винного до певного виду юридичної відповідальності. **Наявність рішення відповідного державного органу про притягнення до відповідальності іноді називають юридичною підставою притягнення особи до юридичної відповідальності**.

Притягаючи особу до відповідальності, держава намагається досягнути певної мети. Притягнення до юридичної відповідальності має запобігти скоєнню нових правопорушень. При цьому йдеться про попередження нових правопорушень як із боку самого порушника (так звана **спеціальна превенція** — адже вбивця, який покараний позбавленням волі, не зможе вчинити новий злочин, а водій-поруш-

ник, якого позбавили водійського посвідчення, не зможе більше порушувати Правила дорожнього руху), так і з боку оточуючих (*загальна превенція* — чимало людей, побачивши негативні наслідки правопорушення для винного, відмовляться від скоєння правопорушень). Відповідальність має на меті покарати винного за скоєне. Крім того, у деяких випадках юридична відповідальність повинна допомогти повністю чи частково відшкодувати завдану правопорушенням шкоду — матеріальну, моральну тощо, відновити порушені права.

2. Види юридичної відповідальності.

Пригадайте, які є види правопорушень і яку відповідальність можуть понести особи, винні в них.

Як правопорушення, так і юридичну відповідальність поділяють на окремі види. Найчастіше цей поділ здійснюють відповідно до галузей права, котрі регулюють відносини, щодо яких здійснено порушення. Вчинивши вбивство, правопорушник скоює злочин — найнебезпечніший вид правопорушення. Він порушує кримінальний закон, скоює діяння, передбачене Кримінальним кодексом України, отже, він нестиме **кримінальну відповідальність**. Визначити винуватість особи в скоєнні злочину й притягнути її до кримінальної відповідальності, застосувати кримінальні покарання може тільки суд.

В іншій ситуації — порушення Правил дорожнього руху — ідеться про адміністративне правопорушення. **Адміністративна відповідальність** чекатиме також на порушників правил пожежної безпеки та полювання, рибалок-браконьєрів і тих, хто своєчасно не отримав паспорт або не вклеїв до нього нову фотокартку (при досягненні 25 та 45 років). Рішення про притягнення до адміністративної відповідальності можуть прийняти державні органи й посадові особи — суд, міліція, інспектори лісової, рибної охорони, податківці, прикордонники тощо. Це пов'язано з великим колом адміністративних правопорушень і менш суворими, аніж за злочини, стягненнями. В разі притягнення до кримінальної та адміністративної відповідальності діє принцип презумпції невинуватості.

Пригадайте з курсу 9 класу, що означає цей принцип.

Розбивши вікно, хлопчик завдав своїми діями матеріальну шкоду. Він нестиме відповідальність передусім

перед потерпілим — без його позову держава не втручатиметься в справу. **Цивільно-правова відповідальність** настає в разі завдання матеріальної чи моральної шкоди як сторонній особі, так і особі, з якою винуватець перебуває в певних договірних відносинах. На відміну від кримінальної й адміністративної відповідальності, які можуть настати лише за наявності вини, в окре-

мих випадках до цивільної відповідальності може бути притягнуто особу, яка не винна в заподіяній шкоді.

Пригадайте, у якому випадку можливе притягнення до цивільно-правової відповідальності за відсутності вини.

У ще одній ситуації працівник грубо порушує трудову дисципліну. Він не виконує своїх трудових обов'язків, що може завдати шкоди власнику підприємства. У цьому випадку можливе притягнення працівника до двох видів відповідальності. За порушення трудової дисципліни, невиконання обов'язків за трудовим договором передбачена **дисциплінарна відповідальність** працівника. Якщо ж підприємству завдано матеріальну шкоду — пошкоджено обладнання, транспорт, зіпсовано деталь тощо, — можлива **матеріальна відповідальність** працівника. Головна особливість обох цих видів відповідальності — її можуть нести тільки працівники, які порушили трудові обов'язки. При цьому притягнути працівника до дисциплінарної або матеріальної відповідальності можуть лише власник підприємства, де працівник працює, або уповноважена ним особа (директор, начальник підрозділу тощо). В обох випадках відповідальність можлива лише за наявності вини працівника. Матеріальну відповідальність також несе підприємство за шкоду, завдану працівникові під час виконання ним трудових обов'язків.

Крім названих, існують інші види відповідальності. **Конституційна відповідальність** передбачена для окремих посадовців, об'єднань громадян, державних органів. Так, для Президента України, членів уряду, депутатів передбачені такі види конституційної відповідальності, як відставка, дострокове припинення повноважень, або імпічмент. Діяльність громадського об'єднання в разі порушення ним норм законодавства може бути припинена в примусовому порядку. Акт державного органу може бути визнано незаконним і скасовано. Конституційна відповідальність має значною мірою політичний характер і настає не лише за певні незаконні дії, а й у разі невиконання передбачених законом обов'язків.

3. Обставини, що виключають юридичну відповідальність.

З курсу правознавства 9 класу пригадайте, які обставини виключають притягнення особи до юридичної відповідальності.

Для того щоб особу було притягнуто до відповідальності, потрібно виконати декілька умов. Передусім юридичну відповідальність може нести лише особа, яка досягнула встановленого віку.

Пригадайте, з якого віку передбачене притягнення осіб до різних видів юридичної відповідальності.

Вид відповідальності	Вік, з якого можливе притягнення до відповідальності
Кримінальна	За всі злочини — з 16 років, за найтяжчі злочини — з 14 років
Адміністративна	З 16 років
Цивільно-правова	З 14 до 18 років — несе самостійно, у разі нестачі коштів — відповідають батьки, з 18 років — несе самостійно
Дисциплінарна, матеріальна	З часу вступу на роботу

Крім того, до юридичної відповідальності може бути притягнуто лише особу, яка може розуміти значення своїх дій та керувати ними. Тому не можна притягнути до відповідальності людину, яка є психічно хворою, розумово відсталою, вона вважається **неосудною**. У той же час особа, яка не може керувати своїми діями внаслідок алкогольного або наркотичного сп'яніння, не звільняється від юридичної відповідальності — адже вона сама довела себе до такого стану. Більше того, скоєння правопорушення в такому стані є обставиною, яка обтяжує відповідальність.

В окремих випадках, навіть коли вчинено дії, що мають ознаки правопорушення, винного не буде притягнуто до відповідальності.

Розглянемо ситуацію. Автолюбитель повертався додому з полювання на власній автомашині з причепом. Дорога далека, і коли стемніло, він зупинився для відпочинку. Однак одразу до нього під'їхала вантажівка, з якої вийшли троє молодиків і без жодного слова прострелили колеса автомобіля мисливця. Після цього вони почали брати речі з причепу. Власник автомобіля не розгубився — відкрив прицільний вогонь по грабіжниках з мисливського карабіна, убивши одного й тяжко поранивши іншого. Поранений і його спільник поспіхом від'їхали на вантажівці, але невдовзі були затримані міліцією. Автолюбитель убив людину, поранив іншу, але він не буде притягнутий до відповідальності. Його дії є **необхідною обороною**. Необхідна

оборона може бути застосована лише в разі протиправного посягання. При цьому застосувати необхідну оборону особа має право тільки в момент, коли існує реальна загроза. Наприклад, якщо на людину напали хулігани, вона має право застосувати засоби захисту — прийоми самооборони, навіть зброю. Проте якщо вона, не маючи можливості одразу дати відсіч, уже після нападу піде додому, візьме зброю, повернеться й застосує її проти нападників, то такі дії не будуть кваліфіковані як необхідна оборона. Шкода, що буде завдана нападником, може перевищувати ту, яку намагалися завдати правопорушники, але вона має відповідати характеру й небезпеці посягання. Так, правомірним буде нанесення тілесних ушкоджень злочинцю, який один і без застосування сили намагається викрасти гаманець із кишені, однак застосування проти нього вогнепальної зброї буде швидше за все визнане перевищенням меж необхідної оборони. Необхідну оборону можна застосовувати й у випадку, коли небезпеки можна уникнути (наприклад, утекти) або звернутися до міліції. За дії, які є необхідною обороною, особа не несе ніякої юридичної відповідальності.

Іноді людина потрапляє в складні обставини, зумовлені дією природи, тварин, людей, технікою тощо. На нічній дорозі далеко від населених пунктів сталася автокатастрофа, є постраждалі. Водій машини, що зупинилася, відмовляється відвезти їх до лікарні, тому друзі тих, хто постраждав, силоміць забирають автомашину. Завдяки їхній оперативності поранених урятовано. Чи вчинено злочин? На перший погляд, так, адже у власника забрали автомобіль, до нього було застосовано силу. Проте іншої можливості врятувати поранених не було, водій відмовився допомогти добровільно, до того ж урятовано людей, отже, відвернено більшу шкоду, аніж заподіяна. Такі дії вважають учиненими **в стані крайньої необхідності**. За дії в стані крайньої необхідності особа не підлягає кримінальній і адміністративній відповідальності.

Від кримінальної відповідальності людина звільняється і в деяких інших випадках, наприклад: якщо вона діє під впливом фізичного примусу, виконує законний наказ, діє в умовах виправданого ризику тощо. Наприклад, на охоронця зненацька напали грабіжники, ударили й зв'язали. Він не може бути притягнутий до відповідальності за пограбування, якщо ретельно й без порушень ніс службу, — адже він не міг виконати свої обов'язки внаслідок застосування фізичного примусу.

Так само не може бути притягнутий до відповідальності льотчик-випробувач, літак якого зруйнований під час виконання випробувального польоту, — адже він діяв в умовах виправданого ризику.

Із Кримінального кодексу України

Стаття 36. Необхідна оборона

1. Необхідною обороною визнаються дії, учинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

2. Кожна особа має право на необхідну оборону, незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання, або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади... (...)

5. Не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або

будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає. (...)

Стаття 37. Уявна оборона

1. Уявною обороною визнаються дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання.

2. Уявна оборона виключає кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду лише у випадках, коли обстановка, що склалася, давала особі достатні підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення. (...)

4. Якщо в обстановці, що склалася, особа не усвідомлювала, але могла усвідомлювати відсутність реального суспільно небезпечного посягання, вона підлягає кримінальній відповідальності за заподіяння шкоди через необережність.

Стаття 38. Затримання особи, що вчинила злочин

1. Не визнаються злочинними дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи. (...)

Стаття 39. Крайня необхідність

1. Не є злочином заподіяння шкоди правоохоронним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охороненим законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності. (...)

Стаття 40. Фізичний або психічний примус

1. Не є злочином дія або бездіяльність особи, яка заподіяла шкоду правоохоронним інтересам, вчинена під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками.

2. Питання про кримінальну відповідальність особи за заподіяння шкоди правоохоронним інтересам, якщо ця особа зазнала фізичного примусу, внаслідок якого вона зберігала можливість керувати своїми діями, а також психічного примусу, вирішується відповідно до положень статті 39 цього Кодексу.

Стаття 41. Виконання наказу або розпорядження

1. Дія або бездіяльність особи, що заподіяла шкоду правоохоронним інтересам, визнається правомірною, якщо вона була вчинена з метою виконання законного наказу або розпорядження. (...)

4. Особа, що виконала явно злочинний наказ або розпорядження, за діяння, вчинені з метою виконання такого наказу або розпорядження, підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах. (...)

Стаття 42. Діяння, пов'язане з ризиком

1. Не є злочином діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети.

2. Ризик визнається виправданим, якщо мету, що була поставлена, не можна було досягти в даній обстановці дією (бездіяльністю), не поєднуючи з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронним інтересам. (...)

Із Цивільного кодексу України

Стаття 1169. Відшкодування шкоди, завданої особою у разі здійснення нею права на самозахист

1. Шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується.

2. Якщо у разі здійснення особою права на самозахист вона завдала шкоди іншій особі, ця шкода має бути відшкодована особою, яка її завдала. Якщо такої шкоди завдано способами самозахисту, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію.

Стаття 1171. Відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності

1. Шкода, завдана особі у зв'язку із вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами (крайня необхідність), відшкодовується особою, яка її завдала. Особа, яка відшкодувала шкоду, має право пред'явити зворотню вимогу до особи, в інтересах якої вона діяла.

2. Ураховуючи обставини, за яких було завдано шкоду у стані крайньої необхідності, суд може покласти обов'язок її відшкодування на особу, в інтересах якої діяла особа, яка завдала шкоди, або зобов'язати кожного з них відшкодувати шкоду в певній частці або звільнити їх від відшкодування шкоди частково або в повному обсязі.

Із Кодексу України про адміністративні правопорушення

Стаття 17. Обставини, що виключають адміністративну відповідальність

Особа, яка діяла в стані крайньої необхідності, необхідної оборони або яка була в стані неосудності, не підлягає адміністративній відповідальності.

Із Кодексу законів про працю України

Стаття 130. Загальні підстави і умови матеріальної відповідальності працівників

На працівників не може бути покладена відповідальність за шкоду, яка відноситься до категорії нормального виробничо-господарського ризику, (...) і за шкоду, заподіяну працівником, що перебував у стані крайньої необхідності.

До юридичної відповідальності особу може бути притягнуто в разі скоєння нею правопорушення. При цьому в діянні особи повинний бути наявний склад правопорушення, а також має бути прийнято рішення відповідним державним органом про притягнення до відповідальності. Залежно від того, яке скоєно правопорушення, визначають вид юридичної відповідальності.

Найтяжчим видом відповідальності є кримінальна. Крім того, можливе притягнення до адміністративної, цивільно-правової, конституційної, матеріальної та дисциплінарної відповідальності.

До юридичної відповідальності може бути притягнуто особу, яка розуміє значення своїх дій та здатна керувати ними, а також досягнула віку, з якого можливе притягнення до відповідного виду юридичної відповідальності.

Необхідна оборона, крайня необхідність, дії в умовах виправданого ризику, виконання законного наказу та деякі інші обставини виключають відповідальність.

Запам'ятайте: юридична відповідальність, необхідна оборона, крайня необхідність, неосудність.

КОРЕЦЬКИЙ Володимир Михайлович (1890–1984)

Видатний український правознавець, доктор юридичних наук, академік АН УРСР. Досліджував проблеми міжнародного права. Представляв УРСР в Організації Об'єднаних Націй, брав участь у розробці Загальної декларації прав людини. З часу заснування в 1949 р. очолював сектор держави і права Академії наук УРСР, який у 1969 р. був реорганізований в Інститут держави і права. Нині цей інститут названий на честь В. М. Корецького. Єдиний учений-юрист СРСР, удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці.

Перевірте себе

1. Поясніть поняття *юридична відповідальність, необхідна оборона, крайня необхідність, неосудність*.
2. Які підстави притягнення до юридичної відповідальності вам відомі?
3. Які види юридичної відповідальності ви знаєте?
4. Які обставини виключають юридичну відповідальність?
5. Наведіть приклади правопорушень, за які можливе притягнення до різних видів юридичної відповідальності.
- 6*. За допомогою наведених витягів із нормативних актів порівняйте підстави звільнення від різних видів юридичної відповідальності (кримінальної, адміністративної, дисциплінарної, цивільно-правової).
- 7*. Визначте, чи скоєно правопорушення у випадках, наведених далі, форму вини, обставини, що виключають юридичну відповідальність (якщо вони є):
  - а) жінка втратила свідомість унаслідок сонячного удару та впала, розбивши вітрину магазину;
  - б) працівник заводу розбив вікно цеху та викинув палаючий дорогий прилад, щоб запобігти великій пожежі;
  - в) юнаки перестріли на вулиці жінку й вихопили в неї з рук сумку з грошима, однак жінка (яка виявилася офіцером міліції) застосувала зброю та затримала нападників, поранивши одного з них;
  - г) капітан буксира вийшов у море для допомоги потопачим, однак під час операції судно отримало великі пошкодження;
  - д) водій автомобіля перевищив швидкість, завдяки чому встиг доставити постраждалого в дорожньо-транспортній пригоді хлопця до лікарні, де він був урятований лікарями;
  - е) під час великої пожежі, рятуючи житловий будинок, пожежники розібрали сарай, що заважав гасінню вогню.

ПІДСУМКОВІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДО ЧАСТИНИ ДРУГОЇ

1. Наведіть приклади суспільних відносин, які регулюються різними видами соціальних норм.
2. Поясніть різницю між правом та іншими видами соціальних норм.
3. Поясніть різницю між системою права та системою законодавства.
4. Наведіть приклади галузей, інститутів і норм права.
5. Наведіть приклади правовідносин, у яких вам доводилося брати участь, які регулюються нормами права, належать до різних галузей права.
6. Висловіть свою думку щодо причин, що призводять до правопорушень.
7. Наведіть приклади правопорушень, які можуть призвести до різних видів юридичної відповідальності.
8. У яких випадках особа підлягає звільненню від юридичної відповідальності?
9. Заповніть порівняльну таблицю.

	Необхідна оборона	Крайня необхідність
Джерело небезпеки, яка відвертається		
Кому може бути завдано шкоду		
Розмір шкоди, яку може бути завдано		
У якому випадку настає право на застосування		
Від яких видів відповідальності звільняє		

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Яке джерело права не застосовується в Україні?
А нормативно-правовий акт
Б нормативно-правовий договір
В правовий звичай
Г правовий прецедент
Д міжнародно-правовий договір
2. Який із названих актів має більш юридичну силу?
А Указ Президента
Б Постанова Кабінету Міністрів
В закон
Г наказ міністерства
Д рішення органу місцевого самоврядування

3. Який вид систематизації може здійснюватися будь-якою особою?
- А** ратифікація
  - Б** денонсація
  - В** кодифікація
  - Г** інкорпорація
  - Д** консолідація
4. Яка особа є юридичною?
- А** учень-десятикласник
  - Б** голова Верховного суду України
  - В** директор школи
  - Г** приватне підприємство
  - Д** співробітник міліції
5. У якому випадку йдеться про правопорушення?
- А** десятикласник не прийшов на день народження свого приятеля
  - Б** дівчина не виконала обіцянку дочекатися свого друга з армії та одружилася з іншим
  - В** охоронець запізнився на роботу
  - Г** батько заборонив синові йти гуляти, поки не виконає домашнє завдання
  - Д** мусульманин порушив заборону та вжив у їжу свинину
6. У якому випадку особа може бути притягнута до дисциплінарної відповідальності?
- А** громадянка С. через недбалість допустила брак у роботі
  - Б** громадянин Т., якому виповнилося 16 років, вчасно не отримав паспорт громадянина України
  - В** громадянка Ф. завдала тяжких тілесних ушкоджень своїй подрузі
  - Г** громадянин К. відмовився брати участь у виборах народних депутатів України
7. До складу яких правовідносин не входить елемент?
- А** суб'єкт правовідносин
  - Б** об'єкт правовідносин
  - В** суб'єктивна сторона
  - Г** юридичний зміст
  - Д** фактичний зміст

Частина третя
**ОСНОВИ ПУБЛІЧНОГО
ПРАВА УКРАЇНИ**

§ 12. Конституційне право України

Пригадайте, які галузі права вам відомі.

1. Основи конституційного права.

Однією з найважливіших галузей права будь-якої держави є конституційне право. **Конституційне право — галузь, яка є сукупністю норм, що закріплюють основи конституційного ладу в Україні, правовий статус людини й громадянина, регулюють суспільні відносини, пов'язані з формуванням і діяльністю органів державної влади, місцевого самоврядування.**

Норми конституційного права визначають порядок обрання, призначення посадових осіб, органів державної влади, місцевого самоврядування, визначають порядок їх діяльності й взаємодії. Нормами цієї галузі визначено компетенцію, повноваження органів державної влади. Саме конституційне право визначає правовий статус людини й громадянина, його права, свободи й обов'язки.

Конституційне право має певні особливості порівняно з іншими галузями права. Так, його норми, закріплені в Конституції України, мають найвищу юридичну силу, тобто мають перевагу перед нормами інших галузей права. Як видно з переліку відносин, які регулюються цією галуззю права, це найважливіші суспільні відносини. Більше того, саме норми конституційного права є основою для створення норм багатьох інших галузей, які обов'язково мають ураховувати норми конституційного права. Інакше кажучи, норми конституційного права в багатьох випадках мають установчий характер.

Пригадайте, які елементи, крім галузей, містить система права.

До складу конституційного права, як і будь-якої іншої галузі, належать правові інститути. Серед правових інститутів конституційного права — інститути виборчого права, громадянства, окремі інститути регулюють правовий статус громадян, їхні права та обов'язки, визначають порядок діяльності кожного з органів державної влади, місцевого самоврядування, судів тощо.

Конституційне право має свої джерела. Основним джерелом конституційного права України є Конституція – Основний Закон України.

З курсу правознавства 9 класу пригадайте, які особливості має Конституція України як Основний Закон держави.

Джерелами конституційного права є також Конституція Автономної Республіки Крим, закони України, нормативні акти Верховної Ради України, Президента України тощо. Джерелом конституційного права є також чинні міжнародні договори, укладені відповідно до законодавства України.

2. Основні етапи розвитку української державності.

Пригадайте, які державні утворення існували на території сучасної України.

Найдавнішими державними утвореннями на території України були держави кімерійців (X–VII ст. до н. е.), скіфів (VII ст. до н. е. – I ст. н. е.), сарматів (III ст. до н. е. – III ст. н. е.). Скіфська й, імовірно, Сарматська держави були деспотичними монархіями. У VII ст. до н. е. на території України з'явилися поселення греків-колоністів – міста-держави – грецькі колонії, найвідомішими з яких були Ольвія, Пантікапей, Херсонес, Тіра тощо. Жителі цих міст будували свій устрій за зразком рабовласницької демократії Стародавньої Греції. На землях Причорномор'я існувало Боспорське царство.

У IX ст. виникає одне з наймогутніших державних утворень середньовіччя – слов'янська держава Київська Русь, яка поєднувала особливості феодальної монархії й елементи народної демократії

Зібрання громадян Херсонеса

І. Білібін.
Суд за часів
«Руської
правди»

(зокрема, народне віче). До цього періоду належить і найдавніша відома нам вітчизняна писемна пам'ятка права – збірка законів «Руська правда», яка з'явилася в XI ст.

Історичний розвиток спричинив розпад Київської Русі й феодальну роздробленість. Монголо-татарська навала XIII ст. та її наслідки призвели до занепаду могутньої держави. Найдовше зберігала свою незалежність Галицька земля на заході України, але й вона не встояла перед натиском кочовиків. Протягом XIV–XV ст. українські землі ввійшли до складу нової – Литовсько-Руської – держави. Виявивши мудрість, литовські князі, які очолювали цю спільноту, узяли найкраще в народів, що населяли їхню державу. Основою правової системи Литовської держави в XV ст. була «Руська правда». Лише в XVI ст. з'явилися власні правові акти нової держави – Литовські статuti (1529, 1566, 1588 рр.). У цих документах знаходимо поняття «державний суверенітет», ідею поділу судової та виконавчої влади, рівності громадян перед законом (у тодішньому, звичайно, розумінні). У XVI ст. Україна ввійшла до складу новоутвореної держави – Речі Посполитої.

У боротьбі за волю, за краще життя в Україні поступово сформувалася принципово нова верства населення – козацтво з його військово-політичною організацією – Запорозькою Січчю. Демократичні процедури обрання керівників Січі, жорсткий контроль за обранцями з боку козаків, демократизм процедури ухвалених рішень – усе це особливості козацької республіки. Саме Запорозька Січ була зародком політичної організації Гетьманщини – устрою України в складі Російської держави.

Однією з найцікавіших пам'яток правової думки України є «Конституція прав і свобод Запорозького Війська». Це перший відомий нам вітчизняний документ, у назві якого використано термін «конституція». Його розробив у 1710 р. гетьман України у вигнанні

Пилип Орлик. Шістнадцять статей документа визначали демократичні засади української державності, принципи поділу влади, право приватної власності та її захист, права окремих категорій населення України. Звертаючи увагу на передовий, демократичний характер «Конституції...», що заклала підвалини українського конституційного права, її неабияке історичне значення, зазначимо, що на території України вона не діяла, залишилася здебільшого декларативною, адже її автор був усунутий від реальної влади в Україні й перебував у вигнанні.

Наступним етапом розвитку української державності були буремні роки другого десятиріччя ХХ ст. Одразу після Лютневої революції і повалення царської влади в Росії в березні 1917 р. в Україні було утворено Центральну раду, до якої ввійшли представники різних українських політичних, громадських та інших організацій, прийнято низку юридичних актів. Про її діяльність ви дізнаєтеся на уроках історії України. 9 (22) січня 1918 р. IV Універсалом Центральної ради Українську Народну Республіку було проголошено незалежною державою.

До 1920 р. в Україні змінилося кілька урядів і політичних устроїв (Українська держава — Гетьманат Павла Скоропадського, Українська Народна Республіка, очолювана Директорією), кожен з яких залишив свої правові акти — кілька проектів Конституції УНР, підготовлених Директорією, Закон про тимчасовий державний устрій, виданий Скоропадським. Проте всі вони або залишилися проектами, або діяли обмежений час.

У 20-х роках ХХ ст. відбулося становлення радянської влади в Україні. Уперше проголосивши про своє існування 30 грудня 1917 р., Українська Радянська Республіка (назва з часом змінювалася) у 1922 р. ввійшла до складу Радянського Союзу, у якому існувала до серпня 1991 р.

Набутий досвід правотворення в радянській Україні тих часів треба використовувати, ураховуючи допущені помилки. За роки існування радянської України було прийнято чотири конституції — у 1919, 1929, 1937 та 1978 рр., тисячі законів та інших нормативних актів, деякі з них продовжують діяти й нині.

Конституція
Пилипа Орлика

3. Закріплення суверенітету України в політико-правових актах.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. в Радянському Союзі, до складу якого в той час входила Україна, розпочався період революційних змін у політичному й економічному житті. Важливі події відбулися і в Україні. 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Цей документ можна вважати першим кроком на шляху до побудови нової незалежної України, у якій ми тепер живемо. У Декларації було проголошено державний суверенітет України. Крім державного суверенітету, іноді виокремлюють також народний та національний суверенітети. Їх також було закріплено в Декларації. **Народний суверенітет — це повновладдя народу, наявність механізмів, засобів і шляхів реальної участі громадян в управлінні державою.** Реалізуючи принципи народного суверенітету, Декларація проголосила народ єдиним джерелом влади, закріпила виключне право Верховної Ради України, обраної народом, виступати від імені всього народу України. **Національний суверенітет — повновладдя нації, право й можливість для неї самій визначати своє життя, зокрема шляхом створення власної національної держави.** У Декларації проголошено принцип поділу державної влади. Для реалізації державного суверенітету визначено верховенство влади й законів України на всій території республіки. Це означає, що саме владні органи України мають усю повноту влади на її території, саме Конституція України та закони України мають на території України найвищу юридичну силу. Велике значення мало проголошення економічної самостійності України; права на самостійне вирішення питань розвитку науки, культури, освіти; права на власні збройні сили. Було підтверджено самостійність України в міжнародних відносинах. Велике значення мало проголошення наміру України стати постійно нейтральною, позаблоковою неядерною державою. Водночас документ передбачав продовження існування України в складі СРСР.

24 серпня 1991 р. — Верховна Рада УРСР прийняла Акт проголошення незалежності України. Саме тому 24 серпня щороку в Україні відзначається як державне свято — День незалежності України. У цьому Акті було проголошено створення нової незалежної держави, що отримала назву Україна, підтверджено єдність і недоторканність її території. Визначено, що на території нової країни діють лише конституція та закони України.

1 грудня 1991 р. відбувся Всеукраїнський референдум, на якому було порушено питання про підтвердження Акта. Майже 90% громадян, які взяли участь у референдумі, його підтримали.

Однак новоутворена незалежна держава продовжувала жити за конституцією, яка була прийнята ще в 1978 р. Протягом 1991–1996 рр.

до діючої конституції було внесено сотні доповнень і поправок, дія окремих її розділів була зупинена, з'явилися нові розділи й положення – про Президента України, Автономну Республіку Крим, Конституційний Суд тощо. Проте це були тимчасові заходи, що мали переважно «косметичний» характер. На порядок денний постали питання про розробку й прийняття нової конституції нашої держави. Її розробку було розпочато ще 1992 р., 11 березня 1996 р. конституційна комісія схвалила проект конституції і передала його на розгляд Верховній Раді України. 24 квітня Верховна Рада прийняла поданий проект за основу, але депутати запропонували до нього понад 5000 (!) змін і доповнень. Розпочалася копітка робота щодо обговорення найважливішого нормативно-правового акта держави. Цей процес був дуже складним – відбувалися жорсткі політичні суперечки. Протягом місяця – до 26 червня – Верховна Рада України не прийняла повністю жодного розділу конституції, окремі статті залишалися непогодженими, хоча для такого документа, як конституція, законотворчий процес просувався досить плідно. Однак Президент України думав інакше. Уважаючи неприпустимим затягування конституційного процесу, 26 червня він підписав Указ, яким призначив на вересень 1996 р. Всеукраїнський референдум з питань затвердження нової Конституції України. 27 червня Верховна Рада України відновила роботу з розгляду конституції, і вранці 28 червня 1996 р. після безперервної протягом майже доби роботи Верховна Рада України прийняла Конституцію України. За її прийняття проголосувало 315 народних депутатів.

Прийняття Конституції України закріпило правові основи незалежної України, її суверенітет і територіальну цілісність, було важливим кроком уперед щодо забезпечення прав людини та громадянина в нашій країні, сприяло подальшому підвищенню міжнародного авторитету України на світовій арені. За цією Конституцією України наша держава живе й нині.

4. Загальна характеристика Конституції України.

Конституція України складається з преамбули й п'ятнадцяти розділів:

1. Загальні засади.
2. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина.
3. Вибори. Референдум.
4. Верховна Рада України.
5. Президент України.
6. Кабінет Міністрів України, інші органи виконавчої влади.
7. Прокуратура.
8. Правосуддя.
9. Територіальний устрій України.

10. Автономна Республіка Крим.
11. Місцеве самоврядування.
12. Конституційний Суд України.
13. Внесення змін до Конституції України.
14. Прикінцеві положення.
15. Перехідні положення.

Проаналізуйте текст преамбули Конституції України та визначте основні положення цієї частини Основного Закону України.

Із Конституції України

Верховна Рада України від імені українського народу – громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення й на основі здійсненого українською нацією, усім українським народом права на самовизначення, дбаючи про забезпечення прав і свобод людини й гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнучи розвивати й зміцнювати демократичну, соціальну й правову державу, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім і прийдешнім поколіннями, керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., схваленим 1 грудня 1991 р. всенародним голосуванням, приймає цю Конституцію – Основний Закон України.

Розділ 1 Конституції України має назву «Загальні засади». У цьому розділі закріплюються основні засади існування й побудови нашої країни. Саме тут конституційно закріплено такі принципові положення, як суверенітет і незалежність України, цілісність і недоторканність території України, верховенство права та пріоритет прав і свобод людини в діяльності держави. У цьому розділі подано характеристику сучасної української держави.

З курсу правознавства 9 класу пригадайте, яку характеристику нашої держави дає розділ 1 Конституції України. Що означає кожне з понять, якими характеризують Україну в конституції?

Обов'язковою ознакою держави є наявність системи права. Основні принципи її побудови також закріплено в Конституції України. Основний Закон держави встановив, що конституція має найвищу юридичну силу, будь-які інші нормативно-правові акти повинні їй відповідати.

Водночас конституція визначає форму держави Україна.

Пригадайте, що таке форма держави. Які складові частини вона включає? За допомогою тексту Конституції України визначте форму правління, державний устрій та політичний режим нашої держави.

Із Конституції України

(...) **Стаття 2.** Суверенітет України поширюється на всю її територію. (...) Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою.

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Стаття 5. (...) Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові й не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати державну владу. (...)

Стаття 7. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Однією з найважливіших галузей права є конституційне. Сучасна українська держава наслідує історичний досвід багатьох державних утворень, що існували на території сучасної України і були етапами державотворення України, — держави скіфів, Боспорського царства, Київської Русі, Галицької землі, Запорозької Січі, держави Богдана Хмельницького, Гетьманщини, Західноукраїнської Народної Республіки, Української Народної Республіки, Української держави П. Скоропадського, Директорії, Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Суверенітет нашої держави закріплювався нормативними актами, прийнятими на початку 90-х років ХХ ст., — Декларацією про державний суверенітет, Актом проголошення незалежності України. 28 червня 1996 р. було прийнято нині діючу Конституцію України.

Відповідно до Конституції України наша держава за формою правління є республікою, за формою державного устрою — унітарною державою, за політичним режимом — демократичною державою.

Запам'ятайте: конституційне право, державний суверенітет, народний суверенітет, національний суверенітет, 16.07.1990 р. — Декларація про державний суверенітет України, 24.08.1991 р. — Акт проголошення незалежності України, 1.12.1991 р. — Всеукраїнський референдум щодо підтвердження Акта проголошення незалежності України, 28.06.1996 р. — прийняття Конституції України.

Перевірте себе

1. Пригадайте, з якими подіями пов'язані дати: 1529, 1566, 1588, 1654, 1710, 1917, 1918, 1978 рр.
2. Коли вперше в правових пам'ятках України було використано слово «конституція»?
3. Визначте особливості конституційного права. Які відносини воно регулює?
4. Назвіть джерела конституційного права.
5. У чому, на вашу думку, полягає значення прийняття Конституції України?
6. У чому полягають особливості Конституції як Основного Закону України (порядок прийняття, зміни, юридична сила тощо)?
7. Дайте характеристику форми держави України й наведіть правові норми, які закріплюють визначені форму правління, форму державного устрою, політичного режиму.
8. Визначте, у чому полягає значення Акта проголошення незалежності України.
- 9*. Використовуючи знання з курсу історії України, порівняйте правове становище, передбачене для України відповідно до Березневих статей, «Конституції...» Пилипа Орлика, інших правових актів періоду її перебування в складі Російської імперії.
- 10*. Доведіть, що Декларація про державний суверенітет України і Акт проголошення незалежності України отримали розвиток у наступних нормативних документах. Простежте подальше закріплення й розвиток положень Декларації та Акта в інших законах, які вивчатимуться далі.

Із Декларації про державний суверенітет України

Верховна Рада Української РСР... проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

...Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу (...).

Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці (...).

Українська РСР є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя.

Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території. (...)

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередній зносини з іншими державами, укладає з ними договори...

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування...

Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України»

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє:

Проголосити 24 серпня 1991 року Україну незалежною демократичною державою. З моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови уряду та інші акти законодавства республіки.

1 грудня 1991 року провести республіканський референдум на підтвердження акта проголошення незалежності.

Акт проголошення незалежності України

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України,

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

Із Конституції України

Стаття 8

(...) Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй (...).

- 11*. За допомогою наведених документів а) визначте основні положення Декларації про державний суверенітет; б) проаналізуйте правовий статус України до і після 16 липня 1990 р., після 24 серпня 1991 р.

§ 13. Основні права, свободи та обов'язки громадян України

1. Поняття громадянства України.

Пригадайте з курсу правознавства 9 класу, що таке громадянство.

Поняття «українське громадянство» існувало ще до проголошення незалежності України. Проте його значимість була незначною – кожний громадянин СРСР, який проживав на території УРСР, уважався громадянином радянської України, втрата мешканцем УРСР радянського громадянства зумовлювала втрату й громадянства УРСР. Отже, українське громадянство мало підпорядкований, обмежений характер.

Зі створенням незалежної держави інститут громадянства й правовий статус громадян в Україні визначають Конституція України та Закон України «Про громадянство України».

Згідно з Конституцією України, в Україні існує єдине громадянство. Це виключає можливість існування громадянства будь-яких адміністративно-територіальних одиниць України. З іншого боку, іноді виникають ситуації, коли людина має право на отримання громадянства ще якоїсь країни – подвійне громадянство. Українське законодавство виключає можливість належності громадянина України ще й до громадянства іншої держави. Згідно із Законом України «Про громадянство України», якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави, то в правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України, добровільний вступ громадянина України до громадянства іншої держави є підставою для втрати українського громадянства.

Конституція України проголосила право на громадянство невід'ємним правом громадянина, громадянин України не може бути позбавлений громадянства й права змінити громадянство.

Держава гарантує своїм громадянам захист і підтримку навіть у кризових, нестандартних ситуаціях. Громадянин України за жодних обставин не може бути виданий для суду і покарання іншої держави: якщо його затримано в Україні, то навіть за злочин, скошений в іншій країні, він відповідатиме за законами України й відбудуватиме

покарання на батьківщині. Якщо з громадянином України щось сталося на чужині, він може звернутися до представників нашої держави в посольство чи консульство і йому має бути надано допомогу.

Україна намагається захищати своїх громадян за кордоном, надавати їм допомогу.

**ЦЕ
цікаво**

У 2000 р. в Таїланді було заарештовано за контрабанду наркотиків громадянку України Вікторію. У серпні 2001 р. її засудили до смертної кари. Українська держава доклала чимало зусиль для врятування своєї громадянки — до короля Таїланду з проханням про помилування зверталися Президент України, керівники Верховної Ради, було залучено органи Ради Європи та Організації з безпеки та співробітництва в Європі. Унаслідок цих дій у січні 2003 р. смертну кару було замінено на тюремне ув'язнення.

25 вересня 2008 р. сомалійськими піратами було захоплено судно «Фаїна», на борту якого знаходився 21 член екіпажу, 17 з них — громадяни України. Для визволення громадян України було вжито різних заходів — від переговорів дипломатів та уповноваженого Верховної Ради України з прав людини до спеціальних операцій військової розвідки та Служби безпеки України. Унаслідок цього всі моряки були звільнені.

2. Набуття та припинення громадянства.

Після проголошення незалежності України постало питання про те, хто має бути визнаний громадянином нової держави. Норми Закону «Про громадянство України» щодо цього повністю відповідають загальновизнаним демократичним нормам. Усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) постійно проживали на території України, автоматично стали громадянами України. Так само громадянами України визнано осіб, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (13 листопада 1991 р.) проживали в Україні й не були громадянами інших держав. Ці норми поширюються на всіх, незалежно від їхнього етнічного й соціального походження, майнового стану, мовних чи інших ознак тощо.

Протягом кількох років після набуття Україною незалежності її жителі користувалися паспортами СРСР. Щоб підтвердити належність до нашої держави, у їхніх паспортах органи внутрішніх справ

ставили спеціальну позначку — «громадянин України». Усі, хто отримав таку позначку, навіть якщо вони прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 р., стали громадянами України. Українське громадянство надано також і їхнім дітям, які не досягли повноліття. Це правило допомогло вирішити проблему громадянства десяткам тисяч вихідців з України, які працювали в Сибіру, на Далекому Сході, навчалися в різних закладах інших країн, проходили службу в Збройних силах СРСР.

Однак життя продовжується, і, крім тих людей, які стали її громадянами одразу після утворення незалежної держави, щодня її громадянами стають тисячі людей. Порядок набуття громадянства України також визначає Закон України «Про громадянство України».

З курсу правознавства 9 класу пригадайте, які є підстави набуття громадянства України та який установлено порядок набуття громадянства за різними підставами. При потребі зверніться до витягів із Закону України «Про громадянство України», наведених наприкінці параграфа.

Іноді постає питання про зміну громадянства. Кожна людина вільна прийняти рішення про вихід із громадянства України. Однак існують певні обмеження — не може вийти з громадянства України особа, яку притягнуто до кримінальної відповідальності або засуджено (на час до повного виконання вироку), а також громадяни, у яких є невиконані перед державою або окремими особами зобов'язання (наприклад, аліментні чи боргові). Вихід із громадянства здійснюється на підставі особистої заяви громадянина України.

Закон України «Про громадянство України» також визначає підстави, за якими громадянин може втратити громадянство. На відміну від виходу з громадянства при його втраті рішення приймається не на підставі добровільної заяви громадянина, а за клопотанням уповноважених державних органів. Однак і в цьому випадку припинення громадянства є наслідком певних свідомих дій громадянина.

Підстави втрати громадянства України

Добровільне
набуття
громадянства
іншої держави

Добровільний
вступ на
військову службу
іншої держави

Набуття громадянства
України внаслідок обману
чи на підставі фальшивих
документів

Законом визначено повноваження державних органів з питань громадянства. Заяви щодо громадянства подають до органів внутрішніх справ. За кордоном питання українського громадянства, а також обліку українських громадян, які перебувають в іноземній країні, є компетенцією українських представництв — посольств, консульств. Питання прийняття до громадянства України, поновлення в ньому, виходу з нього, втрати громадянства вирішує Президент України, видаючи відповідний указ.

3. Загальна характеристика прав, свобод і обов'язків людини й громадянина.

З давніх-давен люди мріяли про вільне щасливе життя без насильства, жорстокості й приниження. Для досягнення цього вони повинні мати певні права — права людини. **Права людини — це гарантована й захищена державою, законом наявність для неї можливості щось робити й здійснювати.**

Пригадайте, яке ще визначення поняття «права» ви знаєте з курсу правознавства.

Між двома визначеннями поняття «права» є суттєва різниця. **Право як система загальнообов'язкових правил, норм поведінки, які встановлені та підтримуються державою, називають об'єктивним правом.** Його існування є *об'єктивною* реальністю, воно не залежить від знань про нього окремої особи, від того, чи користується хтось певною нормою. А от можливість людини задовольняти свої потреби, яка забезпечується та гарантується державою, неможлива без особи, котра буде цими правами користуватися, без *суб'єкта* — носія цього права. Саме тому право в цьому розумінні називають **суб'єктивним правом.**

Поняття «права людини» не залишалося незмінним протягом розвитку людського суспільства. У стародавньому світі права людини були дуже обмеженими, а їх обсяг суттєво залежав від того, до якого стану належала людина.

Чи були люди рівними в Стародавніх Римі, Греції, Єгипті? Які права мали раби й рабовласники?

Раб не мав права розпоряджатися власним життям, він без його згоди міг бути подарований, проданий, обмінений. Водночас навіть найбагатший рабовласник Єгипту за найменшої примхи фараона міг потрапити до в'язниці, а то й позбутися життя. Пізніше люди також не були рівними. Їхні права відрізнялися залежно від стану, до якого вони належали, релігії, яку сповідували, тощо.

Стародавній Єгипет

Стародавня Греція

Лише в часи Великої французької революції вперше було проголошено принципи рівності й свободи всіх громадян незалежно від будь-яких обставин. Утім, проголосивши це, революція сама порушувала головне право людей – право на життя, зокрема під час кривавого якобінського терору. Майже століття знадобилося Франції для того, щоб у країні встановили справжню демократію, були гарантовані права людини.

Пригадайте, у якому документі було проголошено названі принципи.

Визнання прав людини проголосила й держава Нового Світу – Сполучені Штати Америки. Серед перших документів держави, що діють до нашого часу, – «Більш про права», який є складовою частиною Конституції США.

Пригадайте, чи повною мірою були забезпечені рівність людей та їхні права в США у XVIII – на початку XIX ст.

І лише після Другої світової війни світ прийшов до визнання прав людини найвищою цінністю людства, яку має забезпечити кожна демократична держава й світове співтовариство в цілому.

10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН на засіданні, яке проходило в Парижі, прийняла Загальну декларацію прав людини.

З курсу правознавства 9 класу пригадайте основні положення цього міжнародно-правового акта.

Як будь-яка декларація, цей документ має певні недоліки. Головний – вона лише декларує права людини, не визначаючи шляхів і механізмів їх забезпечення. Саме тому виникла потреба доповнити цей документ іншими міжнародно-правовими актами. У 1966 р. було підписано Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права та Міжнародний пакт про громадянські й політичні права.

Зала Генеральної Асамблеї ООН у м. Нью-Йорку

Крім названих, є й інші міжнародні нормативно-правові акти, що стосуються прав людини, захищають права окремих категорій людей, зокрема — це Конвенція про права дитини, Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації та ін. Діють угоди, покликані забезпечити права жінок, учасників бойових дій, військовополонених тощо.

Крім загальносвітових актів, існують регіональні. Радою Європи прийнято, зокрема, Європейську конвенцію про захист прав і основних свобод людини (1950), Європейську конвенцію про здійснення прав дітей (1995) та ряд інших, учасником яких є наша держава.

У цих міжнародно-правових актах проголошено основні права людини, серед яких особливе місце займають **невід'ємні** (або, як їх ще називають, природні) права, тобто ті, що належать людині від народження, природи й не можуть бути свавільно обмежені чи відібрані навіть державою.

4. Права, свобода та обов'язки громадян України. Гарантії та механізми захисту прав і свобод.

Конституція України закріплює велику кількість прав і свобод людини. Насамперед необхідно назвати **особисті (громадянські) права** людини. Вони забезпечують існування людини як біологічної істоти. До таких прав належать право на життя, право на свободу, право на повагу до честі й гідності, право на особисту недоторканність.

Політичні права забезпечують можливість людини брати участь в управлінні державою. До таких прав прийнято відносити право обирати й бути обраним до органів державної влади, об'єднуватися в політичні партії та громадські організації, брати участь у мирних мітингах і демонстраціях.

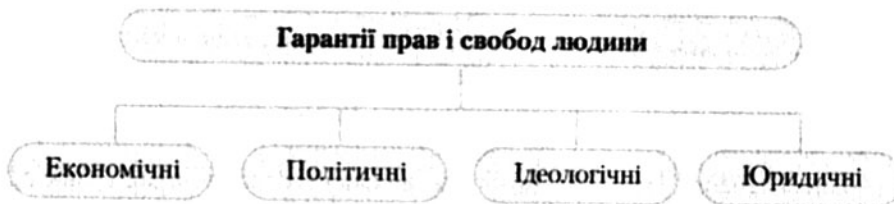
Ці дві групи прав переважно не вимагають від держави великих витрат на забезпечення. Значною мірою роль держави в гарантуванні цих прав полягає в їх захисті від протиправних посягань. Права людини, що належать до цих груп, іноді називають *класичними*, або *правами першого покоління*, — саме вони були визнані більшістю держав ще в епоху буржуазних революцій.

Наступна група прав людини, закріплена в Конституції, — *соціально-економічні права*. Це права людини на працю, охорону здоров'я, на соціальний захист, відпочинок, на власність тощо. Вони дають можливість людині забезпечити своє існування економічно — самостійно заробити собі на життя або ж отримати засоби існування від держави.

Із соціально-економічних прав іноді виокремлюють *культурні права*, серед яких — право на освіту, на користування досягненнями культури тощо.

Соціально-економічні й культурні права набули визнання набагато пізніше — уже у ХХ ст., саме тому їх називають *правами людини другого покоління*. Для забезпечення економічних, соціальних і культурних прав потрібна активна діяльність держави, чималі кошти, адже людям необхідно здобувати освіту, виплачувати пенсії, надавати допомогу в разі безробіття, створювати умови для охорони здоров'я тощо.

Права людини, проголошені Конституцією України, необхідно забезпечити, їх має гарантувати держава. Для цього створено певну систему гарантій прав людини. **Гарантії прав і свобод людини — це умови, засоби, способи, які забезпечують здійснення в повному обсязі й всебічну охорону прав і свобод особи.** Прийнято розрізняти чотири види гарантій прав і свобод людини.

Економічними гарантіями є досконалі економічні відносини, раціональна система господарства, наявні матеріальні та фінансові ресурси, які забезпечують реалізацію проголошених прав і свобод. Адже зрозуміло, що, наприклад, для реалізації права на освіту потрібні відповідні навчальні заклади, підручники, фінансування роботи педагогів тощо.

Політичні гарантії — це повновладдя народу, яке здійснюється як безпосередньо, так і за допомогою передбачених законом представницьких органів. Важливою політичною гарантією прав

і свобод людини й громадянина є забезпечення демократичних засад у діяльності всіх органів державної влади та місцевого самоврядування, багатопартійна система. До політичних гарантій належить також **плюралізм** (від латин. *pluralis* — множинний) у різних сферах суспільного життя — різноманітність поглядів, підходів, позицій у правовій, економічній, культурній та іншій діяльності.

Ідеологічні гарантії — це загальна культура суспільства та його членів, рівень їхньої правосвідомості тощо.

І нарешті, **юридичні гарантії** — правові норми й інститути, які забезпечують можливість безперешкодного здійснення прав особи, їх охорону, захист і поновлення в разі потреби.

В українській державі створено систему механізмів захисту прав людини. В разі порушення прав людини вони підлягають судовому захисту. Особа може звертатися за допомогою до правоохоронних органів, інших органів державної влади або місцевого самоврядування. Якщо права особи, порушені державою, не вдалося захистити в Україні, вона має право звернення до міжнародних органів захисту прав людини.

Із Закону України «Про громадянство України»

Стаття 7. Набуття громадянства України за народженням

Особа, батьки або один з батьків якої на момент її народження були громадянами України, є громадянином України.

Особа, яка народилася на території України від осіб без громадянства, які на законних підставах проживають на території України, є громадянином України.

Особа, яка народилася за межами України від осіб без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства іншої держави, є громадянином України.

Особа, яка народилася на території України від іноземців, які на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків, є громадянином України (...).

Новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі (знайда), є громадянином України (...).

Стаття 8. Набуття громадянства України за територіальним походженням

Особа, яка сама чи хоча б один з її батьків, дід чи баба, рідні (повнорідні та неповнорідні) брат чи сестра, син чи дочка, онук чи онука народилися або постійно проживали до 24 серпня 1991 року на території, яка стала територією України відповідно

до Закону України «Про правонаступництво України», або яка сама чи хоча б один з її батьків, дід чи баба, рідні (повно-рідні та неповнорідні) брат чи сестра народилися або постійно проживали на інших територіях, що входили на момент їх народження або під час їх постійного проживання до складу Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Української Держави, Української Соціалістичної Радянської Республіки, Закарпатської України, Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), і є особою без громадянства або іноземцем, який подав зобов'язання припинити іноземне громадянство, та подала заяву про набуття громадянства України, а також її неповнолітні діти реєструються громадянами України (...).

Стаття 9. Прийняття до громадянства України

Іноземець або особа без громадянства можуть бути за їх клопотаннями прийняті до громадянства України.

Умовами прийняття до громадянства України є:

1) визнання і дотримання Конституції України та законів України;

2) подання декларації про відсутність іноземного громадянства (для осіб без громадянства) або зобов'язання припинити іноземне громадянство (для іноземців) (...);

3) безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років.

Ця умова не поширюється на іноземців чи осіб без громадянства, які перебувають у шлюбі з громадянином України понад два роки, і на іноземців чи осіб без громадянства, які перебували з громадянином України понад два роки у шлюбі, що припинився внаслідок його смерті (...). Для осіб, яким надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, термін безперервного проживання на законних підставах на території України встановлюється на три роки з моменту надання їм статусу біженця в Україні чи притулку в Україні, а для осіб, які вїхали в Україну особами без громадянства, — на три роки з моменту вїзду в Україну;

4) отримання дозволу на імміграцію;

5) володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування. Ця умова не поширюється на осіб, які мають певні фізичні вади (сліпі, глухі, німі);

6) наявність законних джерел існування. Ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні (...).

До громадянства України не приймається особа, яка:

1) вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид;

2) засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості);

3) вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким або особливо тяжким злочином.

Стаття 18. Вихід з громадянства України

Якщо дитина виїхала разом з батьками на постійне проживання за кордон і батьки виходять з громадянства України, за клопотанням одного з батьків разом з батьками з громадянства України може вийти й дитина (...).

Вихід дітей віком від 14 до 18 років з громадянства України може відбуватися лише за їхньою згодою.

Стаття 19. Підстави для втрати громадянства України

Підставами для втрати громадянства України є:

1) добровільне набуття громадянством України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття.

Не вважаються добровільним набуттям іншого громадянства такі випадки:

а) одночасне набуття дитиною за народженням громадянства України та громадянства іншої держави чи держав;

б) набуття дитиною, яка є громадянином України, громадянства своїх усиновителів унаслідок усиновлення її іноземцями;

в) автоматичне набуття громадянством України іншого громадянства внаслідок одруження з іноземцем (...);

2) набуття особою громадянства України на підставі статті 9 цього Закону внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів;

3) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

Положення пунктів 1, 3 частини першої цієї статті не застосовуються, якщо внаслідок цього громадянин України стане особою без громадянства.

Громадянство є важливою юридичною категорією, що визначає правовий зв'язок між державою і людиною.

Норми, що стосуються українського громадянства, встановлено Конституцією України та Законом України «Про громадянство України». Визначено порядок набуття і втрати громадянства України.

Кожній людині державою гарантовані права людини й громадянина. Міжнародні стандарти прав людини після Другої світової війни було

закріплено Загальною декларацією прав людини, Міжнародним пактом про економічні, соціальні й культурні права та Міжнародним пактом про громадянські й політичні права, Конвенцією про права дитини. Також прийнято ряд європейських конвенцій у галузі прав людини.

Умовно права людини поділяють на особисті (або громадянські), політичні, економічні, соціальні й культурні, іноді серед них також виділяють природні (або невід'ємні) права.

В українській державі створено систему політичних, економічних, ідеологічних та юридичних гарантій прав людини й механізми їх захисту.

Запам'ятайте: права людини, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права, Міжнародний пакт про громадянські й політичні права, громадянство, гарантії прав людини, плюралізм.

ЛЕВИЦЬКИЙ Кость (1859–1941)

Український юрист, громадський та державний діяч. Очолював Товариство українських правників (Львів). У 1918 р. очолював уряд Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) — Державний секретаріат, потім член уряду ЗУНР в еміграції (Відень). Вивчав проблеми історії держави та права, цивільного права.

Перевірте себе

1. Поясніть поняття *громадянство, права людини, плюралізм*.
2. Якими нормативними актами регулюються відносини, пов'язані з набуттям і втратою громадянства?
3. Який порядок набуття й втрати громадянства України встановлено законодавством?
4. Які державні органи беруть участь у вирішенні питань, пов'язаних із громадянством України?
5. Наведіть приклади з історії, коли права людей відрізнялися залежно від певних чинників, зокрема походження, наявності майна. Приклади мають стосуватися різних країн і різних періодів.
6. Визначте, у яких із зазначених випадків особа має право на українське громадянство. Для відповідей використайте витяги із Закону України «Про громадянство України» (с. 97–99):
  - а) під час туристської подорожі до Франції в громадян України народилася донька;

- б) батько дитини — громадянин ФРН, який працює представником німецької фірми в Києві, мати — громадянка України, у них у київському пологовому будинку народився син;
- в) юнак — громадянин України — одружився з громадянкою Індії, виїхав з нею жити на її батьківщину і там поступив на військову службу;
- г) уродженець Одеси після закінчення геологорозвідувального технікуму працював з 1975 по 1995 р. у Тюмені, а потім, вийшовши на пенсію, подав заяву про надання йому українського громадянства;
- д) громадянка України виїхала до Франції та поступила на службу в поліцію Парижа.
7. Як ви розумієте поняття *права людини*?
8. Коли права людини дістали міжнародне визнання?
9. Які міжнародно-правові акти в галузі прав людини вам відомі?
- 10*. У повідомленнях засобів масової інформації знайдіть матеріали про порушення прав людини в різних країнах світу й заходди, які застосовуються для їх припинення.
- 11*. Складіть таблицю класифікації прав людини.

Права людини	До якої групи прав людини належать	Закріплення в Загальній декларації прав людини	Закріплення в Конституції України	Чим забезпечуються

- 12*. Використовуючи знання з історії, проаналізуйте забезпечення прав людини в різні періоди історії України й інших країн.
13. У статті 64 Конституції України визначено перелік прав, які не можуть бути обмежені навіть в умовах військового чи надзвичайного стану. Ознайомтеся з цією статтею та висловіть свою думку, чому до переліку включено саме ці права.
14. Порівняйте норми Конституції України, які стосуються прав людини, з відомими вам нормами Загальної декларації прав людини.

1. Загальні засади організації державної влади в Україні. Форми демократії.

Конституція України проголошує, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Це означає, що саме народ має приймати найважливіші рішення в житті держави чи окремого району, міста, області, тільки народ може довірити своїм обранцям здійснювати владу. Ніхто не має права позбавляти народ чи окремого громадянина можливості висловити свою думку з будь-яких питань життя країни. Воля народу – найвища воля.

При цьому всі органи державної влади, місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією України й законами України.

Конституція України визначає шляхи здійснення народом свого права на народовладдя.

З курсу правознавства 9 класу пригадайте, які форми народовладдя (демократії) передбачено Конституцією України.

Громадяни мають право безпосередньо здійснювати свою владу. Для цього передбачено проведення всенародних голосувань – **референдумів**. Безпосередньо воля громадян виявляється також під час проведення **виборів** народних депутатів України, депутатів органів місцевого самоврядування, Президента України. Свою волю громадяни України можуть висловити й під час **загальних зборів громадян за місцем проживання, сільських або селищних сходів**, обговорення проектів законів чи інших рішень, винесених на загальнонародне обговорення, під час **громадських слухань** із різних питань суспільного життя.

Водночас у складному житті суспільства багато питань необхідно розв'язувати швидко й оперативно. Зробити це шляхом прямої участі кожного громадянина неможливо: це дорого коштує, складно організувати технічно, не кожне питання привертатиме увагу громадян, через те важко забезпечити їхню участь у референдумі. Тому Конституція та законодавство України передбачають, що народ може здійснювати владу не лише безпосередньо, а й через обраних представників – депутатів. У нашій країні функціонують обрані народом Верховна Рада України й органи місцевого самоврядування, народ обирає главу держави – Президента України.

У деяких країнах референдуми є одним з основних джерел формування законодавства. Дуже широко вдаються до референдумів для розв'язання загальнодержавних і місцевих питань у Швейцарії та Італії. Передбачено процедуру проведення референдуму в інших країнах світу.

У ХХ ст. в різних державах світу відбулося майже 500 референдумів, понад 200 з них — у Швейцарії.

Перший відомий у світі референдум було проведено в швейцарському кантоні Берн ще в 1449 р. щодо фінансового становища цієї середньовічної республіки.

Після Першої світової війни референдуми були передбачені конституціями Веймарської республіки, Австрії, Чехо-Словаччини, Естонії тощо.

У 1991–1999 рр. референдуми були проведені в Албанії, Білорусі, Боснії та Герцеговині, Естонії, Латвії, Литві, Македонії, Молдові, Польщі, Росії, Румунії, Словаччині, Сербії, Словенії, Угорщині, Хорватії, Чорногорії.

Уперше в незалежній українській державі загальнодержавний референдум відбувся 1 грудня 1991 р., на ньому було підтверджено Акт проголошення незалежності України. До цього в УРСР проводили загальнореспубліканське опитування, громадяни республіки брали участь у загальносоюзному референдумі СРСР 17 березня 1991 р.

16 квітня 2000 р. в Україні відбувся загальнонародний референдум, який був призначений Президентом України за народною ініціативою. Під час проведення референдуму виникло чимало проблем, більшість із яких була зумовлена неузгодженістю між Законом України «Про Всеукраїнський та місцеві референдуми» (прийнятим ще у 1991 р.) і Конституцією України, неврегульованістю значної частини питань. Це стало приводом для критики референдуму рядом міжнародних організацій, два з шести запропонованих питань референдуму були визнані неконституційними Конституційним Судом України. Питання референдуму стосувалися зміни конституції щодо статусу народних депутатів, чисельності та підстав розпуску Верховної Ради України тощо.

2. Поняття і порядок призначення референдуму в Україні.

Референдум — це прийняття рішення з найважливіших питань державного життя громадянами України всенародним голосуванням. Порядок його призначення і проведення регулюється Конституцією України і Законом України «Про Всеукраїнський і місцеві референдуми».

В Україні передбачено проведення кількох типів референдумів. **Всеукраїнський референдум** організовують на всій території країни

з питань загальнодержавного значення. Для розв'язання проблем, що стосуються жителів окремих регіонів України, проводять **місцеві референдуми**. Вони можуть бути організовані в межах будь-якої адміністративно-територіальної одиниці України.

З курсу географії України пригадайте, які існують одиниці адміністративно-територіального поділу України.

Рішення на референдумі приймає безпосередньо народ, якому належить вища влада в державі. Тому вони мають найвищу юридичну силу на відповідній території. Змінити або скасувати рішення референдуму може лише новий референдум.

Конституцією України передбачено, що питання про зміну території України може вирішувати лише Всеукраїнський референдум. Тільки референдум остаточно приймає рішення про внесення змін до таких розділів Конституції України, як «Загальні засади» (розділ 1), «Вибори. Референдум» (розділ 3), «Внесення змін до Конституції України» (розділ 13).

Місцеві референдуми можуть розв'язувати лише ті питання, що належать до відання органів місцевого самоврядування, не виходять за межі відповідної території. Без рішення місцевого референдуму не можна перейменовувати населені пункти, області, райони.

Разом із питаннями, які можуть бути вирішені лише референдумом, Конституцією України визначено питання, що не можуть бути винесені на референдум, зокрема щодо податків, амністії та бюджету, а також питання, які належать до компетенції слідчих і судових органів.

Всеукраїнський референдум може бути призначений Верховною Радою України або Президентом України. У разі потреби Верховна Рада призначає референдум щодо зміни території України. Президент має повноваження призначити референдум щодо внесення змін до Конституції України.

Референдум може бути проведений за народною ініціативою. Для цього має бути зібрано не менше трьох мільйонів підписів громадян України, не менше аніж у двох третинах областей України і не менше аніж 100 тисяч у кожній з них. У разі виконання цих умов президент проголошує Всеукраїнський референдум за народною ініціативою.

Рішення референдуму вважається прийнятим, якщо за нього проголосує більше половини тих, хто взяв участь у голосуванні. Якщо в голосуванні візьме участь менше половини виборців, які мають право голосу, референдум вважається таким, що не відбувся.

3. Вибори в Україні.

Найважливішою формою прямої демократії є вибори, за допомогою яких здійснюється формування складу представницьких органів державної влади й місцевого самоврядування.

Конституція України визначила основні принципи проведення виборів. **Вибори до органів державної влади й органів місцевого самоврядування є вільними й відбуваються на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування.**

Загальне виборче право передбачає, що кожний громадянин України, який досяг 18 років, має право голосу під час проведення виборів і референдумів. Установлення такої вікової межі зрозуміле, адже для участі у виборах громадянин повинен мати певний рівень самосвідомості, політичної й громадянської зрілості, що пов'язано з відповідним віком. **Громадян, які мають право брати участь у голосуванні, називають виборцями.** Права голосу позбавлені особи, які визнані судом недієздатними (унаслідок психічного захворювання). Будь-яке інше обмеження виборчих прав громадян заборонено.

Вибори повинні бути **вільними**. Це означає, що кожний виборець самостійно вирішує: брати йому участь у голосуванні чи відмовитися від нього. Якщо громадянин бере участь у виборах, він сам вирішує, за кого віддати свій голос. Будь-який примус, тиск на виборців заборонені й караються законом, боротися за їхні голоси можна тільки шляхом агітації й пропаганди.

Рівне виборче право означає, що кожний виборець може одержати однакову з іншими виборцями кількість бюлетенів для голосування незалежно від соціального, матеріального стану й будь-яких інших обставин. Своє виборче право громадянин може використати тільки особисто, тобто заборонено одержувати бюлетень за друзів і родичів навіть за їхнім дорученням. Крім того, під час підготовки до виборів рівні права мають усі кандидати в депутати, забороняється використовувати для передвиборчої кампанії своє службове становище.

В Україні депутатів усіх рівнів, Президента України, сільських, селищних, міських голів обирають безпосередньо виборці. Кожний виборець отримує бюлетень із прізвищами кандидатів або з назвою партії, яка висунула список кандидатів, і висловлює своє ставлення саме до них. Таке голосування називають **прямим**.

Неодмінною умовою демократизму виборів є **таємність голосування**, тобто ніхто не має права контролювати

волевиявлення громадян, своє право вони реалізують у спеціальних приміщеннях або кабінах для голосування наодинці.

**ЦЕ
цікаво**

Не завжди і не в усіх країнах дотримувалися загальнови-
знаних нині демократичних принципів виборів. У XVIII–
XIX ст. в багатьох країнах Європи, де вже обирали парла-
менти, було встановлено обмеження – цензи для учасників
виборів. Так, в Італії конституцією 1848 р. було передбачено
майновий ценз (наявність певної кількості майна чи міні-
мальна сума сплачених виборцем податків) і ценз писемності
(уміння читати й писати), унаслідок чого у виборах могли
брати участь лише 3 % громадян. Тільки в 1920 р. дістали
право голосу жінки в США, а у Швейцарії вони беруть
участь у виборах лише з 1971 р.

Нині в багатьох країнах (США, ФРН, Японії та ін.) діє
ценз осілості – виборець повинен прожити певний установ-
лений час на території виборчого округу чи країни загалом.

В окремих країнах участь у виборах є обов'язковою, вибор-
цям роблять спеціальну позначку в паспорті, її відсутність
може призвести до чималого штрафу.

Вибори проводять у більшості країн світу, кожна з них виробляє
свою виборчу систему. Всі системи можна умовно поділити на кілька
видів. Розрізняють пропорційну, мажоритарну й змішану виборчі
системи. Коли застосовують **пропорційну** систему, кандидатів ви-
сувають партії й виборчі блоки, а місця в органі влади розподіля-
ють пропорційно – залежно від кількості одержаних відповідною
партією чи блоком голосів виборців. Якщо використовують **мажор-
итарну** виборчу систему, для обрання кожному кандидату треба
набрати більшість голосів виборців певної території або країни
загалом. У **змішаній** системі поєднують елементи обох систем:
частину депутатів обирають за пропорційною, частину – за мажор-
итарною системою.

У мажоритарній системі є два різновиди залежно від того, яку
кількість голосів потрібно набрати кандидату для обрання. Якщо
кандидат має набрати більше половини голосів тих, хто взяв участь
у голосуванні, систему називають **мажоритарною абсолютної
більшості**. Якщо обраним вважається кандидат, за якого проголо-
сувало більше виборців, аніж за інших кандидатів (не обов'язково
більше половини від усієї кількості), ідеться про **мажоритарну
систему відносної більшості**.

Розглянемо приклад. У голосуванні на виборах узяло участь 80 тис.
виборців. З них за кандидата К. проголосувало 36 тис. виборців, за
кандидата Р. – 24 тис., за кандидата Н. – 20 тис. Якщо діятиме систе-
ма абсолютної більшості, нікого з кандидатів не можна вважати

обраним. Як правило, у цьому випадку проводять другий тур виборів — повторне голосування за двома кандидатурами, які набрали найбільшу кількість голосів у першому турі, — у нашому прикладі це кандидати К. і Р. Якщо ж діятиме система відносної більшості, обраним вважатиметься кандидат К., який набрав більше голосів, аніж інші кандидати.

У різних країнах діють різні види виборчих систем. У Великій Британії, США використовують мажоритарну виборчу систему, у Франції, Ізраїлі й Норвегії — пропорційну, у Грузії й Росії — змішану. Вважається, що пропорційна виборча система забезпечує більшу стабільність у роботі парламенту, адже депутати є представниками певних партій і сформувати потрібну більшість для прийняття рішення значно простіше. Утім вона ефективна за наявності в країні розвиненої системи партій як представників різних верств населення. Жодна виборча система не є абсолютно довершеною.

Для проведення виборів за будь-якою системою створюють виборчі округи. Якщо в окрузі обирається один депутат, такий округ називають *одномандатним*, якщо кілька — *багатомандатним*.

Нині вибори народних депутатів України відбуваються за *пропорційною системою*. Вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, районних у містах, міських рад — за *змішаною*: половина депутатів обирається за партійними списками, половина — в одномандатних округах — за мажоритарною системою. Вибори сільських і селищних рад відбуваються за *мажоритарною системою* відносної більшості.

Із Конституції України

Стаття 69. Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Стаття 70. Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцять років (...).

Стаття 71. Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Виборцям гарантується вільне волевиявлення.

Стаття 72. Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, встановлених цією Конституцією.

Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян

України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області.

Стаття 73. Виключно Всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України.

Стаття 74. Референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії.

В Україні, як і в інших демократичних державах, передбачено дві форми демократії — пряма й представницька. Однією з форм прямої демократії є референдум.

Порядок проведення референдумів в Україні визначено Конституцією України і Законом України «Про Всеукраїнський і місцеві референдуми». Всеукраїнський референдум призначають Президент України, або Верховна Рада України за власною ініціативою, або проголошує Президент України за народною ініціативою. Закон визначає порядок проведення референдумів і підбиття їх підсумків.

Вибори є неодмінною ознакою демократичної держави. В Україні вибори проводять на підставі загального, рівного, прямого виборчого права, таємним голосуванням. Виборцям гарантовано вільне волевиявлення.

Шляхом виборів формуються Верховна Рада України, органи місцевого самоврядування, обирається Президент України.

Запам'ятайте: пряма й представницька демократія, референдум, принципи проведення виборів — вільні, загальні, рівні, прямі, шляхом таємного голосування; виборчі системи — пропорційна, мажоритарна, змішана.

СКРИПНИК Микола Олексійович (1872–1933)

Український державний та громадський діяч, академік Всеукраїнської академії наук (ВУАН). Перший голова уряду радянської України, пізніше народний комісар юстиції, народний комісар освіти та Генеральний прокурор УРСР.

1. Поясніть поняття *референдум, вибори*.
2. Як у законодавстві України закріплено право громадян на безпосередню участь в управлінні державою?
3. Які види народовладдя передбачено в Конституції України?
4. Які види референдумів передбачені законодавством України?
5. У яких випадках і ким призначається референдум?
- 6*. Запропонуйте питання, які, на вашу думку, доцільно винести на Всеукраїнський або місцевий референдуми.
- 7*. Висловіть думку щодо позитивних і негативних рис референдуму.
- 8*. Що, на вашу думку, потрібно зробити, щоб забезпечити свідому участь громадян у референдумі?
9. У яких із наведених випадків порушено законодавство про референдум:
  - а) Верховна Рада на пропозицію більшості депутатів прийняла рішення про проведення референдуму щодо амністії у зв'язку з ювілеєм проголошення незалежності України;
  - б) Київська міськрада на пропозицію групи депутатів прийняла рішення про перейменування Ленінградського району Києва на Львівський;
  - в) Львівська міськрада призначила референдум про затвердження герба міста;
  - г) рада міста Енськ прийняла рішення про проведення референдуму щодо проголошення суверенітету міста та виходу його зі складу України;
  - д) на вимогу 3,5 млн громадян Верховна Рада України призначила референдум про скасування приватної власності на промислові підприємства?
10. Які види виборчих систем ви знаєте?
11. Наведіть приклади країн, що використовують різні виборчі системи.
- 12*. Проаналізуйте переваги й недоліки різних виборчих систем.
13. Які принципи проведення виборів вам відомі, у чому вони полягають?
- 14*. Наведіть приклади норм виборчого законодавства, що забезпечують додержання демократичних принципів виборів.
- 15*. У газетах та інших засобах масової інформації знайдіть повідомлення про роботу депутатів рад різного рівня. Проаналізуйте, які засоби вони використовують для виконання своїх обов'язків.
- 16*. Проведіть у класі рольову гру «Вибори», зімітувавши роботу виборчої дільниці в день виборів.

§ 15. Верховна Рада України та Президент України в системі органів державної влади

1. Конституційний статус і компетенція Верховної Ради України.

Пригадайте, що таке поділ влади в державі. Які гілки влади вам відомі?

У системі поділу влади обов'язковою складовою є законодавча влада. Саме законодавчий орган із дотриманням спеціальної процедури приймає найважливіші юридичні акти, що мають вищу юридичну силу — **закони** (звідси й назва — законодавча влада). Загальна традиційна назва таких органів — *парламент*.

Пригадайте, які органи виконували подібні функції в різні періоди історії в різних країнах (Стародавньому Римі, Стародавній Греції, Київській Русі тощо). Де вперше з'явився парламент?

*ЦЕ
цікаво*

У різних країнах використовують різні назви парламенту. У Сполучених Штатах Америки і в більшості латиноамериканських країн парламент — це конгрес, в Іспанії — кортеси, у Нідерландах — Генеральні штати, у Великій Британії, Канаді, інших країнах Британської співдружності — парламент, у Польщі й Литві — сейм, в Ізраїлі — кнесет, у деяких країнах Сходу — меджліс. У радянській Україні, інших республіках СРСР і загалом у Радянському Союзі законодавчі органи мали назву Верховна Рада. Під час обговорення Конституції України 1996 р. пропонувалося назвати законодавчий орган України Народною Радою, але пропозицію відхилили.

Найбільша чисельність парламентарів на сьогодні є в Китайській Народній Республіці — 2978 депутатів, Італії — 955 (630 у нижній палаті), Франції — 898 (з них 570 — у нижній палаті), Японії — 752 (500 — у нижній палаті), ФРН — 740 (642 — у нижній палаті) депутатів.

Нині в Україні один депутат припадає приблизно на 110 тис. громадян, в Ірландії — на 20 тис., Швейцарії — на 35 тис., у Великій Британії, ФРН, Франції, Італії, Польщі — майже на 100 тис. громадян.

Відповідно до Конституції України єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України.

Верховна Рада України має право вносити зміни до Конституції України, призначати Всеукраїнський референдум з питань про зміну території України. Найважливішим завданням Верховної Ради

Україні є прийняття законів нашої країни. Крім законодавчих, Верховна Рада виконує й інші важливі функції, зокрема визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики України, призначає в передбачені конституцією строки вибори Президента України, затверджує Державний бюджет України, чисельність і структуру Збройних сил України, дає згоду на обов'язковість для України міжнародних угод (ратифікує їх) чи анулює їх (цю дію називають *деюнасацією*).

Верховна Рада України розглядає, схвалює чи відхиляє програму нового уряду, призначає за поданням Президента України прем'єр-міністра, міністрів оборони й закордонних справ, за поданням прем'єр-міністра – інших членів Кабінету Міністрів України, голів Антимонопольного комітету, Фонду державного майна, дає згоду на призначення Генерального прокурора, призначає на посаду та звільняє з посади за поданням Президента України голову Національного банку України та голову Служби безпеки України. Верховна Рада призначає уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, голову і членів Рахункової палати. Важливим завданням, покладеним на парламент України, є участь у формуванні судової влади – призначення третини суддів Конституційного Суду України, обрання безстроково суддів інших судів.

У Верховній Раді України голосування може проводитися декількома способами. Найчастіше депутати користуються спеціальною електронною системою голосування «Рада». Для цього в кожного депутата є іменна електронна картка голосування, яка дає можливість йому віддати свій голос за допомогою спеціального пристрою, яким обладнане кожне депутатське місце в залі засідань Верховної Ради. Цікаво, що за допомогою цієї картки можна проводити голосування двома варіантами. По-перше, можливе так зване поіменне голосування, коли система «Рада» фіксує, як саме проголосував кожен депутат, і в подальшому видає ці дані для загалу (відомо, хто з депутатів голосував «за», хто – «проти», хто «утримався» або ж не взяв участі в голосуванні).

Пульт
електронної
системи
голосування
«Рада»

Другий варіант — це таємне голосування. У цьому випадку електронна система лише підраховує кількість голосів «за», «проти» й «утримався», але не фіксує, як саме голосував окремий депутат. Таке голосування проводиться здебільшого при вирішенні кадрових питань.

Іноді при вирішенні найважливіших питань проводиться голосування бюлетенями. У цьому випадку кожен депутат має особисто отримати бюлетень для голосування, висловити свою позицію позначкою в бюлетені, а обрана зі складу депутатів лічильна комісія визначає підсумки голосування.

Є й інші способи голосування. Найпростіший із них відомий, напевно, і вам: згадайте, як ви обираєте старосту класу, своїх представників до органів шкільного самоврядування — підняттям рук.

Відомі випадки голосування шляхом виходу депутатів у різні двері парламентської зали, голосування різнокольоровими кульками тощо.

2. Структура Верховної Ради України.

Конституційний склад Верховної Ради України — 450 народних депутатів. Кандидат у народні депутати України повинен бути громадянином України, не молодшим 21 року та проживати в Україні протягом останніх 5 років. Строк повноважень народних депутатів — 5 років. Зі складу народних депутатів обираються Голова Верховної Ради та його заступники. Вони підзвітні Верховній Раді України й можуть бути нею відкликані (зняті з посад). Голова веде засідання Верховної Ради України, представляє парламент в Україні та за її межами, підписує акти, прийняті Верховною Радою, організовує підготовку питань до розгляду на засіданнях Верховної Ради. Іноді його називають словом англійського походження — «спікер», тобто «той, хто говорить».

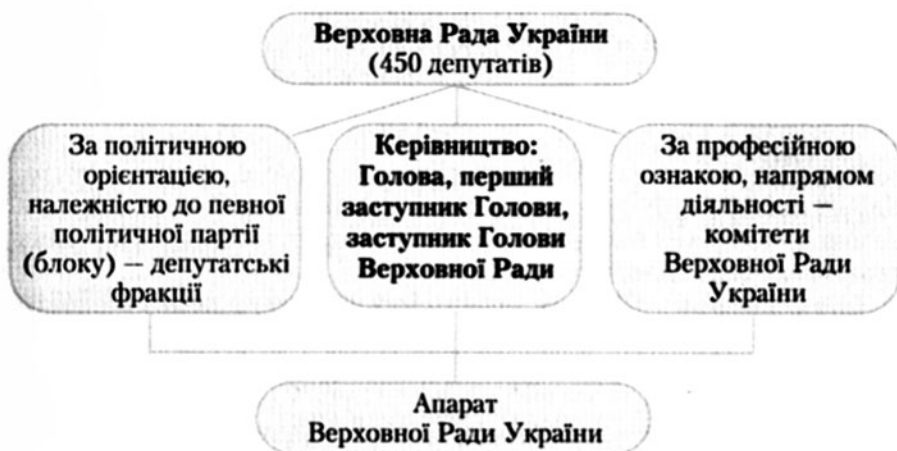

У залі засідань
Верховної Ради
України

До структури Верховної Ради України входять комітети та депутатські фракції, спеціальна контрольна комісія з питань приватизації, апарат Верховної Ради.

Для попереднього розгляду законопроектів, інших питань, що розглядаються Верховною Радою, створюються **комітети Верховної Ради України** за сферами суспільного життя. Верховна Рада кожного скликання (після чергових парламентських виборів) самостійно визначає кількість комітетів і їх склад. Нині у Верховній Раді України є комітети з питань науки і освіти; з питань соціальної політики та праці; бюджету; з питань національної безпеки й оборони тощо. Саме в комітетах (їх членами є депутати — переважно фахівці в галузі, якою відає комітет) виконують непомітну, але дуже важливу роботу, від якої залежить успіх діяльності парламенту. У разі потреби Верховна Рада України створює тимчасові спеціальні й слідчі депутатські комісії для аналізу окремих проблем, конфліктів тощо. Так, спеціальна комісія розглядала дії посадових осіб під час серпневих подій 1991 р. Комісії працювали в справах, пов'язаних із відомим «касетним скандалом», убивствами політичних діячів, журналістів тощо. Комісії створюють для виконання певного доручення Верховної Ради України, на певний час, але права їх досить широкі.

Структура Верховної Ради України

Важливу роль у Верховній Раді України відіграють **фракції**, до складу яких входять депутати однієї партії (виборчого блоку).

Відповідно до конституції фракції, до складу яких входить більшість народних депутатів України, утворюють коаліцію більшості, яка має право подавати Президенту України кандидатуру Прем'єр-міністра України.

Верховна Рада України обирає голову та членів Рахункової палати, яка контролює надходження коштів до Державного бюджету України та їх використання, а також уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Верховна Рада має власний друкований орган: газету «Голос України», журнал «Віче» та офіційний нормативний бюлетень «Відомості Верховної Ради України». Робочим органом, що забезпечує функціонування парламенту України, є *апарат Верховної Ради України*, який формується з державних службовців. Діяльність Верховної Ради України забезпечують також *Інститут законодавства та Парламентське видавництво*.

3. Правовий статус і повноваження Президента України.

У 1991 р. напередодні проголошення Україною незалежності в нашій державі було запроваджено посаду Президента України. Відповідно до Конституції України, **президент є главою держави, гарантом суверенітету, територіальної цілісності, дотримання Конституції України, прав і свобод людини й громадянина**. Президент України не входить до складу жодної з гілок влади, він має особливі повноваження в державі завдяки системі противаг і стримувальних механізмів.

Правовий статус президента в різних країнах світу неоднаковий. У Сполучених Штатах Америки виконавча влада належить лише президенту, він є головнокомандувачем збройних сил, самостійно веде переговори з іноземними державами, призначає міністрів і очолює кабінет міністрів США, має й інші важливі повноваження. Главами виконавчої влади за конституціями є президенти Фінляндії, Індії.

Сильною є влада президента у Франції. Він, зокрема, має право розпуску парламенту, але виконавчу владу очолює прем'єр-міністр. Кабінет міністрів формується з представників партії, що перемогла на парламентських виборах. Сильна президентська влада в сусідніх державах Росії і Білорусі.

Інша ситуація у ФРН та Ізраїлі. Тут президент хоча і є главою держави, але влада його обмежена. Він здебільшого має представницькі функції – приймає послів, здійснює нагородження, підписує міжнародні угоди.

Нині важко, мабуть, визначити, яка з цих систем краща. В кожній з них є переваги й недоліки, кожна країна обирає найпридатнішу саме для неї систему.

Висловіть свою думку, як має призначатися чи обиратися Президент України, щоб це відповідало демократичним засадам народовладдя.

Президент України відіграє визначну роль у житті держави. Конституцією України передбачено, що Президента України обирають

громадяни нашої держави на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням.

Пригадайте, що означають ці принципи виборів.

Кандидату на посаду Президента України має бути не менше 35 років, він повинен проживати в Україні протягом останніх 10 років і володіти державною мовою. Одна й та сама особа може бути обрана президентом не більше двох разів підряд. Президент не має права займатися будь-якою іншою роботою, бути депутатом. Строк повноважень Президента України – п'ять років. Новообраний Президент України на засіданні Верховної Ради України складає присягу на вірність Україні й вступає на пост не пізніше аніж через тридцять днів після оголошення результатів виборів. Президент України на час своїх повноважень користується недоторканністю, його честь і гідність охороняються законом. Звання Президента України зберігається за ним довічно.

Повноваження Президента України визначені Конституцією України. Президент України представляє нашу державу в міжнародних відносинах, укладає договори, призначає представників України в інших державах і приймає представників іноземних держав в Україні. Президент є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України, призначає вище командування військових формувань України, очолює Раду національної безпеки і оборони України, приймає рішення про мобілізацію й запровадження воєнного стану, має право нагороджувати державними нагородами, присвоювати вищі військові звання, чини, дипломатичні ранги, здійснювати помилування засуджених. Президент України підписує закони, прийняті Верховною Радою України, на основі та на виконанні Конституції України і законів України, видає укази й розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

Президент України не має права передавати свої повноваження іншим особам чи органам.

Із Конституції України

Стаття 75. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України. (...)

Стаття 85. До повноважень Верховної Ради України належить:

- внесення змін до Конституції України (...);
- призначення Всеукраїнського референдуму з питань, визначених статтею 73 цієї Конституції;
- прийняття законів;
- затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього; контроль за виконанням Державного бюджету (...);
- визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики (...);

7) призначення виборів Президента України у строки, передбачені цією Конституцією; (...)

9) оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру (...);

10) усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпідменту) (...);

11) розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;

12) надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України; (...)

16) призначення на посади та звільнення з посад голови та інших членів Рахункової палати;

17) призначення на посаду та звільнення з посади уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (...);

25) надання згоди на призначення Президентом України на посаду Генерального прокурора України; висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади;

26) призначення третини складу Конституційного Суду України;

27) обрання суддів безстроково; (...)

32) надання... згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;

33) здійснення парламентського контролю у межах, визначених цією Конституцією; (...)

Стаття 106. Президент України:

1) забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;

2) звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

3) представляє державу в міждержавних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України... (...)

6) призначає Всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України... проголошує Всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

7) призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені цією Конституцією; (...)

9) призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України; припиняє повноваження Прем'єр-міністра України та приймає рішення про його відставку;

10) призначає за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних

органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах;

11) призначає за згодою Верховної Ради України на посаду Генерального прокурора України та звільняє його з посади; (...)

15) утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади (...);

16) скасовує акти Кабінету Міністрів України та акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

17) є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України...;

18) очолює Раду національної безпеки і оборони України; (...)

22) призначає третину складу Конституційного Суду України;

23) утворює суди у визначеному законом порядку; (...)

25) нагороджує державними нагородами, встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними;

26) приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України...

27) здійснює помилування... (...)

Отже, єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України, конституційний склад якої — 450 народних депутатів. Парламент очолює Голова Верховної Ради. Основне завдання парламенту — створення законів. Крім цього, Верховна Рада України формує уряд — Кабінет Міністрів України, має контрольні функції — стежить за діяльністю органів виконавчої влади, посадових осіб, за допомогою Рахункової палати контролює виконання бюджету. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини спостерігає за дотриманням прав людини. Верховна Рада України бере участь у формуванні виконавчої і судової влади.

Президент України є главою держави, гарантом суверенітету й територіальної цілісності України, дотримання Конституції України, прав і свобод людини й громадянина. Він обирається строком на п'ять років на загальнонародних виборах.

Президент України має надзвичайно важливі повноваження в галузі забезпечення безпеки держави, міжнародних відносин України, бере участь у формуванні Конституційного Суду України й загальних судів. Він не має права передавати свої повноваження іншим особам чи органам.

Запам'ятайте: парламент — Верховна Рада України — єдиний орган законодавчої влади в Україні, Президент України — глава держави, Комітет Верховної Ради України, депутатські фракції, Рахункова палата, уповноважений Верховної Ради з прав людини.

1. Дайте характеристику конституційного статусу Верховної Ради та Президента України.
2. Який склад і структура Верховної Ради України?
3. Які повноваження Верховної Ради України?
4. Для чого створюються комітети Верховної Ради України?
5. Хто нині є Головою Верховної Ради України, його заступниками?
6. Порівняйте депутатські фракції й депутатські комітети Верховної Ради України (порядок їх формування, склад, повноваження тощо).
7. Хто може бути Президентом України?
8. Які повноваження має Президент України?
9. Порівняйте вимоги до кандидатів у Президенти України і народних депутатів України. У чому різниця, чим, на вашу думку, вона пояснюється?
- 10*. У газетах, інших засобах масової інформації знайдіть повідомлення про роботу Верховної Ради України.
- 11*. Проаналізуйте різні способи голосування. Запропонуйте, у яких випадках у Верховній Раді треба використовувати кожний із них.
- 12*. Користуючись наведеними витягами з Конституції України й текстом підручника, розподіліть повноваження Верховної Ради України та Президента України за певними напрямками й порівняйте їх.
- 13*. Використовуючи додаткову літературу й знання з історії та інших предметів, порівняйте статус Президента України й президентів інших країн.
- 14*. Використовуючи додаткову літературу, визначте переваги й недоліки різних систем президентської влади.

§ 16. Органи виконавчої та судової влади в Україні. Місцеве самоврядування

Пригадайте, які гілки державної влади в Україні вам відомі.

1. Поняття та завдання виконавчої влади.

Головне завдання виконавчої влади — організація державного управління, забезпечення реалізації законів та інших нормативних актів держави, її функцій у господарській, соціально-культурній та адміністративно-політичній галузях.

Виконавча влада організовує діяльність державних підприємств і транспорту, органів освіти, охорони здоров'я, правопорядку. До складу виконавчої влади входять уряд, інші центральні органи

виконавчої влади (міністерства, державні комітети тощо), обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації.

Органи виконавчої влади будують свою діяльність на принципах **законності** (на основі Конституції і законів України), **демократизму** (формуються за участю представницьких органів і звітують перед ними), **гласності** (інформують населення й органи, що їх сформували, про свою діяльність). Важливе значення мають також принципи, що забезпечують права громадян, зокрема пріоритет прав людини й рівноправність усіх незалежно від національності, соціального стану тощо.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є уряд — Кабінет Міністрів України. Кабінет Міністрів України, з одного боку, відповідальний перед Президентом України, з іншого — підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Очолює уряд пер'єр-міністр, який керує його роботою.

Кабінет Міністрів України координує діяльність міністерств, державних комітетів, інших центральних органів державної виконавчої влади. Кожен із них здійснює керівництво певною сферою державного життя, несе відповідальність за її розвиток. Серед міністерств України є такі, що безпосередньо займаються економічними питаннями, зокрема фінансами, економікою, транспортом тощо, керують окремими сферами соціального розвитку — освіти та науки, охорони здоров'я, культури і туризму та ін. Є силові міністерства — Міністерство оборони і Міністерство внутрішніх справ. Важливу роль відіграють Міністерство закордонних справ, Міністерство юстиції тощо. Крім міністерств, у структурі центральних органів державної виконавчої влади діють державні комітети та центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом — Державна прикордонна служба, Державна податкова адміністрація тощо.

Для забезпечення виконавчих функцій на місцях створюють місцеві органи державної виконавчої влади. Ними є обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації. Їх повноваження визначає **Закон України «Про місцеві державні адміністрації»**. Голову адміністрації призначає президент за поданням Кабінету Міністрів України.

Виконавча влада на місцях забезпечує виконання Конституції України і законів України, законність і правопорядок, відповідає за здійснення програм соціально-економічного й культурного розвитку свого регіону, складає відповідні місцеві бюджети, подає їх на затвердження органів місцевого самоврядування і звітує про їх виконання.

2. Судова система України.

Головне завдання судової влади — відправлення правосуддя, тобто застосування державним органом — судом — норм права до конкретних подій, випадків, розв'язання суперечок. Судова влада

має забезпечити захист суспільного ладу, прав і свобод громадян, інтересів держави, підприємств, організацій і установ. Діяльність органів судової влади регулюється Конституцією України, Законами України «Про судоустрій», «Про Конституційний Суд», «Про статус суддів» тощо.

Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Він вирішує питання відповідності законів та інших нормативно-правових актів Конституції України (їх конституційності), а також дає їх офіційне тлумачення.

Другою ланкою судової системи є **суди загальної юрисдикції**. Вони розглядають справи, що виникають у будь-яких правовідносинах, крім тих, які розглядає Конституційний Суд. В Україні діють **загальні суди** (вищим серед них є Верховний суд України) і **спеціалізовані** (господарські та адміністративні) **суди**.

До складу Конституційного Суду України входять 18 суддів, яких призначають на дев'ять років.

Для забезпечення рівноваги гілок влади по шість суддів призначають Президент України, Верховна Рада України і з'їзд суддів України.

Конституційний Суд України

Для обрання суддею Конституційного Суду кандидат повинен досягти віку 40 років, мати вищу юридичну освіту й досвід роботи за фахом, а також володіти державною мовою. Судді Конституційного Суду не можуть бути депутатами, членами будь-яких партій і рухів, займатися іншою діяльністю, за винятком викладацької і наукової. Конституційний Суд розпочав свою роботу з 1 січня 1997 р. Першою справою, яку він розглянув, була справа про можливість суміщення депутатської діяльності з іншою роботою, про тлумачення відповідної статті Конституції України. За роки, що минули, Конституційний Суд розглянув чимало справ. Серед справ, що викликали найбільший відгук у суспільстві, — рішення Конституційного Суду про визнання неконституційним застосування смертної кари як кримінального покарання (1999), про невідповідність Конституції України двох із шести запитань, винесених на Всеукраїнській референдум за народною ініціативою (2000), тощо.

Найбільше справ розглядають загальні суди. Вони вирішують різноманітні кримінальні, цивільні справи, справи з трудових, сімейних, майнових питань і багато інших. Спеціалізовані суди розглядають справи відповідно до своєї спеціалізації. **Господарські суди** розглядають суперечки між юридичними особами з господарських питань (наприклад, невиконання або порушення договорів), справи, пов'язані з банкрутством, тощо. До юрисдикції **адміністративних судів** відносять справи, пов'язані з діяльністю державних органів та їх посадових осіб. Саме до такого суду вам необхідно звернутися в разі незгоди з певними рішеннями органів державної влади (зокрема, податкових органів, митників, виборчих комісій) або місцевого самоврядування (наприклад, сільської чи районної ради).

Якщо людина незгодна з прийнятим судовим рішенням, вона має право подати апеляцію або касацію з проханням переглянути прийняте рішення. Вищою ланкою в системі загальних судів є Верховний суд України.

Під час виконання своїх повноважень судді є незалежними, підкоряються лише закону.

3. Система місцевого самоврядування в Україні.

Конституція України гарантує право територіальної громади — спільноти жителів села, селища, міста (тобто певного населеного пункту) — на місцеве самоврядування.

Представницькими органами місцевого самоврядування є сільські, селищні, міські, районні й обласні ради.

Місцеві ради є представницькими органами, тому до їх складу входять повноважні представники населення відповідної території — села, міста, селища — **депутати відповідної ради**, строк повноважень яких — п'ять років.

Київська міська рада

Крім депутатів, населення села, селища чи міста обирає прямим голосуванням строком на чотири роки сільського, селищного або міського голову. Він є головною посадовою особою відповідної територіальної громади. На відміну від голів населених пунктів голову районної та обласної ради депутати обирають на своєму засіданні.

На відміну від народних депутатів України депутати органів місцевого самоврядування працюють на непрофесійній основі – інженерами, учителями, лікарями, підприємцями – тими, ким були до обрання. Час від часу вони збираються на нетривалі сесії, вирішуючи питання місцевого життя. Постійно працюють лише голови рад та їхні заступники. Місцеві ради можуть створювати свої виконавчі органи, які здійснюють повсякденну роботу, або передавати частину своїх повноважень місцевим державним адміністраціям.

Органи місцевого самоврядування від імені територіальної громади розпоряджаються майном, що є її власністю, мають право встановлювати місцеві податки, призначають у разі потреби місцевий референдум, можуть створювати або ліквідувати комунальні підприємства, контролюють їхню діяльність. Сільські, селищні, районні, міські та обласні ради затверджують бюджети відповідних територій чи населених пунктів, програми соціально-економічного й культурного розвитку, контролюють їх виконання.

Органи місцевого самоврядування співпрацюють із місцевими державними адміністраціями. Конституція України передбачає можливість передачі органам місцевого самоврядування окремих повноважень державної виконавчої влади. Щодо виконання цих, як прийнято говорити, делегованих повноважень органи місцевого самоврядування підпорядковуються органам виконавчої влади. Також передбачено, що обласна чи районна рада може делегувати окремі свої повноваження відповідній державній адміністрації.

Іноді громадяни пропонують створити органи самоорганізації населення – комітети чи ради будинків, вулиць, мікрорайонів тощо. Вони вже діють у багатьох містах нашої країни. Конституція України передбачила можливість їх функціонування, а також передачі їм частини повноважень, коштів, майна органами місцевого самоврядування.

Конституція України визнала велике значення місцевого самоврядування, гарантувала судовий захист його прав.

4. Правоохоронні органи України.

Як і в будь-якому суспільстві, в Україні є, на жаль, люди, які порушують законодавство нашої держави. Для того щоб протистояти правопорушникам, у державі створено спеціальні правоохоронні органи.

З курсу правознавства 9 класу пригадайте, які правоохоронні органи існують в нашій державі та які функції покладено на кожен із них.

Усі правоохоронні органи у своїй діяльності керуються Конституцією України й законами України, зобов'язані поважати права громадян. Під час виконання своїх завдань вони взаємодіють між собою, а також із громадянами, їхніми об'єднаннями, трудовими колективами. Водночас співробітники правоохоронних органів незалежні від політичного впливу, не можуть бути членами партій та політичних рухів.

Кожен із правоохоронних органів має певні чітко визначені законом функції та завдання. Розглянемо завдання основних з них — міліції, Служби безпеки України та Прокуратури України.

Емблема
Прокуратури
України

Емблема
Міністерства
внутрішніх
справ України

Назва органу	Основні функції та завдання
Міліція	Профілактика і припинення злочинів та інших правопорушень, розслідування злочинів, розшук осіб, які їх скоїли, та осіб, які пропали безвісти, організація дорожнього руху, контроль за дотриманням Правил дорожнього руху
Служба безпеки України	Захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності України, у тому числі від посягань іноземних спецслужб, попередження, припинення й розкриття злочинів проти миру й безпеки людства, тероризму, корупції
Прокуратура України	Підтримання державного обвинувачення в суді; представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом; нагляд за дотриманням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; нагляд за дотриманням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян; нагляд за дотриманням прав і свобод людини й громадянина, дотриманням законів із цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами; нагляд за дотриманням і застосуванням законів; проведення попереднього слідства

Стаття 113. Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України в межах, передбачених у статтях 85, 87 Конституції України. (...)

Стаття 118. Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. (...)

Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. (...)

Стаття 120. Члени Кабінету Міністрів України, керівники центральних та місцевих органів виконавчої влади не мають права суміщати свою службову діяльність з іншою роботою, крім викладацької, наукової та творчої у позаробочий час, входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку... (...)

Стаття 126. Незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією і законами України.

Вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється.

Суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом.

Судді обіймають посади безстроково, крім суддів Конституційного Суду України та суддів, які призначаються на посаду судді вперше. (...)

Стаття 129. Судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону.

Судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних. (...)

Стаття 143. Територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних

одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства, організації і установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції (...).

Головне завдання виконавчої влади — організація державного управління, виконання законів, забезпечення соціально-економічного життя держави. Вищим органом у системі органів виконавчої влади нашої держави є Кабінет Міністрів України, який очолює Прем'єр-міністр України. Місцевими органами державної виконавчої влади є районні, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації.

Судова система України забезпечує захист прав людини й громадянина, розв'язання суперечок і конфліктів, які виникають у суспільстві. До судової системи держави входять Конституційний Суд України й суди загальної юрисдикції — загальні та спеціалізовані (адміністративні та господарські).

Кожна спільнота жителів населеного пункту — села, селища, міста — має право на місцеве самоврядування. Органами місцевого самоврядування є сільські, селищні, міські, районні й обласні ради. Органи місцевого самоврядування затверджують місцеві бюджети, контролюють їх виконання.

Для виконання однієї з функцій держави — забезпечення правопорядку, захисту прав і свобод громадян — створено правоохоронні органи, основними з яких є міліція, Служба безпеки України, прокуратура.

Запам'ятайте: Кабінет Міністрів України, місцеві державні адміністрації, Прем'єр-міністр України, територіальна громада, органи місцевого самоврядування; міський, сільський, селищний голова, судова система, Конституційний Суд України, Верховний суд України, суди загальної юрисдикції, загальні суди, спеціалізовані суди (господарські та адміністративні), міліція, Служба безпеки України, прокуратура.

МАМУТОВ Валентин Карлович (р. н. 1928)

Видатний український учений у сфері економіко-правових досліджень, академік Національної академії наук України та Національної академії правових наук, доктор юридичних наук, заслужений діяч науки і техніки України. З 1992 р. є керівником Інституту економіко-правових досліджень (м. Донецьк), провідним спеціалістом у галузі господарського права. Вивчає проблеми регіонального управління, правових питань технічного прогресу.

1. Які завдання виконують органи виконавчої влади?
2. Як формується Кабінет Міністрів України?
3. Які повноваження має Кабінет Міністрів України?
4. З якою метою, на вашу думку, уведено обмеження для членів Кабінету Міністрів України, передбачені статтею 120 Конституції України? Чи вважаєте доцільними ці обмеження?
5. Які завдання виконують в Україні органи місцевого самоврядування?
6. Складіть схему «Органи виконавчої влади в Україні».
7. Які органи місцевого самоврядування існують в Україні?
8. Які повноваження мають органи місцевого самоврядування?
9. З'ясуйте, які органи державної виконавчої влади й місцевого самоврядування діють у вашому селі, районі, місті.
- 10*. Запитайте в батьків, які проблеми їм доводилося вирішувати в органах місцевого самоврядування чи місцевих органах державної виконавчої влади. Чи отримали вони належну допомогу чи відповідь?
- 11*. Порівняйте діяльність Верховної Ради України й органів місцевого самоврядування.
12. Які правоохоронні органи ви знаєте та які функції (завдання) вони виконують?
- 13*. Порівняйте відомі вам правоохоронні органи (їх функції, структуру, порядок призначення чи обрання, форми діяльності й участі в правоохоронній діяльності).
- 14*. На підставі вашого життєвого досвіду, спілкування з батьками та іншими дорослими людьми, повідомлень засобів масової інформації проаналізуйте, як змінюється роль різних правоохоронних органів у наш час.
15. Які органи входять до судової системи України та які завдання вони виконують?
- 16*. Визначте, до юрисдикції якого суду належать зазначені справи:
  - а) скоєно пограбування магазину;
  - б) Президент України видав указ, який, на думку народних депутатів України, не відповідає Конституції України;
  - в) залізниця вчасно не виконала договір з доставки вантажів для фірми, унаслідок чого вона понесла значні збитки;
  - г) громадяни своєчасно не виплатили заробітну плату, а потім звільнили з роботи з порушенням, як вона вважає, вимог законодавства.
17. За допомогою наведених на с. 124 витягів із Конституції України визначте норми, що забезпечують незалежність суддів.

1. Поняття та джерела фінансового права.

Життя сучасної людини важко уявити без грошей. Вони необхідні кожному з нас, щоб придбати тістечко в шкільному буфеті, квиток в автобусі, яким ви приїжджаєте до школи, поповнити рахунок у мобільному телефоні. Так само без грошей неможливе існування й функціонування держави в цілому — вони необхідні для того, щоб сплатити зарплату лікарям, міліціонерам, учителям, щоб придбати ліки для лікарень і зброю для армії, щоб працювали державні театри, музеї, органи державної влади та місцевого самоврядування тощо. **Сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини щодо мобілізації (отримання), розподілу й використання коштів держави й органів місцевого самоврядування, називають фінансовим правом.**

Саме фінансове право регулює відносини, які стосуються збирання податків та інших доходів держави. Норми фінансового права визначають порядок складання головного фінансового документа держави — *державного бюджету*, а також місцевих бюджетів. Порядок витрачання коштів держави й місцевого самоврядування, фінансування всіх бюджетних установ, організацій також регулюються нормами фінансового права.

Важливо мати на увазі, що не всі відносини, пов'язані з грошима, можна вважати фінансовими, не всі вони регулюються фінансовим правом. Коли фірма укладає з банком договір про кредит або громадянин кладе свої гроші до банку (так званий депозитний внесок), коли ваші батьки отримують пластикову картку, на яку перераховують заробітну плату, — ці відносини не регулюються нормами фінансового права, тут діють норми цивільного права. А от коли підприємець, фірма чи громадянин сплачують податок, районна рада виділяє кошти на придбання нових меблів для школи чи ліків для лікарні — виникають фінансові правовідносини, діють норми фінансового права.

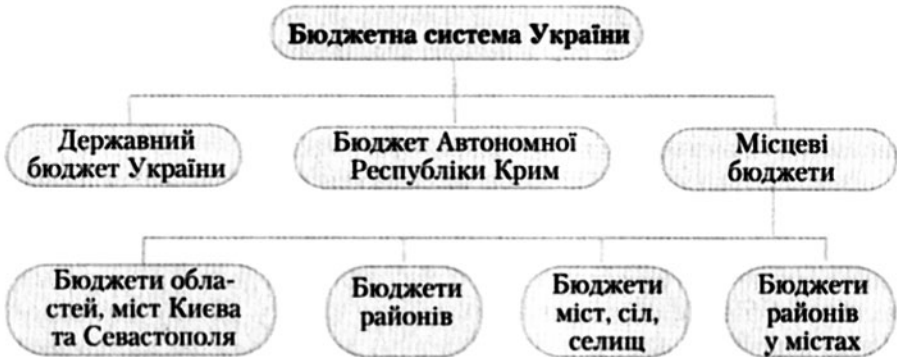
Відповідно до відносин, які регулюються фінансовим правом, воно включає ряд *інститутів* — інститути бюджетного устрою, бюджетного процесу, державних доходів, податків, неоподаткованих платежів тощо.

Основними *джерелами* фінансового права є Конституція України, Бюджетний кодекс України, а також ряд інших законів України та нормативно-правових актів. Ураховуючи особливості фінансового права, важливе значення мають нормативно-правові акти Національного банку України, Державної податкової адміністрації, Міністерства фінансів України.

Фінансове право є галуззю публічного права, тому його норми мають державно-владний та імперативний характер, учасники фінансових правовідносин не мають права змінювати, коригувати свої права й обов'язки навіть за взаємної згоди — вони чітко й однозначно визначені нормативними актами.

2. Бюджетна система України.

Будь-яка незалежна держава має свій власний бюджет — документ, який визначає джерела формування коштів держави або її складових частин і їх витрачання. Бюджет держави, як правило, затверджується парламентом. Порядок розроблення, складання та затвердження бюджету нашої держави визначений Бюджетним кодексом України. Разом із загальнодержавним бюджетом у нашій державі існують бюджети Автономної Республіки Крим, а також місцеві бюджети, які затверджуються в кожній адміністративно-територіальній одиниці держави. Сукупність бюджетів усіх рівнів становить бюджетну систему України.

Кожен бюджет є самостійним, його затверджує відповідна рада, виконання бюджету є завданням органів державної виконавчої влади й виконавчих органів місцевого самоврядування. Крім того, кожен бюджет має власні джерела надходжень, визначені законом. На жаль, нині в Україні не всі бюджети мають достатні надходження для того, щоб профінансувати всі необхідні витрати хоча б на мінімальному рівні. У цьому випадку бюджети вищого рівня, як правило, надають допомогу, виділяють кошти — *субвенції* — для поповнення нижчих бюджетів.

Одним із завдань адміністративно-територіальної реформи, яка нині розробляється в Україні, є саме забезпечення можливості кожної адміністративної одиниці сформуванню свого бюджету на рівні хоча б мінімальних потреб.

3. Податки в Україні.

В Україні, як і в більшості інших держав, основним джерелом надходжень до державного та й інших бюджетів є податки. **Податок** — це встановлений законодавчим органом обов'язковий платіж, що сплачується юридичними та фізичними особами до бюджету в розмірах та в строки, передбачені законом. Більшість податків сплачується регулярно — раз на рік, на квартал, на місяць. Усі податки надходять до бюджету певного рівня. Їх сплата є обов'язковою, за ухилення від сплати податків винна особа може бути притягнута до відповідальності різного виду — аж до кримінальної. Важливою ознакою податку є також те, що, отримуючи його, держава не бере на себе зворотного зобов'язання надати платникові послуги, майно тощо на відповідну суму.

Законодавство України передбачає чимало різних податків, які сплачують як юридичні, так і фізичні особи.

Платниками податків з юридичних осіб є підприємства, організації, як правило, ті, які отримують прибуток від своєї підприємницької чи іншої господарської діяльності. Податком обкладаються і фізичні особи. Основним податком для громадян є **податок на доходи** фізичних осіб. А податок на землю, податок з власників транспортних засобів і деякі інші сплачують як фізичні, так і юридичні особи.

Частину податків людина безпосередньо віддає зі своїх доходів — отримуючи зарплату чи інший дохід, людина має віддати державі 15 % від нього — це податок на доходи, підприємство сплачує державі зі свого прибутку 25 %. Податки, які сплачує той, хто отримав при-

ТОВ «НІСБІЛОЧКА»
М. Київ
В. НЕМИРІВСЬКА 56
НАГРІЗ
ТЕЛ. 425-84-52

50 X 0,94
ПОКОЛІЕННЯ К
КЕВСТА 47,00 А
3,000 X 1,00
ПВ % 3,00 Б
СУМА 50,00
ГОТІВКОЮ 100,00
РЕШТА 50,00
ПДВ_Р=20,00%
7,83

1640 01 ОПР1
ЗН ДР 04006041
19.06.2009

17:28
ФН 04022005941
ПН 244265004618
ФІСКАЛЬНИЙ ЧЕК
ВІДАТЕКС УКРАЇНА

буток або має своє майно, називають **прямим податком** — його сам платник безпосередньо («прямо») платить до бюджету. А коли в магазині ви купуєте товар, на фіскальному документі — чеку — ви бачите напис «20 % ПДВ» — це означає, що, крім ціни, ви сплатили ще й 20 % податку на додану вартість. Ці кошти продавець, отримавши від покупця, одразу перераховує державі. Такі податки називають **непрямими** — адже вони потрапляють до бюджету через посередника («не напряду»), до того ж вони «приховані» у ціні. Ще одним непрямим податком є акцизний збір, який сплачують ті, хто купує товари, які не є першою необхідністю, наприклад алкоголь, тютюнові чи ювелірні вироби тощо.

Висловіть думку, які з названих вище податків можна назвати податками на доходи, а які — податками на майно.

Податки є джерелом формування як бюджету України, так і місцевих бюджетів. Серед податків є такі, що встановлені Верховною Радою України для всієї держави — їх називають **загальнодержавними**, та ті, які для певної місцевості, населеного пункту встановлюють органи місцевого самоврядування — **місцеві податки**.

Проаналізуйте наведений наприкінці параграфу витяг із Закону України «Про систему оподаткування», порівняйте місцеві й загальнодержавні податки та спробуйте обґрунтувати, чому певні податки визначено як загальнодержавні або місцеві.

**ЦЕ
цікаво**

У середньовічній Німеччині існував податок на вбивство — чим більше вбивств не розкрила громада на своїй території за певний строк, тим вищою була сума податку.

Іспанці в той же час сплачували податок «туфля королеви», збираючи кошти на весілля неодруженого короля.

У Великій Британії в 1797–1798 рр. усі власники годинників щорічно сплачували в казну 5 шилінгів.

Мешканці Великої Британії майже 300 років сплачували податок на утримання королівського замку Філінгхем, який насправді ніколи не існував. Такий податок придумав Карл II.

Римський імператор Веспасіан (69–79) запровадив податок на туалети (звідси походить відомий вираз «гроші не пахнуть»).

Правитель Галлії Ліциній Ліціан (308–324) розділив рік на 14 місяців, щоб кожного року отримувати два додаткових податки з підданих — податок сплачували щомісяця.

4. Права та обов'язки платників податків.

Хтось із вас у майбутньому, можливо, стане підприємцем, керівником підприємства, хтось працюватиме на заводі чи в сільському господарстві, учителем або лікарем. Однак у будь-якому разі кожен із вас буде платником податків. Тому необхідно знати свої права й обов'язки.

Кожен платник зобов'язаний сплачувати належні суми податків та інших обов'язкових платежів у встановлені законодавством терміни, подавати передбачені законом декларації й інші документи, на підставі яких обчислюються податки. Додаткові обов'язки мають юридичні особи-платники. Вони мають вести передбачений законом бухгалтерський облік, допускати працівників податкової адміністрації до будь-яких приміщень, пов'язаних з отриманням доходів, для проведення перевірок.

Водночас платники податків мають право подавати державним податковим адміністраціям документи, що підтверджують право на пільги щодо оподаткування, та користуватися цими пільгами. Зокрема, кожен платник податків має право на повернення частини сплаченого податку на доходи фізичних осіб, наприклад коштів, які були сплачені ним протягом звітного року за навчання у вищих навчальних закладах, — отримати так званий податковий кредит.

Після проведення перевірки платник податків має право одержувати й ознайомлюватися з актами перевірок, проведених державною податковою адміністрацією, а також оскаржувати рішення податківців.

Із Закону України «Про систему оподаткування»
(витяг)

Стаття 14. Загальнодержавні податки та інші обов'язкові платежі

1. До загальнодержавних належать такі податки та інші обов'язкові платежі:

- а) податок на додану вартість;
- б) акцизний збір;
- в) податок на доходи підприємств і організацій;
- г) прибутковий податок з громадян;
- д) мито;
- е) державне мито;
- є) податок на майно підприємств;
- ж) податок на нерухоме майно громадян;
- з) плата за землю;
- и) податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів;
- і) податок на промисел;

ї) плата на відшкодування витрат на геологорозвідувальні роботи;

й) плата за спеціальне використання природних ресурсів;

к) плата за забруднення навколишнього природного середовища;

л) відрахування та збори на будівництво, ремонт і утримання автомобільних доріг;

м) внески до Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення;

н) внески до Фонду сприяння зайнятості населення;

о) внески до Фонду соціального страхування України;

п) внески до Пенсійного фонду України.

2. Загальнодержавні податки та інші обов'язкові платежі встановлюються Верховною Радою України і справляються на всій території України.

3. Порядок зарахування загальнодержавних податків та інших обов'язкових платежів до Державного бюджету України, бюджету Республіки Крим, бюджетів місцевого самоврядування, інших місцевих бюджетів і державних цільових фондів визначається згідно із законодавством України.

Стаття 15. Місцеві податки і збори

1. До місцевих податків і зборів належать:

а) готельний збір;

б) збір за паркування автомобілів;

в) ринковий збір;

г) збір за видачу ордера на квартиру;

д) курортний збір;

е) збір за участь у бігах на іподромі;

є) збір за виграш у бігах на іподромі;

ж) збір з осіб, які беруть участь у грі на тоталізаторі на іподромі;

з) податок з реклами;

и) збір за право використання місцевої символіки;

і) збір за право проведення кіно- і телезйомок;

ї) збір за право проведення місцевих аукціонів, конкурсного розпродажу і лотерей;

й) комунальний податок;

к) збір за проїзд по території прикордонних областей автотранспорту, що прямує за кордон;

л) збір за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі.

2. Місцеві податки і збори, порядок їх сплати встановлюються органами місцевого самоврядування відповідно до переліку і в межах граничних розмірів ставок, установлених законодавством України... (...)

5. Суми податків і зборів, зазначені у цій статті, зараховуються до бюджетів місцевого самоврядування за місцезнаходженням (місцем проживання) платника, якщо інше не встановлено законодавчими актами України.

Існування власної фінансової системи є обов'язковою умовою розвитку держави. Відносини, пов'язані з формуванням і використанням державних коштів, регулюють норми фінансового права України.

У кожній державі існує бюджет, який затверджується парламентом. Бюджети існують також в областях, районах, населених пунктах тощо. Основним джерелом отримання коштів для державного бюджету є податки.

Кожен платник податків має відповідні права й обов'язки. За порушення податкового законодавства особа може бути притягнута до різних видів юридичної відповідальності.

Запам'ятайте: **бюджетна система, бюджет, податок.**

Перевірте себе

1. Дайте визначення понять *бюджетна система, бюджет, податок*.
2. Наведіть приклади податків, які належать до різних їх видів.
3. Які права й обов'язки мають платники податків?
- 4*. Висловіть свою думку щодо позитивних і негативних наслідків зменшення або, навпаки, збільшення податків.
5. Дізнайтеся, які податки сплачують ваші батьки.
- 6*. Дізнайтеся, які витрати фінансують бюджет України, бюджет вашої області, району, міста, села.
7. Які місцеві податки встановлено у вашому населеному пункті?
- 8*. Обґрунтуйте важливість існування податків для держави. Висловіть думку щодо можливих наслідків зникнення податків.

§ 18. Адміністративне право

1. Поняття «адміністративне право».

Пригадайте, які галузі права вам відомі. Які з них належать до публічного права?

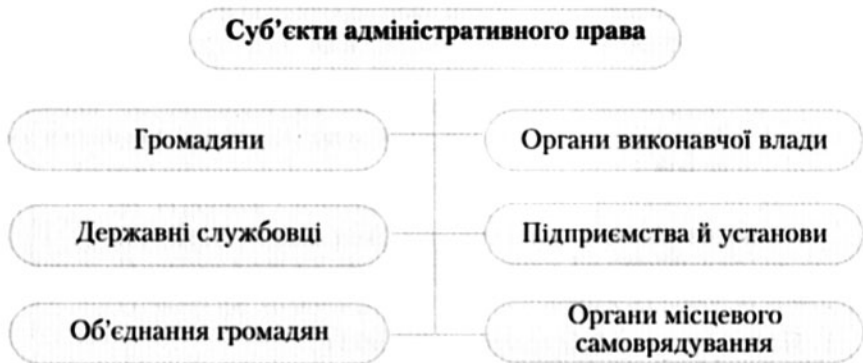
Серед багатьох галузей права, про які ви вже дізналися, важливе місце займає адміністративне право. **Воно регулює суспільні відносини, що виникають у сфері виконавчо-розпорядчої діяльності й державного управління.** Характерна риса цієї галузі права

в тому, що в адміністративних правовідносинах обов'язково беруть участь державні органи або їх посадові особи, які виконують певні державні функції і мають відповідні повноваження.

Саме адміністративне право регулює відносини між різними державними органами, які підпорядковані один одному (Міністерство освіти і науки України – обласне управління освіти, Кабінет Міністрів України – Міністерство оборони) або не мають відносин прямого підпорядкування (відносини між різними міністерствами чи управліннями одного рівня – управління культури й управління освіти обласної держадміністрації). Так само нормами адміністративного права регулюються відносини між органами державного управління й підприємствами, установами, що їм підпорядковані (наприклад, управління охорони здоров'я – лікарня), а також недержавними установами, громадськими організаціями. З нормами адміністративного права доводиться мати справу й безпосередньо громадянам. Саме вони регулюють відносини між громадянином і державним органом, до якого він звертається із заявою, наприклад одержуючи посвідчення водія.

Беручи участь в адміністративних правовідносинах, держава здійснює владні повноваження, тому учасники правовідносин не рівні між собою; у випадках, передбачених законом, можливе застосування примусу.

Виходячи з того, хто бере участь в адміністративних правовідносинах, можна визначити, хто може бути суб'єктами адміністративного права.

Будь-яка галузь права має свої джерела. Джерелами адміністративного права є Конституція України, закони України, постанови Кабінету Міністрів України, рішення місцевих органів державної влади. Норми адміністративного права містяться в Законах України, зокрема «Про міліцію», «Про державну службу», «Про звернення громадян» та ін.

2. Державна служба.

У будь-якій державі є органи, які виконують її різноманітні функції. У цих органах працюють люди, забезпечуючи їх виконання.

Наведіть приклади професій людей, які виконують такі обов'язки.

Професійну діяльність людей, які займають посади в державних органах, виконуючи завдання й функції держави, та отримують зарплату за рахунок державних коштів, називають державною службою. Державними службовцями є працівники органів виконавчої влади – Кабінету Міністрів України, міністерств, місцевих державних адміністрацій, різних управлінь і відділів. Такий статус мають також співробітники митниці, податкової служби, цивільні працівники Служби безпеки України. При цьому зазначимо, що до державних службовців належать лише ті працівники названих органів, які мають певні організаційно-розпорядчі повноваження – можуть приймати рішення від імені держави, мають керівні повноваження. Ті люди, які хоча й працюють у державних органах, але виконують допоміжні функції – водії, друкарки, охоронці, не є державними службовцями. Не належать до державних службовців також лікарі, учителі, навіть якщо вони працюють у державних навчальних чи лікувальних закладах.

На державних службовців покладено важливі й відповідальні обов'язки. Поступити на державну службу має право будь-який громадянин України, який має відповідну освіту, досвід роботи, високі моральні якості. Прийом на державну службу здійснюється, як правило, за конкурсом.

3. Адміністративний проступок і адміністративне стягнення.

З курсу правознавства 9 класу пригадайте, що таке правопорушення та які види правопорушень вам відомі.

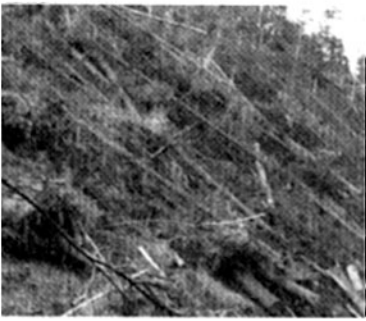
Протиправну, винну дію чи бездіяльність, за яку передбачено адміністративну відповідальність, називають адміністративним правопорушенням (проступком). Основним правовим актом, яким встановлено відповідальність за адміністративні правопорушення, є Кодекс України про адміністративні правопорушення. Головною ознакою, за якою адміністративні правопорушення відрізняють від кримінальних злочинів, є менший ступінь суспільної небезпеки.

Будь-яке адміністративне правопорушення має певний склад.

Пригадайте, які елементи включає склад правопорушення.

Найпоширенішим адміністративним правопорушенням, у якому беруть участь неповнолітні, є **дрібне хуліганство**. Саме так закон

Наслідки адміністративних правопорушень

кваліфікує приставання на вулицях до перехожих, нецензурну лайку в громадських місцях (на вулиці, у дворі, школі, громадському транспорті). Адміністративну відповідальність передбачено за **порушення Правил дорожнього руху, мисливства й рибальства, користування лісами** (розпалення багать із порушенням протипожежних правил, вирублення лісу тощо). Адміністративним правопорушенням є **несвоєчасне одержання паспорта**, який кожний громадянин має отримати в 16 років. Адміністративну відповідальність передбачено й за інші дії, що порушують громадський порядок і спокій людей.

Адміністративні правопорушення поділяють залежно від об'єкта посягання. Серед них – правопорушення проти громадського порядку й громадської безпеки, у галузях транспорту, торгівлі, у житлово-комунальному

господарстві, у галузі безпеки праці, проти установленого порядку управління, проти власності тощо.

Скоєння адміністративного правопорушення (проступку) є підставою для притягнення винного до адміністративної відповідальності, накладення на нього адміністративного стягнення.

Законодавством передбачено адміністративні стягнення.

Щодо правопорушень, які не становлять значної суспільної небезпеки, застосовують **попередження**, зокрема: водієві за порушення Правил дорожнього руху його роблять у спеціальному талоні, в інших випадках складається протокол, у якому зазначається, що порушник попереджений про неприпустимість протиправної поведінки.

Одним із найпоширеніших адміністративних стягнень є **штраф**. Можливість його застосування передбачена майже за всі адміністративні правопорушення.

Предмети, що використовуються для вчинення правопорушення, наприклад сіті чи рушниця браконьєра, автомобіль злісного порушника Правил дорожнього руху тощо, можуть бути вилучені або конфісковані. У разі **оплатного вилучення** предмета, який став знаряддям вчинення або об'єктом правопорушення, його передають для продажу в комісійний магазин чи на аукціон. Гроші, одержані після продажу, повертають колишньому власнику речей. Якщо застосовується **конфіскація**, майно так само примусово вилучають, але без будь-якої компенсації, воно стає власністю держави.

Правопорушник може бути **позбавлений спеціального права** (на строк до трьох років), яке він має, зокрема права керувати автомобілем, права на полювання тощо. Правопорушнику можуть бути призначені **виправні роботи** строком до двох місяців за місцем роботи порушника, при цьому до 20 % заробітку перераховується в дохід держави.

За найтяжчі адміністративні правопорушення застосовують найжорсткішу міру адміністративного стягнення — **адміністративний арешт** на строк до 15 діб. Це стягнення не застосовують до неповнолітніх, жінок, які мають дітей віком до 12 років, та інвалідів першої та другої груп.

Притягнення до адміністративної відповідальності можливе лише після досягнення особою 16 років, але якщо неповнолітній скоює адміністративне правопорушення в молодшому віці, то до відповідальності за неналежне виховання можуть притягнути його батьків.

Крім того, до неповнолітніх правопорушників можуть застосовувати заходи впливу, які не є адміністративними стягненнями. До них належать попередження, догана або сувора догана, зобов'язання публічно або в іншій формі вибачитися перед потерпілим. Неповнолітній правопорушник може бути переданий під нагляд батьків, педагогічного чи трудового колективу (за їх згодою).

Висловіть припущення, чому законодавство передбачає особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх.

Стаття 184

Ухилення батьків або осіб, які їх замінюють, від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей — тягне за собою попередження або накладення штрафу від одного до трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян...

Скоєння неповнолітніми віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років правопорушення, відповідальність за яке передбачено цим Кодексом, — тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від трьох до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Скоєння неповнолітніми діянь, що містять ознаки злочину, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, якщо вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, — тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, що їх замінюють, від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Відносини в галузі виконавчої діяльності держави регулюються адміністративним правом. У цих відносинах обов'язково беруть участь держава та її органи. Люди, які виконують певні функції держави, є державними службовцями, вони мають спеціальний статус.

Адміністративні проступки менш суспільно небезпечні, ніж кримінальні злочини, утім порушують правопорядок і тягнуть за собою певну відповідальність. До адміністративної відповідальності притягають осіб, які досягли 16 років.

До винних в адміністративному правопорушенні застосовують різні стягнення — штраф, попередження, позбавлення спеціального права, адміністративний арешт, виправні роботи тощо.

Адміністративні стягнення можуть накладати, на відміну від кримінальних покарань, не лише суд, а й інші державні органи й посадові особи, які мають відповідні повноваження.

Запам'ятайте: адміністративне право, адміністративний проступок, попередження, адміністративний арешт.

Перевірте себе

1. Поясніть поняття *адміністративне право, адміністративне правопорушення, державна служба*.
2. Які джерела адміністративного права ви знаєте?

3. Які види адміністративних стягнень передбачено законодавством?
4. Які адміністративні правопорушення ви знаєте?
- 5*. Наведіть приклади відносин, що регулюються нормами адміністративного права, у яких вам доводилося брати участь.
- 6*. Висловіть свою думку щодо необхідності існування державної служби й державних службовців.
- 7*. Складіть перелік якостей, які, на вашу думку, повинні мати державні службовці.
8. Користуючись наведеним документом, визначте, яку відповідальність нестимуть батьки в разі скоєння їхніми дітьми адміністративних правопорушень.

§ 19. Екологічне право

1. Основи екологічного права.

Які проблеми породжує розвиток промисловості, людства загалом? Чим може загрожувати людству недостатня увага до збереження навколишнього середовища?

Нині проблема збереження навколишнього природного середовища є однією з глобальних. Ним опікуються Організація Об'єднаних Націй, інші міжнародні організації, численні громадські об'єднання охоронців природи зі всього світу.

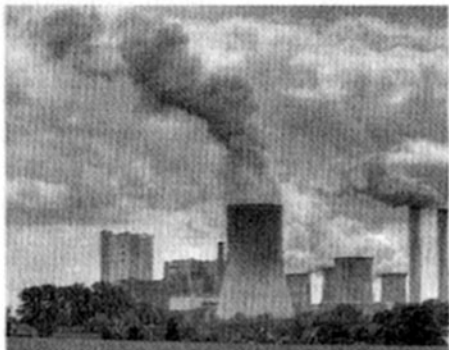
Для забезпечення охорони природи окремі держави, людство загалом вживають різних заходів: економічні, політичні, технічні. Важливу роль можуть відіграти також правові засоби забезпечення охорони й збереження навколишнього середовища. Саме тому в другій половині ХХ ст. виникла й нині розвивається нова комплексна галузь права — **екологічне право, яке регулює суспільні відносини в галузі охорони навколишнього природного середовища й раціонального використання природних ресурсів (екологічні відносини)**. Нині ця галузь перебуває в процесі становлення.

Джерелами екологічного права є Конституція України, Земельний, Лісовий та Водний кодекси України, Закони України «Про охорону навколишнього

Чорнобильська атомна електростанція

Забруднення атмосфери
промисловими підприємствами

Багатокілометрова
«пробка»

природного середовища», «Про природно-заповідний фонд», «Про охорону атмосферного повітря», «Про тваринний світ». Чимало положень екологічного права міститься і в інших нормативних актах України.

Ознайомтеся з конституційними нормами щодо питань охорони навколишнього середовища й обґрунтуйте, чому саме ці положення вміщено до Конституції України.

Із Конституції України

Стаття 14. Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави.

Стаття 16. Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави.

Стаття 92. Виключно законами України визначаються:
5) засади використання природних ресурсів (...).

2. Екологічні права та обов'язки громадян України.

Пригадайте, чи доводилося вам, вашим друзям і родичам користуватися дарами природи, різноманітними природними ресурсами.

Життя людини багато в чому залежить від того, що її оточуватиме: яку воду вона питиме, яким повітрям дихатиме, які продукти споживатиме. Адже там, де навколишнє середовище несприятливе, різко зростає кількість захворювань, скорочується тривалість життя. Саме тому в Конституції України проголошено й гарантовано право на безпечне докілля для життя й здоров'я громадян.

Ознайомтеся з текстом витягу з Конституції України та визначте, у чому полягає та як забезпечується зазначене право.

Із Конституції України

Стаття 50. Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

Кожному громадянину гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

Крім того, екологічні права й обов'язки людини встановлено законами України. Серед них — право на участь в обговоренні проектів розташування будь-яких об'єктів, що можуть впливати на навколишнє середовище, у проведенні громадської екологічної експертизи. Громадяни мають право на об'єднання в громадські природоохоронні організації. Кожен має право захищати свої екологічні права, звертаючись у разі необхідності до суду або інших державних органів. У разі якщо громадянину завдано екологічної шкоди (наприклад, унаслідок аварії чи стихійного лиха), він має право на відшкодування.

У той же час громадяни мають і обов'язки. Насамперед, відповідно до ст. 66 Конституції України, «не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки». Крім того, громадяни зобов'язані берегти природу, охороняти її, здійснювати будь-яку діяльність — від сільського господарства до відпочинку — з дотриманням вимог екологічної безпеки.

3. Використання природних ресурсів.

Природа з давніх-давен забезпечує людину всім необхідним для її існування.

Використання корисних властивостей навколишнього природного середовища для задоволення економічних, оздоровчих, культурних, естетичних і будь-яких інших потреб називають природокористуванням. Людина користується природою, коли видобуває вугілля, залізну руду, золото чи інші корисні копалини, вирощує хліб чи картоплю, збирає в лісі гриби чи ягоди, коли відпочиває на березі моря чи в горах або милується чудовим краєвидом зелених київських круч чи засніженими вершинами Карпат.

Екологічне законодавство визначає два основних види природокористування — загальне й спеціальне, які суттєво відрізняються.

Основні відмінності цих видів природокористування подано в таблиці.

Загальне природокористування	Спеціальне природокористування
Здійснюється, як правило, без спеціального дозволу	Здійснюється на підставі спеціальних дозволів (ліцензій)
Здійснюється без закріплення природних ресурсів (лісу, землі, води тощо) за окремою особою	Здійснюється із закріпленням природних ресурсів за певною особою
Здійснюється, як правило, безоплатно	Здійснюється за плату

Коли ви відпочиваєте на пляжі біля моря, збираєте в лісі гриби, вирушаєте до лісу чи на річку в туристичний похід, — ідеться про **загальне природокористування** і ви маєте право робити все це переважно без оплати. Кожен із нас має право перебувати в лісі, загальним природокористуванням є використання води водоймищ чи криниць, водопій тварин тощо. Якщо ж підприємство вирішило видобувати будь-які корисні копалини — від піску чи глини до руди чи вугілля, вирощувати рибу у водоймі, — ідеться про **спеціальне природокористування**.

Потрібно врахувати, що в окремих випадках загальне природокористування здійснюється за плату. Так, туристи, які проклали маршрут територією Карпатського національного парку, мають сплатити за проходження маршрутом і користування стоянками на маршруті; певну плату необхідно сплатити рибалкам, які ловитимуть рибу в приватному ставку.

При цьому незалежно від того, здійснюється загальне чи спеціальне природокористування, користувачі природних ресурсів мають бережливо ставитися до природи, не завдавати їй шкоду. Цей обов'язок стосується й власників природних ресурсів.

Охороні, а часом і відродженню зникаючих і рідкісних видів тварин і рослин сприяє Червона книга — офіційний перелік таких видів.

Видобуток корисних копалин кар'єрним способом

У 1948 р. було створено Комісію з рідкісних і зникаючих видів при Міжнародній спільці охорони природи і природних ресурсів. Її зусиллями було зібрано інформацію про майже 20 тис. видів рослин, понад 600 видів птахів, майже 120 видів ссавців тощо, які потребують захисту й знаходяться під загрозою зникнення.

У 1974 р. заснували Червону книгу Радянського Союзу, а в 1980 р. вийшла друком Червона книга України (на той час – Української Радянської Соціалістичної Республіки в складі СРСР).

У 2002 р. було прийнято спеціальний Закон України «Про Червону книгу України». До неї увійшов перелік тварин і рослин, які перебувають (зростають) на території нашої держави та потребують особливої охорони й захисту. Не менше аніж раз на десять років Кабінет Міністрів України має забезпечити видання й поширення Червоної книги нашої держави.

Залежно від стану та ступеня загрози, рослини та тварини в Червоній книзі поділяють на зниклі (яких, на жаль, уже не існує у світі), ті, які зникли в природі (ті види, що зникли в дикій природі, але існують у спеціально створених людиною умовах) і зникаючі (ті, що перебувають під загрозою зникнення), рідкісні тощо.

Тварини та рослини, занесені до Червоної книги, перебувають під особливою охороною держави, за їх знищення можливе притягнення до кримінальної відповідальності.

Однією з наймолодших галузей права є екологічне. Воно регулює відносини щодо охорони природи, раціонального використання природних ресурсів. Кожна людина має екологічні права й обов'язки, закріплені в Конституції України та багатьох законах України. Головний обов'язок кожного — бережливе ставлення до природи, її багатств.

Користування природними ресурсами може бути загальним або спеціальним. Загальне природокористування здійснюється без закріплення їх за окремими особами і, як правило, без оплати.

Особливої охорони потребують тварини й рослини, які внесено до Червоної книги України або Всесвітньої Червоної книги.

Запам'ятайте: екологічне право, загальне та спеціальне природокористування, Червона книга України.

1. Поясніть, які відносини регулює екологічне право.
2. Порівняйте спеціальне та загальне природокористування.
- 3*. З'ясуйте, які рослини й тварини вашої місцевості занесено до Червоної книги України.
4. Наведіть приклади вашої участі в екологічних відносинах.
- 5*. Доведіть важливість екологічних прав для кожної людини.
6. Назвіть джерела екологічного права.

§ 20. Кримінальне право

1. Поняття «кримінальне право». Злочин.

З передач телебачення і газетних повідомлень ви можете почути про пограбування, убивства, крадіжки та інші надзвичайні події, які, на жаль, трапляються в різних регіонах нашої держави. **Галузь права, норми якої встановлюють засади відповідальності за скоєння злочинів, їх види й покарання за них, називають кримінальним правом.** Особливістю цієї галузі права є те, що її норми викладено в єдиному джерелі — Кримінальному кодексі України. Запровадження нових покарань, установлення нових злочинів можливе лише шляхом внесення відповідних змін і доповнень до Кримінального кодексу України.

Кримінальний кодекс діє на всій території нашої держави. За його нормами настає відповідальність за злочини, скоєні в Україні як її громадянами, так і іноземцями. Виняток становлять дипломати іноземних країн, які мають так званий дипломатичний імунітет: за скоєний злочин, як правило, вони несуть відповідальність у державі, яку вони представляють за її законами.

Учинивши злочин, людина відповідає згідно із законом, що діє в цей час. Якщо після скоєння злочину прийнято новий закон, яким встановлено або посилено відповідальність, його не застосовують. Якщо ж закон пом'якшує відповідальність, він поширюється на злочини, скоєні до його прийняття. Так, у січні 1994 р. було прийнято закон, відповідно до якого до тодішнього Кримінального кодексу України внесено нову статтю, що передбачає відповідальність за ухилення від сплати податків. Отже, керівник підприємства, який не подав потрібних документів до податкової інспекції в жовтні 1993 р., не може бути покараний за новою статтею, навіть якщо це буде виявлено в лютому 1994 р. За такі самі дії, скоєні в лютому 1994 р., громадянин може бути притягнутий до кримінальної відповідальності.

З курсу правознавства 9 класу пригадайте, що таке злочин, чим він відрізняється від адміністративного правопорушення.

Злочин — суспільно небезпечне протиправне винне діяння (дія чи бездіяльність), яке скоєне суб'єктом злочину (тобто особою, яка може нести за нього відповідальність), передбачене Кримінальним кодексом України.

Злочин передбачає наявність вини (умисної чи необережної). Злочином можуть бути визнані лише конкретні дії громадянина; його думки, наміри тощо не вважають злочином. Злочинець може посягати на власність (крадіжка, пограбування тощо), життя і здоров'я людини (убивство, тілесні ушкодження), державний лад (диверсія, зрада), громадський спокій (хуліганство) та ін. Злочином вважають не лише дію, а й бездіяльність, передбачені Кримінальним кодексом України. Якщо злочинець вчиняє крадіжку, він має активно діяти. Це **злочинна дія**. А коли лікар залишає без допомоги хворого, злочинними є не дії, а, навпаки, **бездіяльність**.

Залежно від ступеня тяжкості злочини поділяють на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі.

Пригадайте, які критерії взято за основу поділу злочинів на види залежно від їх тяжкості.

Кожний злочин складається з чотирьох елементів.

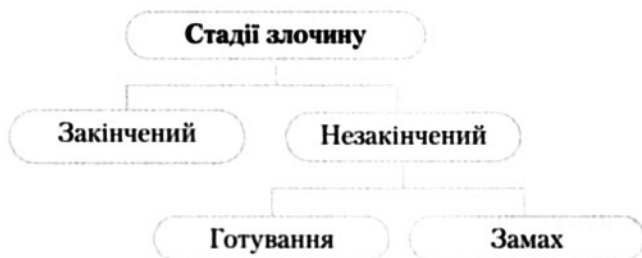
Розглянемо ситуацію. Громадянин увечері на вулиці напав на дівчину й відібрав у неї гаманець із грошима, коштовності й мобільний телефон. У цьому випадку суб'єктом скоєного злочину (тим, хто скоїв злочин) є нападник, об'єктом (тим, проти чого спрямований злочин) — право власності дівчини на відібрані в неї речі, а також (якщо нападник застосував силу або погрозу силою) — життя й здоров'я дівчини. Хлопець свідомо йшов на порушення закону, розуміючи протиправність і шкідливість своїх дій, отже, **суб'єктивна сторона злочину** (ставлення правопорушника до скоєного ним і наслідків його дій) — **вина у формі прямого умислу, крім того, елементом суб'єктивної сторони є також корисливий мотив злочину**. **Об'єктивна сторона злочину складається з протиправного діяння — незаконного заволодіння чужою власністю, шкідливих наслідків** — матеріальної шкоди, завданої дівчині, і моральної шкоди, якої вона зазнала, а також причинно-наслідкового зв'язку між діянням і шкідливими наслідками.

2. Стадії скоєння злочину. Добровільна відмова від злочину.

Уявіть, що громадянин вирішив убити людину. Йому потрібно купити зброю, з'ясувати місця можливого перебування жертви, передбачити шляхи відступу після скоєння злочину. Крім того, він має приїхати на місце події, зробити постріл і спробувати непомітно зникнути. Чи буде нести відповідальність ця людина, якщо вона не встигне довести заплановане до кінця?

Злочин може бути **закінченим** або **незакінченим**. Незакінченим злочином є **готування до злочину** й **замах на злочин**. Готуванням є, наприклад, розвідка квартири, де планується пограбування, підшукування співучасника, придбання необхідного знаряддя й засобів тощо. Якщо ж особа вже розпочала дії, безпосередньо спрямовані на скоєння злочину, але не довела справу до кінця внаслідок обставин, що не залежать від неї, ідеться про замах на злочин. Наприклад, не вдалося зламати замок квартири, яку хотіли пограбувати; юнак, на якого напали, намагаючись убити, виявився спортсменом і затримав нападників; спрацювала сигналізація в магазині, унаслідок чого злочинців на місці пограбування затримала міліція.

Особа, яка скоює злочин, підлягає кримінальній відповідальності навіть тоді, коли вона не встигла закінчити почату справу. Якщо злочин не доведено до кінця з причин, які не залежать від волі злочинця, він нестиме відповідальність за злочинні дії. Суд, призначаючи йому покарання, ураховує, що шкідливі наслідки не настали, і, залежно від стадії, на якій припинено злочин, призначає більш м'яке покарання.

Ознайомтеся з витягом із Кримінального кодексу України. Висловіть свою думку щодо справедливості й доцільності наведених норм.

Принципово іншою є ситуація, коли правопорушник припиняє скоєння злочину сам, за власним рішенням відмовляється довести до кінця заплановане, хоча має змогу продовжувати злочинну діяльність. У цьому випадку має місце **добровільна відмова від скоєння злочину**, і закон звільняє його від відповідальності (наприклад, найманий убивця відмовляється від виконання замовлення, побачивши, що жертвою є дитина).

3. Співучасть.

Багато злочинів скоюють не одноособово, а за участю кількох злочинців, які діють спільно. **Кожний з учасників злочину в разі скоєння його кількома особами є співучасником.** Кожний із співучасників відповідає за злочин, який скоїла вся група, хоча суд обов'язково врахує конкретні дії кожного з них.

Законом передбачено кілька видів співучасті. Уявімо, що група злочинців вирішила пограбувати ювелірний магазин. Один із них дізнається про режим роботи й охорони, планує злочин, розподіляє функції учасників пограбування. Це — **організатор** злочину. Інший домовляється з «досвідченими» грабіжниками, підмовляє їх взяти участь у злочині — він **підмовник**. Ті, хто безпосередньо виконують заплановане, — **виконавці**. Підлягають відповідальності також особи, які не брали безпосередньої участі в пограбуванні, але своїми діями сприяли успіху — виготовили потрібні для відкриття сейфів інструменти, надали транспорт для вивезення пограбованого. Вони є **пособниками**.

Із Кримінального кодексу України

Стаття 11. Поняття злочину

1. Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), скоєне суб'єктом злочину.

2. Не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі.

Стаття 14. Готування до злочину

1. Готуванням до злочину є підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на скоєння злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для скоєння злочину.

2. Готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності.

Стаття 15. Замах на злочин

1. Замахом на злочин є скоєння особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини цього Кодексу, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі.

2. Замах на скоєння злочину є закінченим, якщо особа виконала всі дії, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, які не залежали від її волі.

3. Замах на скоєння злочину є незакінченим, якщо особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця.

Стаття 16. Кримінальна відповідальність за незакінчений злочин

Кримінальна відповідальність за готування до злочину і замах на злочин настає за статтею 14 або 15 і за тією статтею Особливої частини цього Кодексу, яка передбачає відповідальність за закінчений злочин.

Стаття 17. Добровільна відмова при незакінченому злочині

1. Добровільною відмовою є остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця.

2. Особа, яка добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому разі, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину.

Стаття 68. Призначення покарання за незакінчений злочин та за злочин, скоєний у співучасті

2. За вчинення готування до злочину строк або розмір покарання не може перевищувати половини максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу.

3. За вчинення замаху на злочин строк або розмір покарання не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу.

Отже, найтяжчі правопорушення — злочини — скоюють у сфері кримінального законодавства. Кожен злочин має певний склад, до якого входять чотири елементи — суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона й об'єктивна сторона злочину.

У багатьох випадках злочин скоює група злочинців, у цьому разі йдеться про співучасть і співучасників їх скоєння. За скоєний злочин відповідають усі співучасники, так само передбачено відповідальність за готування злочину і замах на злочин.

У разі добровільної відмови від скоєння злочину правопорушника звільняють від кримінальної відповідальності.

Запам'ятайте: Кримінальний кодекс України, злочин, співучасть, стадії скоєння злочину, добровільна відмова від скоєння злочину.

Перевірте себе

1. Що таке *злочин*?
2. Які дії підлягають покаранню згідно з нормами Кримінального кодексу України?
3. Наведіть приклади злочинів, відомі вам із фільмів і книжок.
4. Хто не може бути притягнутий до відповідальності за злочини, скоєні на території нашої держави, згідно з Кримінальним кодексом України?
5. Які форми вини передбачено Кримінальним кодексом України?
6. Що таке *співучасть*?
7. Які види співучасті вам відомі?
8. Висловіть свою думку, які злочини — умисні чи з необережності — становлять більшу суспільну небезпеку.
9. Порівняйте кримінальний злочин і адміністративний проступок.
- 10*. Висловіть свою думку щодо співвідношення відповідальності різних співучасників скоєння одного й того ж самого злочину. Чиї дії становлять найбільшу суспільну небезпеку?
- 11*. Громадянин П. вирішив викрасти автомобіль. Неподалік свого будинку він визначив автомобіль для операції, з'ясував режим дня його власника, зафіксував відсутність охорони машини. Громадянин Т. на прохання П. зробив спеціальну відмичку. П., не маючи достатнього досвіду водія, умовив водія таксі М. відігнати машину на дачу С., який за велику плату сховав автомобіль. Операція пройшла успішно, та невдовзі міліція затримала всю групу. Яку відповідальність нестиме кожний з учасників? Визначте види співучасті.
- 12*. Використовуючи витяг із Кримінального кодексу України, наведений наприкінці параграфа, визначте, чи настане кримінальна відповідальність у кожному з наведених випадків:
  - а) водій намагався вивезти із заводу автомобільний акумулятор, але був затриманий охороною;

- б) П. з метою пограбування зламав замок магазину, але не зміг відкрити додаткові ґрати;
- в) юнак зупинив жінку, вимагаючи від неї гроші, але, одержавши сумочку, у якій було небагато грошей, повернув власниці;
- г) для нападу на касира хлопець придбав пістолет, але, довідавшись про охорону, відмовився від нападу.
- 13*. Порівняйте незакінчений злочин і добровільну відмову від злочину, заповнивши таблицю.

	Незакінчений злочин	Добровільна відмова від злочину
Причина припинення злочинних дій		
На якій стадії можливе припинення злочинних дій		
Юридична відповідальність за скоєні дії		

§ 21. Кримінальна відповідальність

1. Поняття й підстави кримінальної відповідальності.

Якщо людина скоїла злочин, то виникає питання про притягнення її до відповідальності за скоєне. Невідворотність покарання, неможливість уникнути його — один із найкращих засобів запобігання скоєнню злочинів.

Пригадайте, які види юридичної відповідальності вам відомі, до якого з них може бути притягнуто особу, яка скоїла злочин.

Злочин тягне за собою кримінальну відповідальність. **Кримінальна відповідальність** — це вид юридичної відповідальності, який полягає в застосуванні судом від імені держави до особи, яка скоїла злочин, державного примусу у формі покарання.

Необхідно зазначити, що визнати особу винною в скоєнні злочину й відповідно притягнути її до кримінальної відповідальності має право лише суд. Кримінальна відповідальність настає тільки в разі скоєння злочину, тобто наявності в діях особи складу злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України.

Пригадайте, які елементи має склад злочину.

Кримінальна відповідальність має індивідуальний характер — до неї може бути притягнуто лише фізичну особу, яка досягнула

відповідного віку та є осудною (розуміє значення своїх дій і може керувати ними).

Для притягнення особи до кримінальної відповідальності потрібні відповідні підстави.

Підстави кримінальної відповідальності

Фактична підстава — скоєння особою діяння, у якому містяться всі елементи складу злочину

Юридична підстава — наявність обвинувального вироку суду щодо даного діяння, який уступив у законну силу

При цьому ніхто не може бути визнаний винним, поки його вину не доведено в установленому законом порядку й немає обвинувального вироку суду.

Пригадайте, яку назву має цей принцип, закріплений у Конституції України.

2. Кримінальні покарання.

Виносячи обвинувальний вирок, суд приймає рішення про застосування щодо злочинця кримінального покарання. **Кримінальне покарання — захід примусу, який застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною в скоєнні злочину, і полягає в передбаченому законом позбавленні або обмеженні прав і свобод засудженого.**

Застосовуючи покарання, держава має певну мету. Звичайно, як свідчить сама назва, воно є карою за скоєний злочин, однак у Кримінальному кодексі України зазначено, що воно не має на меті завдавати засудженому фізичних страждань, принижувати людську гідність.

Другою метою покарання є **виправлення засудженого, його перевиховання**. Надзвичайно важливою метою є **запобігання скоєнню нових злочинів засудженим та іншими особами**. Цю мету іноді називають спеціальною та загальною превенцією. При цьому запобігання скоєнню нових злочинів засудженим забезпечується переважно завдяки відповідному режиму покарання, обмеженням, які при цьому запроваджуються. Запобігання ж скоєнню злочинів іншими особами здійснюється завдяки інформації про покарання — знаючи про нього, чимало людей здебільшого утримуються від скоєння злочинів.

Поняття «покарання» пройшло тривалий шлях розвитку. Найдавнішим покаранням була кровна помста. Вона не знала обмежень, не завжди була співрозмірна завданій шкоді. В історії відомі випадки кровної помсти племені гиляків ведмедю, який убив людину. Кровна помста іноді й донині трапляється в окремих державах Азії, Африки, у деяких місцевостях Кавказу (хоча це й протирічить офіційним законам, що діють у більшості держав).

На зміну кровній помсті прийшов принцип рівної помсти, або таліону, — «око за око, зуб за зуб». На відміну від кровної помсти таліон передбачає максимально можливу еквівалентність шкоди. Так, традиція одного з африканських племен вимагає, щоб помста здійснювалася лише тоді, коли винуватець досягне віку того, кого він образив, кому завдав шкоди. У V ст. в Ірландії з'являється збірка правових норм, якою передбачено грошові виплати за скоєні злочини. При цьому мірою цінності спочатку була рабиня, а потім — три кози. Цікаво, що ця збірка без значних змін діяла аж до XVII ст.

Найдавніша збірка законів давньоруської держави — «Руська правда» — передбачала здебільшого грошові покарання за скоєні злочини. При цьому розмір відшкодування суттєво залежав від соціального статусу особи, яка стала жертвою злочину. Так, за вбивство селянина-холопа належало сплатити 5 гривен, за вбивство ремісника — 12 гривен, а за вбивство «княжого отрока, або конюха, чи повара» — 40 гривен.

До осіб, які скоїли злочин, застосовують різні види покарань. Нині найсуворішим покаранням, яке передбачене Кримінальним кодексом України, є **довічне позбавлення волі**. Воно передбачене за скоєння особливо тяжких злочинів. Довічне позбавлення волі не може бути застосоване до неповнолітніх, осіб у віці понад 65 років і жінок, які є вагітними під час скоєння злочину або на час винесення вироку.

Одним із поширених видів покарання є **позбавлення волі на певний строк**. Найменший строк позбавлення волі — один рік, максимальний — за найбільш тяжкі злочини — до 15 років. Це покарання передбачає перебування засудженого в спеціальних установах виконання покарань із суворою ізоляцією від суспільства. Подібним до цього покарання є **арешт**, але його тривалість може становити від одного до шести місяців.

У багатьох випадках суд може вважати недоцільним позбавлення волі, застосовуючи **обмеження волі** строком від одного до п'яти років. У цьому випадку засудженого не ізолюють від суспільства, але він перебуває в спеціальній установі, під постійним наглядом і обов'язково залучається до праці.

Можливе також застосування **виправних робіт** строком від шести місяців до двох років. Засуджений працює на своєму робочому місці,

але з його заробітної плати державі відраховують від 10 до 20 % заробітку. Якщо злочинні дії були пов'язані з певною діяльністю, посадою (касир витратив доручені йому гроші, керівник використав службове становище для одержання хабара тощо), можливе додаткове покарання – **позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю** на строк від одного до п'яти років.

Застосовують також матеріальне покарання – **штраф** (від 30 до 10 000 неоподаткованих мінімумів доходів громадян) або **конфіскацію (безоплатне вилучення) майна**. Кримінальним кодексом передбачено також такий вид покарання, як **громадські роботи**. Це покарання полягає у виконанні засудженим у вільний від роботи або навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, які визначають органи місцевого самоврядування. Ці роботи встановлюються на строк від 60 до 240 годин і відбуваються не більше ніж по чотири години на день. Суд може позбавити злочинця військового або спеціального звання, кваліфікаційного чину чи рангу (наприклад, судді, прокурора, державного службовця).

Існують також спеціальні види покарань, які застосовуються тільки щодо військовослужбовців, – **утримання в дисциплінарному батальйоні й службові обмеження для військовослужбовців**.

Усі покарання залежно від порядку їх призначення й застосування поділяють на **основні, додаткові та ті, які можуть бути як основними, так і додатковими**. За один злочин звинуваченому може бути призначено лише одне основне покарання з тих, що передбачені за скоєний злочин Кримінальним кодексом України. У той же час додаткових покарань за один злочин може бути призначено декілька, однак вони можуть бути тільки доповненням до основного покарання, не можуть призначатися самостійно.

Види покарань

3. Обставини, які враховуються під час призначення покарання.

Кримінальний кодекс України передбачає для кожного злочину можливість застосування різних видів покарань, можливість призначення покарання різного розміру. Суддя, обираючи вид і визначаючи розмір (тривалість) покарання, ураховує різні обставини.

Запропонуйте, які обставини й фактори мають бути враховані під час призначення покарання злочинцю.

Закон передбачає декілька обставин, які обов'язково має врахувати суд під час призначення покарання.

Обставини, які має врахувати суд під час призначення покарання

Ступінь тяжкості скоєного злочину

Особа винного

Обставини, які пом'якшують відповідальність

Обставини, які обтяжують відповідальність

Обставини, які пом'якшують або обтяжують відповідальність, визначені Кримінальним кодексом України.

Ознайомтеся з переліком обставин із Кримінального кодексу України, які пом'якшують або обтяжують відповідальність. Наведіть приклади злочинів, у яких мають місце зазначені обставини.

Із Кримінального кодексу України

Стаття 66. Обставини, які пом'якшують покарання

1. При призначенні покарання обставинами, які його пом'якшують, визнаються:
  - 1) з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину;
  - 2) добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди;
  - 2-1) надання медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення злочину;
  - 3) вчинення злочину неповнолітнім;
  - 4) вчинення злочину жінкою в стані вагітності;
  - 5) вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин;
  - 6) вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність;

7) вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого;

8) вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності;

9) виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину у випадках, передбачених цим Кодексом.

2. При призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, і інші обставини, не зазначені в частині першій цієї статті (...).

Стаття 67. Обставини, які обтяжують покарання

1. При призначенні покарання обставинами, які його обтяжують, визнаються:

1) вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів;
2) вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою (частина друга або третя статті 28);

3) вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату;

4) вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку;

5) тяжкі наслідки, завдані злочинцем;

6) вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані;

7) вчинення злочину щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності;

8) вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного;

9) вчинення злочину з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством;

10) вчинення злочину з особливою жорстокістю;

11) вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій;

12) вчинення злочину загальнонебезпечним способом;

13) вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів.

2. Суд має право, залежно від характеру вчиненого злочину, не визнати будь-яку із зазначених у частині першій цієї статті обставин, за винятком обставин, зазначених у пунктах 2, 6, 7, 9, 10, 12, такою, що обтяжує покарання, навітьши мотиви свого рішення у вирокі.

3. При призначенні покарання суд не може визнати такими, що його обтяжують, обставини, не зазначені в частині першій цієї статті (...).

Зверніть увагу – серед обставин, які пом'якшують або обтяжують відповідальність, є ті, що стосуються різних елементів складу злочину. Так, скоєння злочину повторно, групою осіб за попередньою змовою, скоєння злочину в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, скоєння злочину неповнолітнім характеризують особу злочинця. Тяжкі наслідки злочину, скоєння злочину загальнонебезпечним способом визначають об'єктивну сторону злочину. Деякі обставини, які пом'якшують відповідальність, мають сприяти певній поведінці злочинця – це такі обставини, як явка із зізнанням, щире каяття, добровільне відшкодування завданого збитку, надання потерпілому медичної або іншої допомоги безпосередньо після злочину. Важливо також зазначити, що визначений у Кримінальному кодексі перелік обставин, які обтяжують відповідальність, є вичерпним. У той же час суд має право визнати пом'якшуючими не лише ті обставини, що зазначені в Кримінальному кодексі, а й інші, які він визнає такими. Наприклад, пом'якшуючими можуть бути визнані наявність державних нагород, участь у бойових діях, ліквідації аварії на Чорнобильській атомній електростанції, наявність на утриманні малолітніх дітей або інших осіб.

4. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Висловіть свою думку щодо доцільності запровадження певних особливостей притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності. Запропонуйте, які особливості ви вважаєте доцільними передбачити законом.

Серед тих, хто скоює злочини, на жаль, є чимало неповнолітніх. Кримінальний кодекс України визначив, що відповідальність за ряд умисних злочинів настає з 14 років. Відповідальність за інші злочини настає з 16 років.

Проаналізуйте наведену нижче статтю 22 Кримінального кодексу України й обґрунтуйте перелік злочинів, за які відповідальність настає з 14 років.

Із Кримінального кодексу України

Стаття 22. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність

1. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років.

2. Особи, що скоїли злочини у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за умисне вбивство (статті 115–117), посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохорон-

ного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їхньою діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави (статті 112, 348, 379, 400, 443), умисне тяжке тілесне ушкодження (стаття 121, частина третя статей 345, 346, 350, 377, 398), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (стаття 122, частина друга статей 345, 346, 350, 377, 398), диверсію (стаття 113), бандитизм (стаття 257), терористичний акт (стаття 258), захоплення заручників (статті 147 і 349), згвалтування (стаття 152), насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (стаття 153), крадіжку (стаття 185, частина перша статей 262, 308), грабіж (статті 186, 262, 308), розбій (стаття 187, частина третя статей 262, 308), вимагання (статті 189, 262, 308), умисне знищення або пошкодження майна (частина друга статей 194, 347, 352, 378, частини друга та третя статті 399), пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (стаття 277), угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (стаття 278), незаконне заволодіння транспортним засобом (частини друга, третя статті 289), хуліганство (стаття 296).

При цьому існують певні особливості притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності. До них можуть бути застосовані лише шість із дванадцяти видів кримінальних покарань — штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт, позбавлення волі на певний строк і позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю. При цьому строки й розміри цих покарань зменшені, порівняно з передбаченими для дорослих.

Вид покарання	Розміри покарань для повнолітніх	Розміри покарань для неповнолітніх
Штраф	Від 30 до 10 тис. неоподаткованих мінімумів доходів громадян	До 500 неоподаткованих мінімумів доходів громадян
Громадські роботи	Від 60 до 240 годин	Від 30 до 120 годин
Виправні роботи	Від 6 місяців до 2 років із відрахуванням від 10 до 20 % заробітку в дохід держави	Від 2 місяців до 1 року з відрахуванням від 5 до 10 % заробітку в дохід держави

Вид покарання	Розміри покарань для повнолітніх	Розміри покарань для неповнолітніх
Арешт	Від 1 до 6 місяців	Від 15 до 45 діб
Позбавлення волі на певний строк	Від 1 до 15 років	До 10 років, за умисний злочин, пов'язаний із позбавленням людини життя, — до 15 років

В окремих випадках неповнолітній може бути звільнений судом від відповідальності із застосуванням до нього примусових виховних заходів. Таке рішення приймає суд, ураховуючи обставини справи, особу неповнолітнього. Ці заходи також уживають до неповнолітнього, який не досягнув віку притягнення до кримінальної відповідальності. Кримінальний кодекс України передбачає декілька видів примусових виховних заходів.

Проаналізуйте витяг із Кримінального кодексу України та висловіть свою думку щодо доцільності й ефективності виховних заходів, передбачених Кримінальним кодексом.

Із Кримінального кодексу України

Стаття 105. Звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру

1. Неповнолітній, який скоїв злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання.

2. У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього такі примусові заходи виховного характеру:

- 1) застереження;
- 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;

4) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;

5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років. Умови перебування в цих установах неповнолітніх і порядок їх залишення визначаються законом.

3. До неповнолітнього може бути застосовано кілька примусових заходів виховного характеру, що передбачені в частині другій цієї статті. Тривалість заходів виховного характеру, передбачених у пункті 2 та 3 частини другої цієї статті, установлюється судом, який їх призначає.

4. Суд може також визнати за необхідне призначити неповнолітньому вихователя в порядку, передбаченому законом.

Закон, зокрема, передбачає застереження, обмеження дозвілля й встановлення вимог до поведінки несповнолітніх (наприклад, йому може бути заборонено виходити з помешкання в певний час доби — увечері та вночі, заборонено відвідувати дискотеки, клуби тощо), передача неповнолітнього під нагляд батьків, педагогічного або трудового колективу. Суд може покласти на неповнолітнього, який досягнув 15 років та має власне майно або заробіток, обов'язок відшкодувати завдані ним збитки. Найсуворішим примусовим виховним заходом є направлення неповнолітнього до спеціального закладу соціальної реабілітації на строк до трьох років. Направлення до закладу соціальної реабілітації здійснюється судом незалежно від бажання винного та його батьків.

Під час прийняття рішення щодо притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності суд обов'язково має з'ясувати рівень розвитку дитини, чи не здійснювався на неповнолітнього негативний вплив, який сприяв скоєнню злочину.

Скоєння злочину тягне за собою кримінальну відповідальність і покарання. До кримінальної відповідальності може бути притягнуто винного, який досяг 16 років, а за найтяжчі злочини — 14 років. До досягнення цього віку винний може бути підданий примусовим виховним заходам.

Кримінальним кодексом України передбачено різні види покарань — від довічного позбавлення волі до штрафу. Закон передбачає певні особливості притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх.

При призначенні покарання суд ураховує обставини злочину, його наслідки, особу злочинця, а також обставини, які пом'якшують і обтяжують відповідальність.

Запам'ятайте: кримінальна відповідальність, покарання, примусові заходи виховного характеру.

ВАСИЛЕНКО Микола Прокопович
(1866–1935)

Український учений-правознавець, громадський діяч, академік, президент Всеукраїнської академії наук (1921–1922). Член Генерального суду, міністр освіти, президент Державного сенату за часів гетьманської держави П. Скоропадського. Викладав у вищих навчальних закладах м. Києва. Один із родоначальників української історико-правової науки.

Перевірте себе

1. З якого віку настає кримінальна відповідальність?
2. Назвіть особливості притягнення до відповідальності й покарання за злочини неповнолітніх.
3. Які види кримінальних покарань передбачено законом?
4. Які обставини за законом уважають пом'якшувачими й обтяжуючими?
5. Порівняйте кримінальні покарання й адміністративні стягнення.
- 6*. У чому, на ваш погляд, виявляється гуманізм кримінального законодавства України?
7. У засобах масової інформації знайдіть повідомлення про скоєний злочин. Визначте, чи є у винних пом'якшуючі й обтяжуючі обставини.
- 8*. Уявіть, що вас запросили на конференцію, де обговорюють питання внесення змін до Кримінального кодексу України. Висловіть свою думку щодо збереження чи скасування різних видів покарань.
9. На перерві ви почули розмову двох шестикласників. Один із них розповідав іншому про те, що однокласник із сусідньої школи нещодавно намагався вкрасти декілька дорогих закордонних іграшок у магазині, але був затриманий. Шестикласники переконані, що дії малолітнього злодія залишаться безкарними, бо йому лише 12 років. Чи згодні ви з ними?
10. За допомогою наведеного вище витягу з документа визначте, які виховні заходи можуть застосовуватися до неповнолітніх, які скоїли кримінальні злочини.
11. Які особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх передбачено законодавством України?

ПІДСУМКОВІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДО ЧАСТИНИ ТРЕТЬОЇ

1. Назвіть і поясніть особливості юридичного статусу конституції як Основного Закону.
2. Визначте, яку форму має сучасна держава Україна.
3. Доведіть, що в Україні реалізується державний, народний та національний суверенітет.
4. Назвіть основні етапи розвитку української державності.
5. Які акти нині визначають міжнародні стандарти прав людини, які права людини є невід'ємними?
6. Складіть схему судової системи України й поясніть завдання та юрисдикцію кожного з існуючих в Україні судів.
7. Поясніть систему противаг і стримувань гілок влади в Україні.
8. Які податки та збори існують в Україні?
9. Висловіть свою думку щодо доцільності запровадження нових або скасування (зміни) існуючих податків і зборів.
10. Які адміністративні проступки й кримінальні злочини найчастіше скоюють неповнолітні, як зменшити їх кількість?
11. Що ви можете зробити для збереження природи в Україні?
12. Наведіть приклади злочинів, які скоєно в співучасті.
13. Порівняйте адміністративну й кримінальну відповідальність.
14. Наведіть приклади обставин, які пом'якшують та обтяжують відповідальність.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Хто має права на отримання українського громадянства?
  - А** хлопчик, батьками якого є громадяни Туреччини, народився на території України, куди його батьки приїхали на лікування
  - Б** двадцятиоднорічна дівчина, народилася й до 19 років постійно жила в Празі, потім, переїхала до України, де живе й працює нині, вивчила українську мову, історію та Конституцію України
  - В** тридцятишестирічна жінка п'ять років тому одружилася з українцем, переїхала до Полтави, але не бажає відмовитися від російського громадянства
  - Г** хлопчик, мати якого — особа без громадянства, батько — невідомий, народився у Львові, де живе його мати
  - Д** усі зазначені особи мають право на отримання українського громадянства

2. Яка обставина є обтяжуючою?
- А** скоєння злочину проти особи, яка має високе службове становище
  - Б** скоєння злочину із застосуванням вогнепальної зброї
  - В** скоєння злочину проти особи, яка перебуває в безпорадному стані
  - Г** скоєння злочину особою, яка є співробітником правоохоронних органів або військовослужбовцем
  - Д** скоєння злочину в приміщенні органу державної влади
3. Чотирнадцятирічний громадянин П. уночі проник до магазину, узяв гроші й портативний комп'ютер. Дайте кваліфікацію його дій
- А** скоєно грабіж, П. буде притягнутий до кримінальної відповідальності
  - Б** скоєно крадіжку, П. буде притягнутий до кримінальної відповідальності
  - В** скоєно крадіжку, але П. не буде притягнутий до кримінальної відповідальності у зв'язку з недосягненням відповідного віку
  - Г** скоєно дрібну крадіжку, П. буде притягнутий до адміністративної відповідальності
  - Д** скоєно дрібну крадіжку, але П. не буде притягнутий до адміністративної відповідальності у зв'язку з недосягненням відповідного віку
4. Визначте конституційний статус Верховної Ради України
- А** вищий орган законодавчої влади України
  - Б** єдиний орган законодавчої влади України
  - В** вищий орган в системі органів виконавчої влади України
  - Г** єдиний орган представницької влади України
  - Д** вищий орган представницької влади в Україні
5. Яку справу має розглядати Конституційний Суд України?
- А** справу щодо конституційності чинного договору між Україною та Францією за поданням Кабінету Міністрів України
  - Б** справу щодо незаконного звільнення з роботи колишнього народного депутата С. за поданням 68 народних депутатів України
  - В** справу про конституційність рішення Одеської обласної ради щодо заборони проведення демонстрації на трасі Київ–Одеса за поданням уповноваженого Верховної Ради з прав людини
  - Г** справу про конституційність закону України за поданням Кабінету Міністрів України
  - Д** справу про тлумачення Указу Президента України за поданням Верховної Ради Автономної Республіки Крим
6. Який із зазначених органів є органом державної виконавчої влади?
- А** Верховна Рада Автономної Республіки Крим
  - Б** Вищий господарський суд України
  - В** виконком Тернопільської міської ради депутатів
  - Г** Броварська районна державна адміністрація
  - Д** Рада національної безпеки і оборони України

§ 22. Цивільне право

1. Поняття «цивільно-правові відносини».

Важко знайти людину, яка б щодня не користувалася своїм майном – своєю власністю, не відвідувала магазин, не використовувала б послуги транспорту чи їдальні. В усіх цих випадках людина має справу з нормами цивільного права.

Цивільне право – це галузь права, яка регулює майнові й особисті немайнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності учасників цих відносин.

На відміну від галузей права, про які йшлося на попередніх уроках, цивільне право є галуззю приватного права, тому учасники цивільно-правових відносин є рівними. У цивільно-правових відносинах здебільшого не передбачено використання примусу. Крім того, у цивільному праві переважає диспозитивний метод регулювання суспільних відносин – сторони можуть самостійно визначати свої права й обов'язки, порядок своїх дій (у межах, визначених законом). Сторони самі визначають, укласти їм договір чи ні, узгоджують умови договору тощо. Саме про диспозитивний метод регулювання іноді говорять: дозволено все, що не заборонено законом.

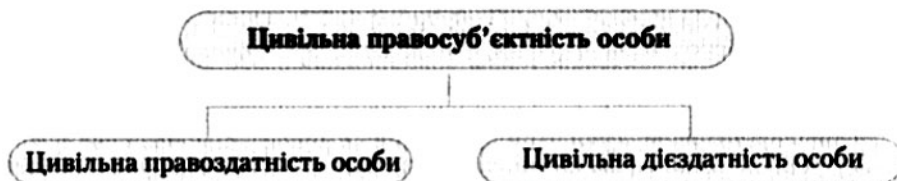
Цивільне право регулює надзвичайно широке коло правовідносин. До нього належить чимало різноманітних правових інститутів: інститут права власності, інститут спадщини, цивільно-правової відповідальності тощо. Головним джерелом цивільного права є Цивільний кодекс України. Він є найбільшим за обсягом кодексом нашої держави – складається з шести книг, 1308 (!) статей, охоплює надзвичайно широке коло правовідносин – власність та її захист, угоди купівлі–продажу, захист прав авторів різних творів, спадкове право тощо. Однак навіть такий великий акт не в змозі врегулювати всі цивільно-правові відносини. Тому джерелами цивільного права є також Закони України, зокрема «Про власність», «Про заставу», «Про авторське право та суміжні права» та інші, ряд положень цивільного права містять нормативні акти, прийняті Президентом України, Кабінетом Міністрів України, Національним банком України тощо.

2. Цивільна правосуб'єктність фізичної та юридичної особи.

Пригадайте, що таке правоздатність і дієздатність.

Вам уже траплялися поняття «правоздатність» і «дієздатність». Ознайомимося з ними докладніше. В цьому розділі йтиметься про цивільну правоздатність і цивільну дієздатність, які разом становлять **правосуб'єктність особи**.

Правоздатність, як ми вже знаємо, виникає з моменту народження й зберігається до самої смерті людини. Вона не вимагає від особи будь-яких дій, людина користується нею пасивно.

Інший зміст має дієздатність. Вона вимагає від особи цілеспрямованих дій – підписання документів, взяття на себе відповідальності. Закон передбачає певні рівні цивільної дієздатності особи. *До 14 років* дитина має *часткову дієздатність* – вона може здійснити лише дрібні побутові правочини: придбати хліб, жувальну гумку, газету тощо. Будь-які інші правочини від імені та в інтересах дитини здійснюють її батьки, особи, які їх замінюють.

У віці з *14 до 18 років* неповнолітній має *неповну дієздатність*. Він може самостійно здійснювати дрібні побутові правочини, розпоряджатися власними доходами – заробітком, стипендією, іншими доходами. В цьому віці особа має право самостійно відкрити свій банківський рахунок і розпоряджатися коштами, що знаходяться на ньому. Інші правочини неповнолітній вчиняє за згодою своїх батьків. У той же час закон передбачає, що за наявності достатніх підстав суд може обмежити право неповнолітнього розпоряджатися своїм заробітком чи іншими доходами. Розширення прав завжди пов'язане з підвищенням відповідальності – неповнолітній у віці з 14 до 18 років зобов'язаний з власного доходу відшкодовувати завданий ним збиток.

З 18 років – тобто з повноліття – *настає повна дієздатність*.

Цивільний кодекс України передбачає випадки, коли повна цивільна дієздатність настає раніше, ніж повноліття. Повну цивільну дієздатність особа отримує, якщо до настання 18 років вона укладає шлюб, якщо її реєструють батьком чи матір'ю дитини. Також повна цивільна дієздатність може бути надана неповнолітній особі, яка уклала трудовий договір або почала займатися підприємницькою діяльністю. В останніх двох випадках, якщо батьки дитини запере-

чують наданню їй повної цивільної дієздатності, дитина може звернутися до суду, який і приймає рішення, виходячи з інтересів дитини.

Рівні цивільної дієздатності

Рівень	Вік	Дії, які особа може здійснювати самостійно	Інші права	Відповідальність за завдану шкоду (цивільно-правова відповідальність)
Часткова	До 14 років	Лише дрібні побутові правочини	Інші угоди від імені дитини укладають батьки або особи, які їх замінюють	Відповідальність несуть батьки
Неповна	14–18 років	Дрібні побутові угоди, розпоряджатися власною заробітною платою, стипендією, іншими доходами, відкривати банківський рахунок і розпоряджатися коштами з нього	Мають право укладати будь-які угоди за згодою батьків або осіб, які їх замінюють	Відповідальність несуть самостійно власними коштами (заробітна плата, стипендія) або власною працею, якщо недостатньо — відповідають батьки
Повна	З 18 років або достроково у випадках, передбачених законом	Будь-які дії		Відповідальність несуть самостійно

Якщо особа зловживає алкоголем чи наркотиками, суд може **обмежити** дієздатність. У цьому випадку особа позбавляється права розпоряджатися майном, коштами; самостійно вона може здійснювати лише дрібні побутові правочини. Усі ж інші дії особа має здійснювати під контролем спеціально призначеного піклувальника. Коли ж особа не усвідомлює своїх дій — є психічно хворою, суд може взагалі **визнати її недієздатною**, тоді від її імені діє призначений опікун.

У цивільних відносинах беруть участь не лише фізичні, а й юридичні особи.

Пригадайте, що таке юридична особа. Наведіть приклади юридичних осіб, з якими вам доводилося мати справу у своєму житті.

Ви вже знаєте, що в правовідносинах беруть участь не лише окремі люди – фізичні особи, а й підприємства, установи, партії, громадські організації, релігійні громади тощо – юридичні особи.

Юридичними особами називають підприємства, організації, установи, які створені й зареєстровані в установленому порядку, мають відокремлене майно, можуть від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав, нести обов'язки, бути позивачами й відповідачами в загальному, господарському або третейському суді. Юридична особа – це організація, установа, підприємство, які легалізовані (зареєстровані) у встановленому порядку. Як правило, усі вони мають статут або положення, що визначають порядок їхньої діяльності. В юридичної особи є власне майно, яким вона може самостійно розпоряджатися. Для участі в правовідносинах юридична особа має власну назву, печатку, банківський рахунок. Вона може самостійно набувати певних прав і обов'язків, нести відповідальність, зокрема й майнову. Завод, школа, театр самі не можуть підписати договір, прийняти рішення, від їх імені діють уповноважені особи – керівники, представники, але вони виступають не від свого імені, а саме від імені юридичної особи. В цивільних відносинах юридичні особи мають правосуб'єктність, яка дає можливість їм брати участь у цивільних правовідносинах. Обмеження правосуб'єктності юридичної особи можливе лише у випадках, прямо передбачених законом.

Поява юридичної особи пов'язана з фактом її реєстрації (на відміну від фізичної особи, правоздатність якої з'являється вже в момент народження). Припинення існування юридичної особи може відбуватися шляхом ліквідації (коли вона повністю зникає), реорганізації – приєднання до іншої юридичної особи (дитячий садок приєднується до найближчої школи) чи перетворення (замість загальноосвітньої школи створюється гімназія) тощо.

Приватна власність

3. Поняття та види власності.

Одним із найважливіших інститутів цивільного права є інститут права власності.

Висловіть свою думку щодо змісту поняття «власність». Наведіть приклади речей, які є вашою особистою власністю або власністю вашої сім'ї.

Ознайомтеся з витягом із Цивільного кодексу України й визначте сутність права власності.

Стаття 316. Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб (...).

Стаття 317. Власникові належать права володіння, користування та розпорядження своїм майном (...).

Стаття 319. Власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд.

Власність поділяють залежно від того, кому вона належить, — від суб'єкта права власності.

Види права власності

Приватна власність

Державна власність

Комунальна власність

Приватна власність належить окремим фізичним або юридичним особам. При цьому закон передбачає, що можуть бути встановлені обмеження щодо перебування в приватній власності окремих видів майна.

Наведіть приклади речей та майна, які, на вашу думку, не можуть перебувати в приватній власності або ж щодо яких доцільно встановити певні обмеження.

Державною власністю є ті види майна, які належать державі Україна загалом. Це, наприклад, будинки, де знаходяться Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України тощо, майно Збройних сил України. Право власності на це майно від імені держави здійснюють відповідні органи державної влади. Те майно, що перебуває у власності окремих територіальних громад, належить до **комунальної власності**, управління яким здійснюють територіальні громади й утворені ними органи місцевого самоврядування. Це, наприклад, місцевий краєзнавчий музей, абсолютна більшість шкіл і дитячих садків.

Ратуша — комунальна власність м. Львова

Київський метрополітен — комунальна власність

4. Набуття права власності. Власність неповнолітніх.

Пригадайте, звідки у вас з'явилися речі, які є вашою власністю.

Напевно, найчастіше люди набувають право власності, купуючи певні речі, майно. Ви купуєте в магазині продукти, одяг, книжки, навчальне приладдя. При цьому продавцем може бути і великий магазин – супермаркет, і невеличка крамниця, і бабуся на базарі.

Більшість із вас отримувала подарунки на день народження, Новий рік, з приводу успішного закінчення навчального року. Подарунок також стає власністю того, хто його отримав, отже, дарування – ще один шлях набуття власності.

Людина й сама може створити певну річ – намалювати картину, зібрати саморобний автомобіль, побудувати будинок тощо. Створивши нову річ, особа стає її власником. Однак якщо йдеться про будинок, інше нерухоме майно, право власності набувається з моменту державної реєстрації цього майна.

Багатьом із вас доводилося відпочивати в лісі, збирати ягоди, гриби, використовуючи дрова для розпалення вогнища. Закон дозволяє використовувати дари природи, що були зібрані відкрито й на території, яка не є обмеженою для доступу. Це теж є один із шляхів набуття власності.

Ще одним шляхом набуття права власності є знахідка або скарб.

Пригадайте з курсу 9 класу, що таке скарб і знахідка, чим вони відрізняються.

Отже, існує чимало шляхів набуття права власності, якими ви можете користуватися у своєму житті.

Ви ще неповнолітні, тому ваші права щодо власності є дещо вужчими, аніж у дорослих.

Використовуючи свої знання й матеріал підручника, визначте, які права щодо власності мають неповнолітні, у чому вони вужчі, аніж у дорослих.

Головною відмінністю є те, що неповнолітні не завжди можуть самостійно розпоряджатися своєю власністю. Від імені дітей віком до 14 років їхньою власністю розпоряджаються батьки, у віці з 14 до 18 років неповнолітні можуть розпоряджатися своєю власністю за

згодою батьків. Водночас потрібно зазначити, що будь-які рішення батьків щодо майна дітей повинні прийматися з врахуванням інтересів дітей. Рішення про відчуження нерухомого й іншого цінного майна батьки можуть приймати лише за згодою органів опіки й піклування, а безоплатне відчуження майна (наприклад, дарування) узагалі не допускається.

Цивільне право є однією з провідних галузей приватного права. Ступінь можливої участі особи в цивільно-правових відносинах визначається її правосуб'єктністю, яка включає правоздатність і дієздатність. У цивільно-правових відносинах разом із фізичними особами беруть участь також юридичні особи.

Одним із найважливіших інститутів цивільного права є право власності. Набути власність можна різними шляхами — шляхом купівлі, отримання подарунка, знахідки, скарбу, створивши нову річ. Неповнолітні також мають право власності, але їхні можливості розпоряджатися нею залежать від рівня їхньої дієздатності.

Запам'ятайте: **Цивільний кодекс України, цивільна правоздатність, цивільна дієздатність, юридичні особи, власність.**

Перевірте себе

1. Які відносини регулюються цивільним правом?
2. Які джерела цивільного права вам відомі?
3. Що таке *цивільна дієздатність* і *цивільна правоздатність*?
4. У чому полягають особливості правового статусу юридичної особи?
5. Визначте рівні дієздатності, установлені цивільним законодавством.
- 6*. Складіть порівняльну таблицю правоздатності та дієздатності.

	Правоздатність	Дієздатність
Час виникнення		
У чому полягає		
Можливість обмеження		
Можливість позбавлення		

- 7*. Висловіть свою думку щодо доцільності поступового збільшення обсягу цивільної дієздатності фізичних осіб.
8. Наведіть приклади майна, яке належить до різних видів власності.
9. Які шляхи набуття власності вам відомі?

§ 23. Цивільно-правові правочини. Спадкове право

1. Поняття «правочини» та умови його дійсності.

Дії фізичних і юридичних осіб, спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав чи обов'язків, називають **правочинами**. З такими угодами ми маємо справу щодня: коли купуємо хліб у магазині, даруємо сувенір другові, позичаємо гроші в однокурсника. З точки зору цивільного права все це — правочини.

Для того щоб правочин був дійсним, має бути виконано декілька умов.

Визначте умови дійсності правочину на підставі витягу з Цивільного кодексу України.

Із Цивільного кодексу України

Стаття 203. Загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину

1. Зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства.

2. Особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності.

3. Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі.

4. Правочин має вчинятися у формі, установленій законом.

5. Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.

6. Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Умови дійсності правочину

Достатній рівень
дієздатності учасників
правочину

Вчинення правочину
у формі, установленій
законом

Відповідність змісту
правочину законодавству,
моральним засадам

Вільне волевиявлення
учасників правочину

По-перше, учасниками угоди мають бути суб'єкти, які мають на це право. Уявіть собі, що першокласник домовився про продаж автомобіля, який він отримав у спадщину. Чи можна вважати цю угоду дійсною? Адже навряд чи хлопчик повною мірою розумів значення своїх дій. Чи достатній рівень дієздатності він має? Саме тому цей правочин не може бути визнаний дійсним – рівень дієздатності одного з учасників правочину не відповідає вимогам.

Пригадайте, який рівень цивільної дієздатності мають неповнолітні особи залежно від віку. Чи можливе дострокове отримання повної цивільної дієздатності?

По-друге, закон установлює певні вимоги до оформлення угод. Вони можуть бути укладені **письмово** чи **усно**, у деяких випадках потрібне засвідчення угоди **нотаріусом** – спеціальною особою, яка засвідчує правильність і вірогідність юридичних документів.

За допомогою витягу з Цивільного кодексу України визначте, яка форма правочину передбачена в різних випадках.

Із Цивільного кодексу України

Стаття 205. Форма правочину. Способи волевиявлення

1. Правочин може вчинятися усно або в письмовій формі. Сторони мають право обирати форму правочину, якщо інше не встановлено законом.

2. Правочин, для якого законом не встановлена обов'язкова письмова форма, вважається вчиненим, якщо поведінка сторін засвідчує їхню волю до настання відповідних правових наслідків.

3. У випадках, установлених договором або законом, воля сторони до вчинення правочину може виражатися її мовчанням.

Стаття 206. Правочини, які можуть вчинятися усно

1. Усно можуть вчинятися правочини, які повністю виконуються сторонами в момент їх вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність.

2. Юридичній особі, що сплатила за товари та послуги на підставі усного правочину з другою стороною, видається документ, що підтверджує підставу сплати та суму одержаних грошових коштів (...).

Стаття 207. Вимоги до письмової форми правочину

1. Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо його зміст зафіксований в одному або кількох документах, у листах, телеграмах, якими обмінялися сторони.

Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо воля сторін виражена за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку.

2. Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо він підписаний його стороною (сторонами).

Правочин, який вчиняє юридична особа, підписується особами, уповноваженими на це її установчими документами, довіреністю, законом або іншими актами цивільного законодавства, та скріплюється печаткою (...).

Стаття 208. Правочини, які належить вчиняти у письмовій формі

1. У письмовій формі належить вчиняти:

1) правочини між юридичними особами;

2) правочини між фізичною та юридичною особою, крім правочинів, передбачених частиною першою статті 206 цього Кодексу;

3) правочини фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, крім правочинів, передбачених частиною першою статті 206 цього Кодексу;

4) інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма.

Стаття 209. Нотаріальне засвідчення правочину

1. Правочин, який вчинений у письмовій формі, підлягає нотаріальному засвідченню лише у випадках, установлених законом або домовленістю сторін.

2. Нотаріальне засвідчення правочину здійснюється нотаріусом або іншою посадовою особою, яка відповідно до закону має право на вчинення такої нотаріальної дії, шляхом вчинення на документі, у якому викладено текст правочину, посвідчувального напису (...).

4. На вимогу фізичної або юридичної особи будь-який правочин з її участю може бути нотаріально засвідчений.

Стаття 210. Державна реєстрація правочину

1. Правочин підлягає державній реєстрації лише у випадках, установлених законом. Такий правочин є вчиненим з моменту його державної реєстрації.

2. Перелік органів, які здійснюють державну реєстрацію, порядок реєстрації, а також порядок ведення відповідних реєстрів установлюються законом.

Коли ви купуєте тістечко, газету чи берете у свого товариша олівець, ви укладаєте цивільну угоду в усній формі. Продаж будь-яких товарів однією організацією іншій здійснюється за письмовою угодою. При здійсненні правочину, сторонами якого є фізичні особи,

закон вимагає укладання письмової угоди, якщо сума, якої стосується правочин, перевищує двадцять неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (нині 340 грн). А якщо йдеться про продаж чи дарування будинку чи квартири тощо — не обійтися без нотаріального посвідчення. Якщо закон вимагає нотаріального засвідчення угоди, то його відсутність робить угоду недійсною. Угоди, які стосуються землі й нерухомого майна, крім того, підлягають державній реєстрації.

Дії учасників правочину мають бути свідомими, вільними. Адже якщо людина підпише угоду про дарування автомобіля під загрозою пістолета або внаслідок обману, таку угоду не можна буде визнати дійсною.

2. Спадкове право.

Життя людини, на жаль, не може продовжуватися вічно. З її смертю чимало відносин, пов'язаних із нею, припиняється. Проте після смерті людини залишаються певні майнові відносини, права й обов'язки, які не припиняються. Відносини померлої особи, пов'язані з трудовою діяльністю, сімейними відносинами, членством в громадських організаціях, партіях припиняються — вони є суто особистими, а майнові відносини мають перейти до інших людей. **Перехід прав і обов'язків померлої фізичної особи до інших осіб називають спадкуванням.** Сукупність правових норм, якими регулюються відносини спадкування, називають **спадковим правом.** Воно є підгалуззю цивільного права. Основні норми спадкового права закріплено в Цивільному кодексі України, деякі положення також містяться в інших нормативних актах — наприклад, у Законі України «Про нотаріат». Норми спадкового права регулюють порядок спадкування, складання, засвідчення й скасування заповіту, визначають коло осіб, які є спадкоємцями, тощо.

Спадкування можливе за двома основними шляхами.

За допомогою витягів із Цивільного кодексу України визначте види спадкування та коло осіб, які можуть бути спадкоємцями в кожному з цих випадків.

Із Цивільного кодексу України

Стаття 1217. Види спадкування

1. Спадкування здійснюється за заповітом або за законом.

Стаття 1222. Спадкоємці

1. Спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини.

2. Спадкоємцями за заповітом можуть бути юридичні особи та інші учасники цивільних відносин.

Стаття 1223. Право на спадкування

1. Право на спадкування мають особи, визначені в заповіті.

2. У разі відсутності заповіту, визнання його недійсним, неприйняття спадщини або відмови від її прийняття спадкоємцями за заповітом, а також у разі неохоплення заповітом усієї спадщини право на спадкування за законом одержують особи, визначені у статтях 1261–1265 цього Кодексу.

3. Право на спадкування виникає у день відкриття спадщини.

Необхідно зазначити, що спадкування здійснюється передусім відповідно до заповіту й лише у випадку, коли заповіт не виявлений, визнаний недійсним або спадкоємці за заповітом відмовилися від прийняття спадщини, спадкування відбувається за законом.

Чи можливі, на вашу думку, ситуації, коли отримання спадщини найближчими родичами й близькими людьми померлої особи суперечить нормам моралі? Порівняйте свою відповідь із нормами статті 1224 Цивільного кодексу України.

Із Цивільного кодексу України

Стаття 1224. Усунення від права на спадкування

1. Не мають права на спадкування особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя.

Положення абзацу першого цієї частини не застосовується до особи, яка скоїла такий замах, якщо спадкодавець, знаючи про це, усе ж призначив її своїм спадкоємцем за заповітом.

2. Не мають права на спадкування особи, які умисно перешкождали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування в них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки в спадщині.

3. Не мають права на спадкування за законом батьки після дитини, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав і їхні права не були поновлені на час відкриття спадщини.

Не мають права на спадкування за законом батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом.

4. Не мають права на спадкування за законом одна після одної особи, шлюб між якими є недійсним або визнаний таким за рішенням суду.

Якщо шлюб визнаний недійсним після смерті одного з подружжя, то за другим із подружжя, який його пережив і не знав та не міг знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, суд може визнати право на спадкування частки того з подружжя, хто помер, у майні, яке було набуто ними за час цього шлюбу.

5. За рішенням суду особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо буде встановлено, що вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

6. Положення цієї статті поширюються на всіх спадкоємців, у тому числі й на тих, хто має право на обов'язкову частку у спадщині, а також на осіб, на користь яких зроблено заповідальний відказ.

При спадкуванні за законом діє чіткий порядок спадкування відповідно до черг, установлених Цивільним кодексом України.

При цьому до спадкування закликаються спадкоємці найвищої черги, і лише за відсутності спадкоємців певної черги право на спадщину отримують спадкоємці наступної черги. Якщо спадкоємців певної черги, яка закликається до спадкування, декілька, усе спадкове майно розподіляють між ними порівну.

Черга спадкування	Спадкоємці, які належать до цієї черги
1	Діти, батьки, той із подружжя, який пережив іншого
2	Повнорідні й неповнорідні брати, сестри, дід, баба
3	Рідні дядько та тітка
4	Особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше п'яти років до часу відкриття спадщини
5	Інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно

ЦЕ цікаво

Найдовший у світі заповіт залишила після себе американська домогосподарка Фредерика Евелін Стілуел Кук у 1925 р. Він склався з 95 940 слів.

Найкоротшим заповітом вважають останню волю німця Карла Тауша. 19 червня 1967 р. він написав у присутності нотаріуса всього два слова: «Усе — дружині».

В Ірані заповідач може розпоряджатися лише третинною свого майна, інші ж дві третини мають бути розподілені між родичами померлого. У Франції, Іспанії, на Кіпрі частка спадщини, яка має перейти до родичів, — 50 %.

В Ірані й Бельгії заборонено заповідати своє майно собаці чи кішці. Однак в інших державах такі заповіти можливі.

Найбагатшою вважається собака Гюнтер IV, який живе в Німеччині. В 1991 р. німецька мільйонерша графиня Карлотта фон Лібенштайн залишила 139 млн німецьких марок своєму псу Гюнтеру III. Від нього гроші перейшли його єдиному синові й нащадку – Гюнтеру IV.

Жінка з округу Черокі (штат Північна Кароліна) залишила все своє майно... Богові. Суд, розглянувши заповіт і не знайшовши підстав для його скасування, доручив місцевому шерифу знайти спадкоємця й забезпечити передачу йому спадщини. Через декілька днів шериф доповів місцевому судді: «Після ретельних пошуків ми не змогли знайти Бога на території цього округу».

Кожний із нас майже щодня бере участь у різноманітних цивільно-правових правочинах. Вони можуть бути вчинені усно, письмово, а в деяких випадках повинні бути засвідчені нотаріально.

Цивільно-правовий правочин діє лише тоді, коли дотримано вимоги щодо рівня дієздатності учасників правочину, форми укладання, його змісту, відповідності змісту правочину дійсній волі учасників.

У разі смерті фізичної особи її права й обов'язки, що залишилися після смерті, становлять спадщину й передаються спадкоємцям. Спадкування здійснюється за законом і за заповітом. За законом спадкування здійснюється відповідно до встановлених черг спадкування.

Для того щоб заповіт був дійсним, він повинен бути складений письмово й завірений нотаріусом.

Запам'ятайте: цивільні правочини, спадщина, спадкування, заповіт.

Перевірте себе

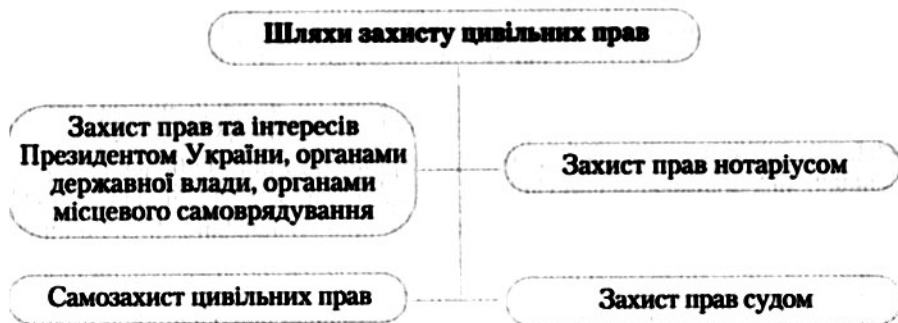
1. Що таке *цивільно-правовий правочин*?
2. Хто може бути учасником правочину?
3. У яких формах можуть укладатися цивільно-правові правочини?
4. Наведіть приклади вашої участі в цивільно-правових правочинах.
5. Обґрунтуйте доцільність установлення обов'язкової письмової й нотаріальної форми окремих правочинів.
6. Хто має право на отримання спадщини?
7. Що таке *заповіт*?
8. Для чого, на вашу думку, потрібне спадкове право?
9. Висловіть свою думку щодо доцільності складання людиною заповіту, адже нині лише незначна частина громадян України це робить.
10. Доведіть, що норми спадкового права відповідають нормам моралі.

§ 24. Захист цивільних прав

1. Захист цивільних прав.

Ви купили в магазині телевізор, але він вийшов із ладу вже на третій день після придбання. Автомобіль вашого батька отримав пошкодження внаслідок порушення Правил дорожнього руху іншим водієм. Ваш однокласник, який позичив у вас підручник, не повертає його протягом тривалого часу. В усіх цих випадках порушено ваші цивільні права, постає питання про їх захист.

Запропонуйте, як ви можете захистити свої цивільні права.

Для захисту своїх прав особа може використовувати різні шляхи й засоби. Насамперед кожен має право на самозахист, може самостійно вжити заходи для захисту своїх прав. При цьому використані особою засоби захисту мають відповідати закону. Однак не завжди людина може сама вирішити свої проблеми. Тоді доведеться звертатися за допомогою.

Таку допомогу можуть надати органи державної влади й місцевого самоврядування – від сільської ради до Президента України. В захисті цивільних прав допомогу може надати також нотаріус. До нього можна звернутися в разі невиконання договору, неповернення боргу, але лише в тому випадку, коли ваші відносини зафіксовано належним чином в оформленому письмовому договорі.

І нарешті, особа має право звернутися за захистом своїх прав до суду. При цьому, звертаючись до суду, вона може обрати один із багатьох способів, передбачених законом.

За допомогою витягу із Цивільного кодексу України визначте, які способи захисту цивільних прав особи може використати суд. Запропонуйте випадки, коли доцільно використати кожен із цих способів.

Стаття 16. Захист цивільних прав та інтересів судом

1. Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу.

2. Способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути:

- 1) визнання права;
- 2) визнання правочину недійсним;
- 3) припинення дії, яка порушує право;
- 4) відновлення становища, яке існувало до порушення;
- 5) примусове виконання зобов'язання в натурі;
- 6) зміна правовідношення;
- 7) припинення правовідношення;
- 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом (...).

2. Позовна давність.

Уявіть собі, що ви дізналися про борг, який не віддали сусіди вашій прабабусі в 1941 р., – завадила Велика Вітчизняна війна. Крім того, ви знайшли документи – ошадну книжку, яка засвідчує, що дідусь у 1950 р. поклав до ошадної каси значну суму грошей, які з того часу знаходяться в банку. Чи зможете ви повернути цей борг і банківський вклад, звернувшись з вимогою до нащадків боржника й сучасного Ошадбанку – правонаступника ошадної каси часів СРСР? Звичайно, ви можете провести переговори з нащадками і, можливо, домовитися про відшкодування, повернення боргу. Однак чи зможе допомогти вам суд? Для цього треба ознайомитися з поняттям «позовна давність». **Позовна давність** – це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу.

За допомогою витягу з Цивільного кодексу України визначте, який позовний строк встановлено для різних видів позовів. Чи зможете ви вирішити проблему, яка викладена на початку параграфа, звернувшись до суду?

Стаття 257. Загальна позовна давність

1. Загальна позовна давність встановлюється тривалістю у три роки.

Стаття 258. Спеціальна позовна давність

1. Для окремих видів вимог законом може встановлюватися спеціальна позовна давність: скорочена або більш тривала порівняно із загальною позовною давністю.

2. Позовна давність в один рік застосовується, зокрема, до вимог:

1) про стягнення неустойки (штрафу, пені);

2) про спростування недостовірної інформації, поміщеної у засобах масової інформації.

У цьому разі позовна давність обчислюється від дня розміщення цих відомостей у засобах масової інформації або від дня, коли особа дізналася чи могла дізнатися про ці відомості;

3) про переведення на співвласника прав та обов'язків покупця у разі порушення переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності (стаття 362 цього Кодексу);

4) у зв'язку з недоліками проданого товару (стаття 681 цього Кодексу);

5) про розірвання договору дарування (стаття 728 цього Кодексу);

6) у зв'язку з перевезенням вантажу, пошти (стаття 925 цього Кодексу);

7) про оскарження дій виконавця заповіту (стаття 1293 цього Кодексу).

3. Позовна давність у п'ять років застосовується до вимог про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства або обману.

4. Позовна давність у десять років застосовується до вимог про застосування наслідків нікчемного правочину.

Стаття 259. Зміна тривалості позовної давності

1. Позовна давність, встановлена законом, може бути збільшена за домовленістю сторін.

Договір про збільшення позовної давності укладається у письмовій формі.

2. Позовна давність, встановлена законом, не може бути скорочена за домовленістю сторін.

Стаття 268. Вимоги, на які позовна давність не поширюється

1. Позовна давність не поширюється:

1) на вимогу, що впливає із порушення особистих немайнових прав, крім випадків, встановлених законом;

2) на вимогу вкладника до банку (фінансової установи) про видачу вкладу;

3) на вимогу про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю;

4) на вимогу власника або іншої особи про визнання незаконним правового акта органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, яким порушено його право власності або інше речове право;

5) на вимогу страхувальника (застрахованої особи) до страховика про здійснення страхової виплати (страхового відшкодування).

Отже, збираючись вирішувати свої проблеми, необхідно пам'ятати про часові обмеження. Якщо строк позовної давності минув, ви втрачаєте право звернутися до суду за допомогою. І хоча в окремих випадках суд може визнати поважними причини пропуску строку позовної давності, краще на це не розраховувати.

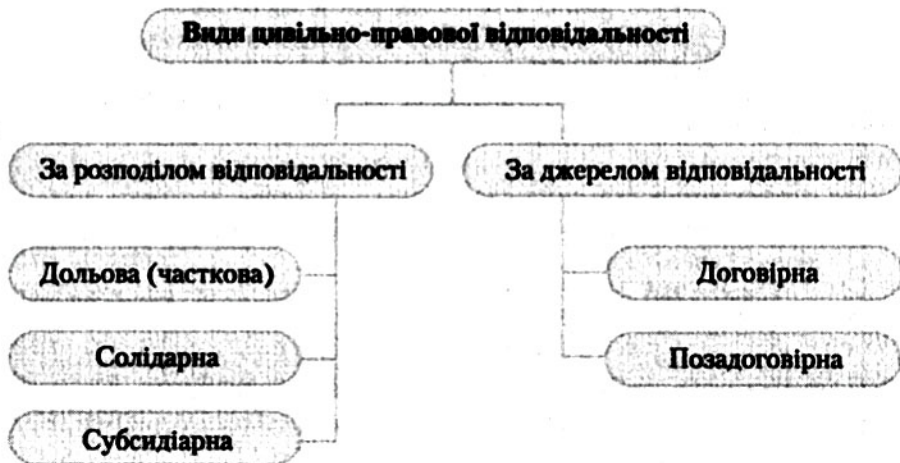
Пригадайте, які відносини регулюють норми цивільного права.

3. Цивільно-правова відповідальність.

Будь-яке порушення цивільних прав особи може потягнути за собою цивільно-правову відповідальність. Цивільно-правова відповідальність — це вид юридичної відповідальності, яка полягає в настанні передбачених законом негативних майнових наслідків для правопорушника.

Підставою цивільної відповідальності є скоєння особою цивільного правопорушення. Цивільно-правова відповідальність суттєво відрізняється від інших видів юридичної відповідальності, має певні особливості.

З курсу правознавства 9 класу пригадайте, які особливості має цивільно-правова відповідальність.

У цивільній відповідальності визначають два основні види відповідальності за її джерелом — договірну й позадоговірну відповідальність.

Відповідальність за неповернутий вчасно борг впливає з попередньо укладеного договору — адже боржник раніше уклав договір займу, узявши гроші в борг. Так само відповідальність продавця телевізора, який вийшов із ладу невдовзі після продажу, зумовлює раніше укладений договір купівлі—продажу. **Відповідальність, що настає у зв'язку з невиконанням умов договору, називають договірною.** У ситуації, коли підлітки, граючи м'ячем, розбили шибку, ніяких угод між гравцями і власником пошкодженого будинку не було. Однак винуватець має відшкодувати збитки. **Якщо відповідальність настає за відсутності договору, лише на підставі закону, ідеться про позадоговірну відповідальність.**

Іноді відповідальність зобов'язані нести декілька осіб. Наприклад, троє хлопців, граючись, підпалюють складені у дворі будівельні матеріали й завдають шкоди будівельному управлінню. Якщо шкоду завдано діями кількох осіб, настає дольова (або часткова) чи солідарна відповідальність.

У разі солідарної відповідальності всі винні мають спільний обов'язок відшкодувати збитки. Вони відповідають за шкоду **солідарно**. Постраждалий має право вимагати відшкодування від будь-кого з винуватців у повному обсязі. Солідарна відповідальність настає лише у випадках, прямо визначених законом, насамперед у разі притягнення до позадоговірної відповідальності (наприклад, двоє чоловіків разом пошкодили обладнання кімнати готелю, де вони жили).

Якщо в громадянина візьмуть гроші в борг декілька чоловік, він може вимагати від кожного лише відповідну частку боргу. Таку відповідальність називають **дольовою**, або **частковою**. Якщо в законі прямо не передбачено солідарну відповідальність, тоді настає дольова відповідальність.

Субсидіарна відповідальність має місце тоді, коли хтось допомагає, субсидує іншого у відшкодуванні збитків. Відповідальність є фактично додатковою. Яскравим прикладом може бути відповідальність батьків за шкоду, вчинену їхніми дітьми у віці від 14 до 18 років, якщо власних коштів і майна неповнолітнього не вистачить для відшкодування.

Шкоду людям можуть завдати своїми діями неповнолітні особи, іноді вони можуть виявитися винними в невиконанні певного зобов'язання. В цьому випадку постає питання про цивільну відповідальність неповнолітнього. Така відповідальність має свої особливості.

Пригадайте обсяг відповідальності неповнолітніх віком до 14 років, з 14 до 18 років.

За шкоду, вчинену малолітніми віком до 14 років, відповідають батьки. Вони повинні відшкодувати потерпілому його збитки.

Якщо шкоду завдав неповнолітній віком від 14 до 18 років, то хто відшкодуватиме збитки залежить від того, чи має неповнолітній власний заробіток, стипендію, власне майно. Якщо неповнолітній має такі доходи, він зобов'язаний самостійно відшкодувати збитки. Коли ж названих джерел — стипендії, заробітної плати, особистого майна — не вистачає для повного відшкодування збитків, батьків неповнолітнього притягають до субсидіарної відповідальності і вони доповнюють кошти неповнолітнього, субсидують його. Відповідальність батьків у цьому випадку є додатковою до відповідальності дитини й виникає лише внаслідок шкоди, яку вона заподіяла.

4. Цивільна відповідальність без вини.

Однією з особливостей цивільно-правової відповідальності є те, що в окремих випадках вона настає навіть за відсутності вини. Це відрізняє цивільну відповідальність від кримінальної й адміністративної.

Найчастіше до відповідальності за відсутності вини притягають власників джерел підвищеної небезпеки. Джерело підвищеної небезпеки — це транспортні засоби, промислові підприємства, будівлі, що за своєю природою становлять певну небезпеку для оточення, бо іноді можуть вийти з-під контролю людини, яка керує ними. Автомобіль може втратити керування на слизькій дорозі. На заводі внаслідок несприятливих природних обставин виходить з-під контролю хімічний процес. Власник такого об'єкта розуміє, що його власність породжує можливість небезпечних наслідків для оточення, але все-таки використовує автомобіль, підприємство здійснює будівництво. Через те закон покладає на нього підвищену відповідальність. Власник джерела підвищеної небезпеки має відшкодувати завдану цим джерелом шкоду незалежно від наявності вини. Отже, якщо автомобіль утратив керування й було пошкоджено торговий кіоск, власник автомобіля відповідатиме, навіть коли доведено відсутність його вини. Відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, несе саме *власник*. Якщо аварію спричинив автомобіль, що належить підприємству, унаслідок чого загинула людина й завдано матеріальної шкоди, то до кримінальної відповідальності за наявності вини притягатиметься водій, але збитки відшкодуватиме не водій, а власник, тобто підприємство.

Іноді трапляється, що власник джерела підвищеної небезпеки, яким завдано шкоду, звільняється від цивільної відповідальності. Уявімо, що під час паводку капітан катера не зумів утримати судно й воно зіткнулося з пароплавом, пошкодивши його. Завдано шкоду, але чи може капітан або власник катера як джерела підвищеної небезпеки відповідати за це? Ні, бо вони не могли протистояти силі

стихії, унаслідок якої завдано збитки. Отже, ідеться про дію **непередбаченої сили** і це є підставою для звільнення від відповідальності.

Громадянин, щоб покінчити життя самогубством, кидається під поїзд метро. Шкоду заподіяно, але сталося це внаслідок **умисних дій того, хто постраждав**. У цьому випадку відповідальність також виключається.

Існує поняття «казус». Про **казус** ідеться тоді, коли між діями людини й завданою шкодою немає причинно-наслідкового зв'язку. Згадаємо приклад, що наводився на початку цього параграфа. Вийшли з ладу побутові електроприлади, на думку власника — унаслідок раптового відключення електричного струму. Експертиза встановила, що пошкодження телевізора не пов'язане з цією подією, дався ознаки брак виробника. Отже, між діями управління електромережі — відключенням струму — і виходом телевізора з ладу немає зв'язку, тому й відповідальність електромережі неможлива.

Якщо цивільні права особи порушено, вона має право на самозахист, а також може звернутися за захистом до органів державної влади, місцевого самоврядування, а за потреби — до суду.

Законом установлено строк позовної давності, який обмежує можливість звернення до суду за захистом цивільних прав.

У разі, коли скоєно цивільне правопорушення, особу можна притягнути до цивільно-правової відповідальності. Вона має на меті насамперед поновлення майнових прав того, хто постраждав, відшкодування йому матеріальних збитків.

У разі завдання шкоди неповнолітніми віком до 14 років цивільну відповідальність нестимуть їхні батьки, а у віці 14–18 років — батьків можуть залучити до субсидіарної відповідальності.

Запам'ятайте: **цивільно-правова відповідальність, позовна давність, договірна й позадоговірна відповідальність, джерело підвищеної небезпеки, солідарна, дольова й субсидіарна відповідальність.**

НЕДБАЙЛО Петро Омелянович (1907–1974)

Український учений-правознавець, доктор юридичних наук, член-кореспондент АН УРСР. Працював у Львівському та Київському університетах. Був представником УРСР в комісії ООН з прав людини, обирався її головою. В 1968 р. нагороджений премією ООН «За видатні досягнення в галузі прав людини» з врученням золотої медалі ООН. Вивчав проблеми теорії держави та права, одним із перших вітчизняних юристів став досліджувати проблеми захисту прав людини.

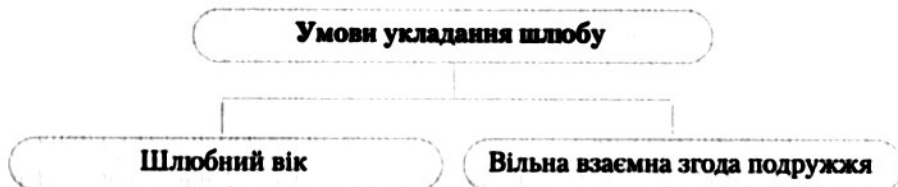
1. Яка мета цивільно-правової відповідальності?
2. Які види цивільно-правової відповідальності вам відомі?
3. Які особливості цивільно-правової відповідальності неповнолітніх?
4. У яких випадках настає субсидіарна відповідальність?
5. У яких випадках особа звільняється від цивільно-правової відповідальності?
- 6*. Порівняйте різні види цивільно-правової відповідальності.
- 7*. Обґрунтуйте доцільність існування як дольової, так і солідарної відповідальності.
- 8*. Визначте, у яких із зазначених випадків настане цивільна відповідальність, а також вид відповідальності (солідарна, дольова, субсидіарна, договірна, позадоговірна):
  - а) тринадцятирічний хлопець розбив м'ячем вікно;
  - б) водій, не порушивши Правил дорожнього руху, потрапив в аварію, унаслідок чого пошкоджено вантаж, який він перевозив, та інший автомобіль;
  - в) жінка втратила свідомість у магазині й, падаючи, розбила посуд, що стояв на вітрині;
  - г) група молодиків розбила рекламні плакати;
  - д) двоє друзів — 17 і 21 року — не повернули магнітофон, який брали на прокат;
  - е) захищаючись, військовослужбовець пострілами пошкодив автомобіль нападників.
9. Які шляхи захисту цивільних прав особи ви знаєте?
- 10*. Висловіть думку щодо доцільності встановлення позовної давності для звернення до суду.
11. Чому для різних видів правочинів установлено різні строки позовної давності?
12. Які способи захисту цивільних прав та інтересів можуть бути використані судом?
- 13*. Для кожної із ситуацій запропонуйте найбільш доцільний спосіб захисту цивільних прав:
  - а) особа своєчасно не повернула кредит, отриманий у банку;
  - б) автомобіль особи незаконно, на її думку, затриманий Державтоінспекцією;
  - в) групою школярів під час гри випадково було пошкоджено автомобіль фірми, який стояв у дворі;
  - г) особу не пускають до квартири, у якій вона зареєстрована та є одним із співвласників;
  - д) особа вважає незаконним рішення сільської ради про вилучення земельної ділянки.

1. Основи сімейного права. Порядок укладання шлюбу.

Однією з найважливіших сфер існування людини є сімейне життя. Частина сімейних відносин регулюється нормами моралі. Деякі з них є досить важливими для суспільства, тому регулюються нормами права. **Галузь права, норми якої регулюють сімейні особисті немайнові й майнові відносини, що випливають із шлюбу, належність їх до сім'ї, спорідненість, називають сімейним правом.** Основним нормативним актом України в галузі шлюбно-сімейних відносин є Сімейний кодекс України, який набув чинності 1 січня 2003 р. Норми цього Кодексу регулюють порядок укладання й припинення шлюбу, взаємні права подружжя, батьків і дітей тощо. У цій сфері діють також Закони України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді», що надають додаткові гарантії дітям, молоді, сім'ям.

Конституція України й Сімейний кодекс закріплюють принцип рівності жінки й чоловіка в сімейних відносинах — вони мають рівні права на майно, виховання дітей тощо.

Життя кожної людини розпочинається в сім'ї. Саме в сім'ї більшість із нас продовжить свій рід. Законодавство регулює порядок створення сім'ї, укладання шлюбу. **Умовами укладання шлюбу є взаємна згода осіб, які одружуються, а також досягнення ними на день реєстрації шлюбного віку. Шлюбний вік встановлено для чоловіків 18 років, для жінок — 17 років.**

В окремих випадках за заявою особи, яка досягла 14 років, суд може надати право на шлюб, якщо визнає, що це відповідає інтересам неповнолітнього.

Шлюб має бути зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану (РАЦС). Реєстрація забезпечує захист майнових прав подружжя (зокрема, у разі припинення шлюбу) та інших прав подружжя. Лише шлюб, зареєстрований у державному органі РАЦС, породжує юридичні наслідки, надає подружжю передбачені законом права й обов'язки. Заява про реєстрацію шлюбу може бути подана молодими до будь-якого державного органу реєстрації актів цивільного стану за їхнім власним вибором, не обов'язково за місцем їхнього проживання.

Із Сімейного кодексу України

Стаття 51. Дружина та чоловік мають рівне право на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок та уподобань.

Стаття 52. Дружина та чоловік мають рівне право на фізичний та духовний розвиток, на здобуття освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку.

Стаття 54. Дружина, чоловік мають право розподілити між собою обов'язки в сім'ї. Дружина, чоловік повинні утверджувати повагу до будь-якої праці, яка робиться в інтересах сім'ї.

Усі найважливіші питання життя сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. Дружина, чоловік мають право противитися усуненню їх від вирішення питань життя сім'ї.

Вважається, що дії одного з подружжя стосовно життя сім'ї вчинені за згодою другого з подружжя.

Стаття 55. Дружина та чоловік зобов'язані спільно піклуватися про побудову сімейних відносин між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги.

Чоловік зобов'язаний утверджувати в сім'ї повагу до матері. Дружина зобов'язана утверджувати в сім'ї повагу до батька.

Дружина та чоловік відповідальні один перед одним, перед іншими членами сім'ї за свою поведінку в ній.

Дружина та чоловік зобов'язані спільно дбати про матеріальне забезпечення сім'ї.

Стаття 56. Дружина та чоловік мають право на вільний вибір місця свого проживання.

Дружина та чоловік мають право вживати заходів, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, щодо підтримання шлюбних відносин.

Кожен з подружжя має право припинити шлюбні відносини.

Стаття 75

1. Дружина, чоловік повинні матеріально підтримувати один одного.

2. Право на утримання (аліменти) має той із подружжя, який є непрацездатним, потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий із подружжя може надавати матеріальну допомогу.

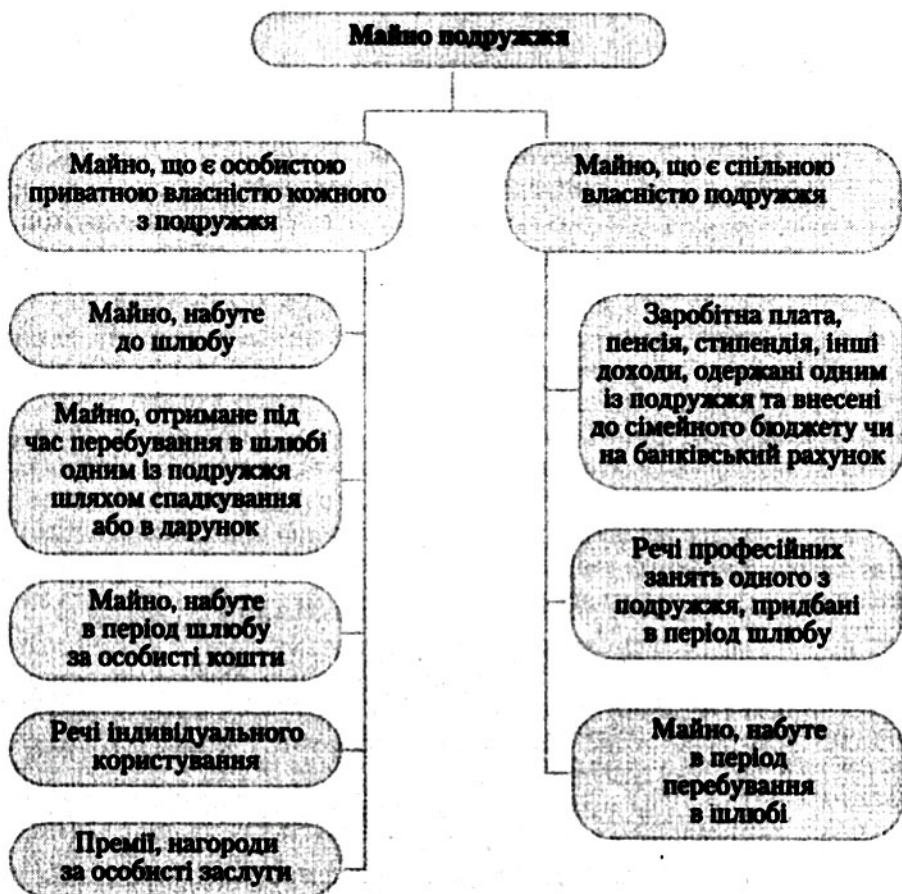

3. Непрацездатним вважається той із подружжя, який досяг пенсійного віку, встановленого законом, або є інвалідом I, II чи III групи.

4. Один із подружжя є таким, що потребує матеріальної допомоги, якщо заробітна плата, пенсія, доходи від використання його майна, інші доходи не забезпечують йому прожиткового мінімуму, встановленого законом.

5. Права на утримання не має той із подружжя, хто негідно поведився у шлюбних відносинах, а також той, хто став непрацездатним у зв'язку із скоєнням ним умисного злочину, якщо це встановлено судом.

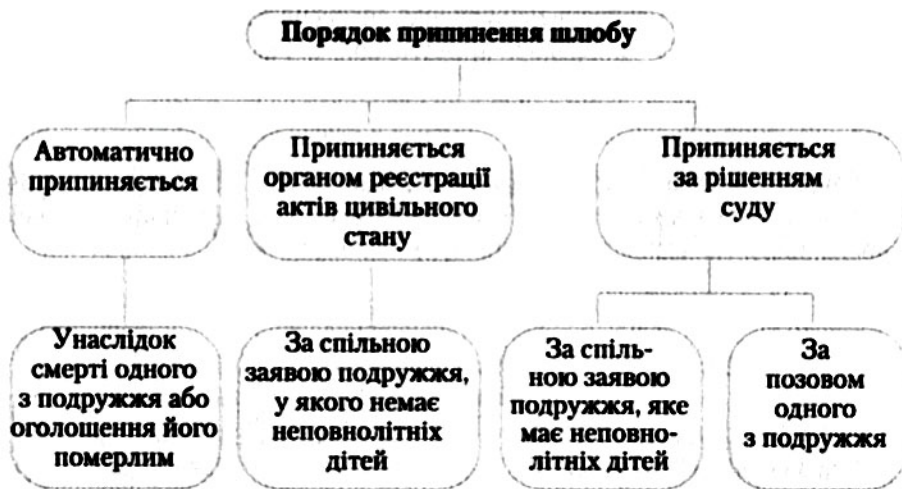
Більшість із зазначених прав є немайновими, але, перебуваючи в шлюбі, подружжя веде спільне господарство, має певне майно. Закон визначає правовий режим майна подружжя.

2. Припинення шлюбу.

На жаль, в Україні, як і в інших країнах, досить багато шлюбів розпадається внаслідок різних причин. Законодавство передбачає порядок припинення шлюбу. Шлюб може бути припинений у декількох випадках, при цьому реєстрація розлучення провадиться або судом, або органами реєстрації актів цивільного стану.

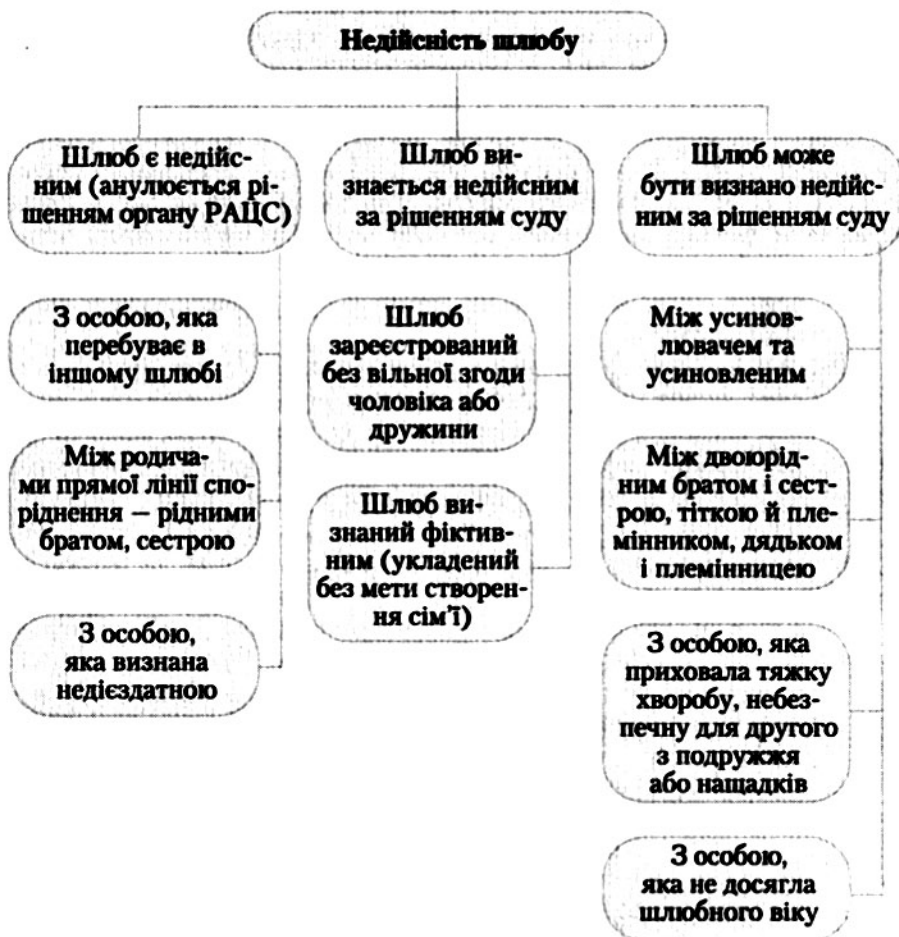
Якщо подружжя дійшло згоди щодо припинення шлюбу і в нього немає неповнолітніх дітей, то чоловік і дружина звертаються із спільною заявою до органу реєстрації актів цивільного стану, який і приймає відповідне рішення. Також орган реєстрації актів цивільного стану приймає рішення про припинення шлюбу за заявою одного з подружжя, якщо інший визнаний безвісно відсутнім, недієздатним або засуджений до позбавлення волі строком не менше аніж три роки.

Якщо ініціатива належить лише одному з подружжя, а також якщо в подружжя є неповнолітні діти, рішення про припинення шлюбу має право прийняти лише суд, адже за наявності дітей необхідно визначити їхню подальшу долю – де вони житимуть, як будуть забезпечені. Розглядаючи питання про припинення шлюбу, суд зобов'язаний вжити заходів для примирення подружжя.

Іноді шлюб укладають із порушенням установлених правил і норм. Наприклад, щоб отримати право на житло, хлопець бере шлюб із дівчиною, яка має квартиру, але після одруження не живе з нею. Або ж, беручи шлюб, жінка підробляє паспорт і приховує наявність у неї чоловіка – тобто порушує правила укладання шлюбу. Як бути в цьому випадку? В окремих випадках шлюб може бути визнаний недійсним.

Сімейний кодекс України передбачає декілька підстав визнання шлюбу недійсним і різні шляхи прийняття рішення в цих ситуаціях.

Проаналізуйте подану схему й висловіть припущення, чому передбачено різні шляхи визнання шлюбу недійсним за різними підставами.

3. Права й обов'язки батьків і дітей.

З моменту народження виникають певні правові відносини між батьками і дітьми. Конституція України визначила, що батьки зобов'язані утримувати дітей до їхнього повноліття. Батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я, розвиток і виховання своїх дітей, захищати їхні права й інтереси. Саме батьки визначають ім'я дитини, вирішують, у якому навчальному закладі дитина здобуватиме освіту.

Іноді вважають, що головна роль у вихованні належить матері дитини, що в разі розлучення дитина обов'язково залишається саме з матір'ю. Однак це не зовсім так. Батьки мають рівні права й обов'язки щодо своїх дітей, їхнього виховання. Навіть якщо шлюб між ними

розірвано й вони живуть окремо, обов'язок брати участь у вихованні, утриманні дітей, а також право спілкуватися з дітьми мають і батько, і матір.

Батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав і свобод інших людей, любові до своєї сім'ї й родини, свого народу, своєї батьківщини, піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток. Важливим є обов'язок батьків забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя. При цьому батьки зобов'язані поважати дитину, забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини і фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Сімейний кодекс України не лише визначає права батьків, а й надає право дитині противитися неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї, звертатися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки й піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування й громадських організацій. У разі необхідності дитина, якій уже виповнилося 14 років, має право самостійно звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду.

Обов'язок піклуватися про своїх неповнолітніх дітей, надавати їм матеріальну допомогу не знімається з батьків у разі розлучення. В цьому випадку той із батьків, хто живе окремо від дітей, зобов'язаний сплачувати *аліменти* – кошти на утримання дітей. Розмір аліментів устанавлюється судом із врахуванням стану здоров'я й матеріального становища дитини й платника аліментів, наявності в платника аліментів на інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, а також інших обставин, що мають істотне значення. Проте Сімейний кодекс установив, що в жодному разі розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим за неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Якщо батьки не виконують своїх обов'язків, їх за рішенням суду може бути позбавлено батьківських прав.

Обов'язки батьків і дітей не дарма називають взаємними – адже і діти, коли вони стануть дорослими, зобов'язані надавати допомогу своїм батькам, піклуватися про них у разі непрацездатності.

4. Основи житлового права.

Серед прав людини, закріплених Конституцією України, є і право на житло.

Ознайомтеся з витягом із Конституції України й визначте, у чому полягає та як забезпечується право на житло.

Стаття 47. Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.

Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

Порядок забезпечення громадян житлом, його використання нині регулюють Житловий кодекс України, Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду» і деякі інші.

Відповідно до Житлового кодексу, громадяни, які потребують поліпшення житлових умов, стають на квартирний облік у державних органах. До них належать ті, хто має недостатню житлову площу (норму забезпеченості визначають місцеві органи), особи, які живуть у непридатних приміщеннях (темні, аварійні тощо). На облік беруть громадян, якщо в одній кімнаті живе більше однієї сім'ї, а також в інших випадках. Якщо громадяни погіршили житлові умови, обмінявши квартиру, продавши власний будинок тощо, вони втрачають право на взяття на державний квартирний облік протягом п'яти років.

Житло надається громадянам згідно з чергою, відповідно до часу перебування на квартирному обліку. Певні групи громадян — учасники та інваліди Великої Вітчизняної війни, учасники інших збройних конфліктів, особи з окремими важкими захворюваннями, ветерани праці, багатодітні сім'ї тощо — мають право на першочергове надання житла, їх ставлять на пільгову чергу. Тим, хто втратив житло внаслідок стихійного лиха (повінь, землетрус, пожежа), дітям, які виховувалися в інтернаті, дитячому будинку, закінчили їх і не мають житла, воно надається позачергово.

Держава визначила норму площі державного житла — не більше 13,65 кв. м на кожну людину. Житло, що надається, має відповідати санітарним і технічним нормам.

Коли приймають рішення про надання житла, громадянину видають **ордер** — документ, що підтверджує цей факт. У ньому зазначають конкретну квартиру, її площу, прізвище одержувача, рішення, на підставі якого надано житло.

Згідно з ордером, громадянин укладає угоду про користування житловим приміщенням, зобов'язуючись утримувати його в належному стані, використовувати лише за призначенням. Квартира, одержана від держави, перебуває в **користуванні** громадянина. Для того щоб стати повним господарем квартири, треба приватизувати її, стати власником.

Нині багато людей замислюються над тим, чи варто приватизувати квартиру. Щоб обрати правильне рішення, треба порівняти права й обов'язки громадян, які живуть у державній та приватизованій, власній, квартирі.

Громадянин, який живе в державній квартирі, лише користується нею. Обміняти житло він може лише за згодою власника — державного органу, так само він повинен погодити проживання в квартирі інших осіб (навіть своїх родичів). Якщо такий громадянин помирає і з ним не проживали інші члени сім'ї, квартира переходить до держави.

Власник квартири на свій розсуд може продати її, обміняти, подарувати; для поселення інших осіб у квартирі не потрібна згода державних органів. Після смерті власника квартира є частиною спадщини, щодо якої діють норми спадкового права.

Обов'язки власника й користувача квартири здебільшого збігаються, вони визначені Житловим кодексом України.

Ознайомтеся з витягом із Житлового кодексу України та визначте права та обов'язки наймача житла.

Із Житлового кодексу України

Стаття 9

Громадяни мають право на одержання в безстрокове користування в установленому порядку жилого приміщення в будинках державного чи громадського житлового фонду або в будинках житлово-будівельних кооперативів.

Громадяни мають право на приватизацію квартир (будинків) державного житлового фонду або придбання їх у житлових кооперативах, на біржових торгах, шляхом індивідуального житлового будівництва чи одержання у власність на інших підставах, передбачених законодавством України.

Ніхто не може бути виселений із займаного жилого приміщення або обмежений у праві користування жилим приміщенням інакше як з підстав і в порядку, передбачених законом. (...)

Стаття 10

Громадяни зобов'язані дбайливо ставитися до будинку, у якому вони проживають, використовувати жиле приміщення відповідно до його призначення, додержувати правил користування жилими приміщеннями, економно витрачати воду, газ, електричну і теплову енергію. (...)

Стаття 176

Наймодавець зобов'язаний своєчасно провадити ремонт жилих будинків, забезпечувати безперебійну роботу інженерного обладнання будинків і жилих приміщень, належне утримання

під'їздів, інших місць загального користування будинків і прибудинкової території (...).

Капітальний ремонт жилих будинків, технічне обслуговування їх інженерного обладнання, а також поточний ремонт жилих приміщень, що його зобов'язаний провадити наймодавець (житлово-будівельний кооператив), здійснюється відповідно до правил користування жилими приміщеннями, утримання жилого будинку і прибудинкової території (...).

Стаття 177

Громадяни зобов'язані забезпечувати схоронність жилих приміщень, бережливо ставитися до санітарно-технічного та іншого обладнання, до об'єктів благоустрою, додержувати правил утримання жилого будинку і прибудинкової території, правил пожежної безпеки, додержувати чистоти і порядку в під'їздах, кабінах ліфтів, на сходових клітках і в інших місцях загального користування.

Наймачі жилих приміщень (...) повинні провадити за свій рахунок поточний ремонт жилих приміщень, а при звільненні приміщення — здати його в належному стані (...).

Однією з найважливіших галузей права є сімейне право. Умовами укладання шлюбу є досягнення шлюбного віку й наявність вільної згоди осіб, які укладають шлюб. Шлюб підлягає реєстрації в державних органах реєстрації актів цивільного стану. Закон передбачає можливість припинення шлюбу за заявою обох або позовом одного з подружжя. Закон визначає взаємні права й обов'язки подружжя, а також батьків і дітей.

Конституція України гарантувала право кожного на житло. Порядок користування житлом, надання державного житла регулюється Житловим кодексом України. Держава забезпечує можливість кожного побудувати, орендувати або купити житло; малозабезпеченим житло може надаватися безоплатно або за пільговими цінами.

Запам'ятайте: шлюб, сім'я, ордер на одержання житла.

ЮЗЬКОВ Леонід Петрович (1938–1995)

Український учений-правознавець, доктор юридичних наук. Працював у Київському університеті імені Т. Г. Шевченка. Досліджував проблеми конституційного та адміністративного права. Брав участь у розробці Декларації про державний суверенітет України, Конституції України. В 1992 р. був обраний першим головою Конституційного Суду України.

1. Які правові акти нашої держави регулюють питання забезпечення прав дітей, захист сім'ї?
2. Як укладається шлюб?
3. У яких випадках може бути відмовлено в укладанні шлюбу (що є перешкодою для його укладання)?
4. Як може бути припинений шлюб?
5. Яке значення має державна реєстрація шлюбу?
6. У чому полягає принцип рівності прав чоловіка і жінки в сімейних відносинах?
7. Чи буде дійсним шлюб, якщо спочатку його укладено в церкві, а потім зареєстровано в державних органах?
8. Як ви розумієте взаємність обов'язків батьків і дітей?
9. Хто має право на отримання державного житла?
10. Що таке *ордер*? Які права він надає власнику?
11. Кому надано пільги у вирішенні житлових питань?
12. На підставі наведеного документа (с. 192–193) визначте, які права й обов'язки наймача жилого приміщення (квартири) та наймодавця встановлено законом.
- 13*. Порівняйте права й обов'язки наймача квартири та її власника.
- 14*. Доведіть, що права й обов'язки наймача квартири та наймодавця мають взаємний характер.
- 15*. Порівняйте припинення шлюбу шляхом розлучення й визнання шлюбу недійсним (яким органом здійснюється, правові наслідки, у яких випадках застосовується).
- 16*. Висловіть свою думку щодо доцільності обмежень на укладення шлюбу, передбачених Сімейним кодексом України.

§ 26. Земельне право

1. Земля і власність на неї.

У піснях і віршах, картинах і книжках оспівано українську землю. «Земля-матінка, земля-годувальниця» — так називає її народ України. Справді, українська земля є унікальною за своїми властивостями, недарма загарбники в 1918 і 1941–1943 рр. як цінний трофей вивозили з України не лише різне майно, а й чернозем.

Конституція України проголосила землю основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Щоб зберегти його, забезпечити ефективне використання, потрібно встановити певні правила й норми. **Галузь права, якою регулюються суспільні відносини щодо власності на землю, державного управління**

земельним фондом, використання й охорони землі, забезпечення та охорони прав і законних інтересів учасників земельних відносин, називають земельним правом. Основним нормативним актом у цій галузі є **Земельний кодекс України**.

Землі в Україні поділяють залежно від їх призначення на категорії.

Ознайомтеся зі схемою «Категорії земель в Україні» та наведіть приклади земель, які, на вашу думку, належать до зазначених категорій (бажано навести приклади земель у вашій місцевості – селі, районі, місті).

Землі сільськогосподарського призначення

Землі рекреаційного призначення

Землі житлової та громадської забудови

Землі історико-культурного призначення

Землі оздоровчого призначення

Землі лісового фонду

Категорії земель в Україні

Землі водного фонду

Землі промисловості, транспорту, оборони та іншого призначення

Землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення

Крім цього, зéмлі можна поділити залежно від того, кому вони належать, хто є їх власником. Відповідно до Конституції України земля загалом, її надра, атмосферне повітря, водні й інші природні ресурси є власністю народу України.

Водночас кожному з громадян України, державі й юридичним особам гарантовано право власності на землю відповідно до закону. В цьому випадку мається на увазі земля як окремі ділянки.

Власниками можуть бути Українська держава загалом (землі державної власності), окремі територіальні громади (землі комунальної власності), громадяни та юридичні особи (землі приватної власності). В окремих випадках власниками земельних ділянок в Україні можуть бути й іноземці, й іноземні юридичні особи. Однак закон обмежує їхнє право отримати земельні ділянки — вони можуть бути власниками лише земельних ділянок несільськогосподарського призначення.

2. Способи набуття й припинення права власності на земельну ділянку.

Запропонуйте шляхи, якими можна набути право власності на землю.

Закон передбачає можливість отримання землі різними шляхами. Особа може отримати землю шляхом укладання договору купівлі-продажу, міни, отримати землю в спадщину. Громадянин може стати власником земельної ділянки шляхом приватизації — передачі ділянки з державної власності в приватну. Варто зазначити, що Земельний кодекс визначає розміри ділянок, які можуть безоплатно отримати громадяни залежно від її призначення.

Призначення землі	Розмір земельної ділянки, яка може бути отримана безоплатно
Для ведення фермерського господарства	У розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільської, селищної, міської ради, де знаходиться фермерське господарство
Для ведення особистого селянського господарства	Не більше 2,0 га
Для ведення садівництва	Не більше 0,12 га
Для будівництва й обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка):	
у селах	Не більше 0,25 га
у селищах	Не більше 0,15 га
у містах	Не більше 0,10 га

Призначення землі	Розмір земельної ділянки, яка може бути отримана безоплатно
Для індивідуального дачного будівництва	Не більше 0,10 га
Для будівництва індивідуальних гаражів	Не більше 0,01 га

Для того щоб отримати у власність або користування земельну ділянку, громадяни й юридичні особи мають звернутися до відповідного органу державної виконавчої влади або місцевого самоврядування із заявою. Залежно від призначення земельної ділянки рішення приймають органи різного рівня.

Суб'єктам підприємницької діяльності землі державної або комунальної власності можуть передаватися тільки на конкурсній основі – через аукціони, земельні торги тощо.

Однак земля може не лише передаватися фізичним і юридичним особам, а й вилучатися в них, право власності на неї може бути припинено. Власник може відмовитися від земельної ділянки, вона може бути відчужена власником – продана, подарована, обміняна тощо. В окремих випадках земельна ділянка може бути вилучена у власника за рішенням суду. Така процедура використовується, якщо землю вилучають у власника в рахунок погашення боргу, коли він використовує землю не за цільовим призначенням, допускає порушення земельного законодавства. Закон також передбачає можливість вилучення земельної ділянки у власника за рішенням суду через суспільну необхідність або для суспільних потреб – наприклад, якщо землю, яка є приватною власністю, має пройти автомагістраль, лінія метро чи залізниця. В цьому випадку власнику має бути компенсована вартість землі, яка вилучається.

Не завжди особа може отримати необхідну їй землю у власність. У цьому випадку є інша можливість – вона може отримати право користування землею. Державні або комунальні підприємства, установи й організації можуть отримати землю в постійне користування – без обмеження строку. Інші особи – громадяни України, іноземці, юридичні особи, міжнародні об'єднання й організації – можуть отримати земельну ділянку в оренду. Право оренди земельної ділянки – це засноване на договорі строкове платне володіння й користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для провадження підприємницької та іншої діяльності. Оренда може бути короткостроковою – не більше 5 років та довгостроковою – не більше 50 років.

3. Права й обов'язки власників земельних ділянок і землекористувачів.

Закон визначає права й обов'язки власників землі й землекористувачів. При цьому між ними є певна і досить суттєва різниця.

Ознайомтеся з витягом із Земельного кодексу України та порівняйте права й обов'язки власників земельних ділянок і землекористувачів.

Із Земельного кодексу України

Стаття 90. Права власників земельних ділянок

1. Власники земельних ділянок мають право:
  - а) продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину;
  - б) самостійно господарювати на землі;
  - в) власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію;
  - г) використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі;
  - г) на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;
  - д) споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди.

Стаття 91. Обов'язки власників земельних ділянок

1. Власники земельних ділянок зобов'язані:
  - а) забезпечувати використання їх за цільовим призначенням;
  - б) додержуватися вимог законодавства про охорону довілля;
  - в) своєчасно сплачувати земельний податок;
  - г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;
  - г) підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;
  - д) своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом;
  - е) дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних з встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;
  - є) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

Стаття 95. Права землекористувачів

1. Землекористувачі, якщо інше не передбачено законом або договором, мають право:

- а) самостійно господарювати на землі;
- б) власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію;
- в) використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, ліси, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі;
- г) на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;
- г) споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди.

Стаття 96. Обов'язки землекористувачів

1. Землекористувачі зобов'язані:

- а) забезпечувати використання землі за цільовим призначенням;
- б) додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля;
- в) своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату;
- г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;
- г) підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;
- д) своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом;
- е) дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних з встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;
- е) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

Конституція України проголосила землю основним національним багатством України, гарантувала право власності кожного громадянина, юридичної особи, держави на землю. Відносини, пов'язані з власністю на землю, користуванням нею, забезпеченням охорони землі, регулюються нормами земельного права. Основним нормативним актом у цій галузі є Земельний кодекс України.

Закон передбачає порядок набуття права власності на землю, припинення цього права. Крім отримання землі у власність, особа може отримати її в користування, оренду.

ШЕМШУЧЕНКО Юрій Сергійович
(р. н. 1935)

Український учений-юрист, доктор юридичних наук, академік Національної академії наук України та Української академії правових наук, іноземний член Російської академії наук. З 1966 р. і донині працює в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України, пройшовши шлях від аспіранта до директора цього інституту (з 1988 р.). Вивчає проблеми адміністративного, екологічного й конституційного права. Брав участь у розробці Конституції України та багатьох законів України. Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (за створення «Юридичної енциклопедії України»).

Перевірте себе

1. Які форми власності на землю передбачено законодавством України?
2. Для яких потреб земля може надаватися громадянам у приватну власність?
3. Які органи мають право вирішувати питання надання земельних ділянок у власність і користування?
4. Визначте відмінності в правах та обов'язках землевласників і користувачів земельних ділянок.
5. Обґрунтуйте менший обсяг прав землекористувачів, аніж власників землі.
6. Висловіть свою думку щодо доцільності обмеження можливості отримання землі у власність іноземцями.
7. Наведіть приклади земельних ділянок різного призначення у вашій місцевості.

§ 27. Трудове право

1. Законодавство про працю.

Нині ви — десятикласники, мине лише два роки і, закінчивши школу, ви почнете працювати. І тоді вам доведеться мати справу з трудовим правом — галуззю права, яка регулює індивідуальні відносини із застосування найманої праці й колективні трудові відносини. Саме норми цієї галузі регулюють порядок укладання й

припинення трудового договору, робочий час і час відпочинку, діяльність професійних спілок, дисциплінарну та матеріальну відповідальність тощо.

Відносини, що виникають у процесі трудової діяльності, регулюються Кодексом законів про працю України (КЗпП), Законами України «Про колективні договори і угоди», «Про охорону праці», «Про відпустки» тощо. Основним актом у цій сфері є Кодекс законів про працю. Він регулює трудові відносини найманих працівників на всіх підприємствах і в організаціях — державних, кооперативних, приватних, навіть тих, що належать іноземцям, незалежно від сфери їхньої діяльності. Дія Кодексу не поширюється на тих, хто працює самостійно.

Муляр державного будівельного управління, ткаля акціонерного товариства, учитель приватної школи — на них поширюється дія трудового законодавства. Так само діятиме КЗпП для водія, який працює в представництві іноземної фірми в Україні, виховательки, яка працює в приватної особи, продавця, який працює в приватного підприємця. Водночас на майстра по ремонту взуття, водія приватного таксі на власній машині, які працюють самостійно, не наймаючи інших осіб, не поширюється дія Кодексу законів про працю.

Закон установлює мінімальні гарантії для працівників. Будь-яке підприємство може забезпечити для своїх співробітників кращі умови — меншу тривалість робочого часу, більшу відпустку, додаткові пільги й виплати тощо. Однак погіршувати умови праці, установлені кодексом, не можна. **Будь-які угоди, договори, що погіршують становище працівників порівняно з нормами КЗпП, визнаються недійсними.**

Отже, навіть якщо під час прийому на роботу громадянин підписав угоду, що обмежує його права (наприклад, встановлено більшу тривалість робочого часу, аніж передбачено КЗпП, треба відмовитися від відпусток протягом кількох років тощо), вона не діятиме й працівник не зобов'язаний додержуватися її умов. Так само недійсними будуть подібні пункти, записані в колективних угодах.

2. Трудовий договір.

Під час вступу на роботу кожний працівник укладає трудовий договір — угоду між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з дотриманням внутрішнього трудового розпорядку, а власник зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату й забезпечити умови праці, необхідні для виконання роботи. Сторонами такого договору є власник підприємства або уповноважена ним особа (найчастіше — директор, завідуючий, начальник) і працівник,

який поступає на роботу. У трудовій угоді обов'язково визначають місце роботи, посаду, за якою працюватиме громадянин, заробітну плату (це основні умови угоди), а також інші умови праці. Трудовий договір укладають, як правило, у письмовій формі. В окремих випадках КЗпП передбачає обов'язкову письмову форму трудового договору.

Ознайомтеся з витягом із Кодексу законів про працю України та висловіть свою думку, чому саме в цих випадках закон вимагає укладання трудового договору в письмовій формі.

Із Кодексу законів про працю України

Стаття 24. Укладення трудового договору

Трудовий договір укладається, як правило, в письмовій формі.

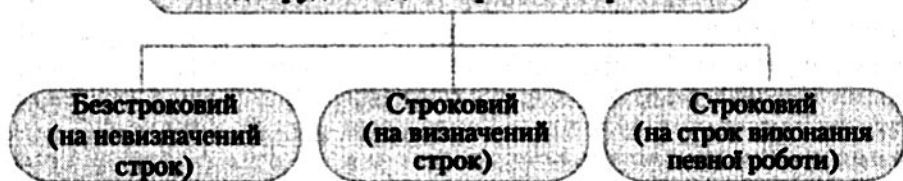
Додержання письмової форми є обов'язковим:

- 1) при організованому наборі працівників;
- 2) при укладенні трудового договору про роботу в районах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я;
- 3) при укладенні контракту;
- 4) у випадках, коли працівник наполягає на укладенні трудового договору в письмовій формі;
- 5) при укладенні трудового договору з неповнолітнім;
- 6) при укладенні трудового договору з фізичною особою;
- 7) в інших випадках, передбачених законодавством України.

У будь-якому випадку трудовий договір після його укладання оформлюють наказом про прийняття на роботу. Якщо працівника допущено до роботи без наказу, трудовий договір вважається укладеним, а працівник прийнятим на роботу. Ця норма захищає права працівника. Коли власник чи адміністрація підприємства допустили працівника до роботи, а наказ через власну недбалість не видали, він не повинен постраждати від цього. Працівник має право на заробітну плату, допомогу в разі тимчасової непрацездатності тощо.

Закон передбачає можливість кількох видів трудових договорів за їх строками.

Види трудових договорів за їх строками

Найчастіше трудовий договір укладають на невизначений строк (він безстроковий). У цьому випадку сторони договору не обумовлюють час, протягом якого працівник працюватиме на підприємстві. Інколи за згодою працівника й власника може бути встановлено чітко визначений строк трудового договору — місяць, рік або певний проміжок часу — наприклад, час служби в армії чи роботи на виборній посаді працівника, який раніше виконував ці обов'язки. Можливе також укладання трудового договору на час виконання певної роботи (наприклад, художнє оформлення певного об'єкта, виконання проектних робіт тощо).

3. Прийом на роботу.

Для прийому на роботу особа має подати документи.

Передусім має бути подано документ, який посвідчує особу, — *паспорт*, а якщо хтось із вас почне працювати до одержання паспорта (до 16 років) — *свідоцтво про народження*. Особи, які поступають на роботу не вперше, подають трудову книжку — основний документ, у якому містяться відомості про роботу з початку трудової діяльності. Якщо ви вперше прийдете на роботу й трудової книжки у вас ще немає, її мають оформити на першому місці роботи не пізніше аніж через 5 днів після початку роботи.

В окремих випадках від працівника можуть вимагати подати документи, що підтверджують його кваліфікацію, адже людина не може працювати лікарем, не маючи медичної освіти, не можна брати

на роботу водієм людину без відповідного посвідчення тощо. Вимагати будь-які інші документи, а також відомості про національність, партійну належність, походження та реєстрацію за місцем проживання під час вступу на роботу забороняється.

Важливим документом кожного працівника є трудова книжка. Вона дає змогу простежити трудовий шлях громадянина, визначити його трудовий стаж. До трудової книжки вносять відомості про прийом на роботу, посади, на яких людина працює, звільнення, записують також заохочення і нагородження. Відомості про стягнення в трудовій книжці не фіксують. Кожний працівник має уважно ставитися до ведення трудової книжки, адже від правильності й повноти записів залежить призначення пенсії, надання певних пільг, та й взагалі трудова книжка – своєрідний трудовий портрет працівника.

Певні особливості прийому на роботу встановлено для неповнолітніх осіб.

Ознайомтеся з витягом із Кодексу законів про працю України та визначте, які особливості прийому на роботу неповнолітніх осіб встановлено законодавством.

Із Кодексу законів про працю України

Стаття 188. Вік, з якого допускається прийняття на роботу

Не допускається прийняття на роботу осіб, молодших шістнадцяти років.

За згодою одного з батьків або особи, що його замінює, можуть, як виняток, прийматись на роботу особи, які досягли п'ятнадцяти років.

Для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними чотирнадцятирічного віку за згодою одного з батьків або особи, що його замінює.

Стаття 190. Роботи, на яких забороняється застосування праці осіб молодше вісімнадцяти років

Забороняється застосування праці осіб, молодших вісімнадцяти років, на важких роботах і на роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах. Забороняється також залучати осіб, молодших вісімнадцяти років, до підіймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми.

Стаття 191. Медичні огляди осіб, молодших вісімнадцяти років

Усі особи, молодші вісімнадцяти років, приймаються на роботу лише після попереднього медичного огляду і в подальшому, до досягнення 21 року, щороку підлягають обов'язковому медичному огляду.

4. Порядок припинення трудового договору.

Доля людей складається по-різному. Дехто працює на одному підприємстві протягом десятків років, хтось неодноразово змінює робоче місце. Тому закон передбачає порядок припинення трудового договору. Порядок припинення трудового договору відрізняється залежно від того, який трудовий договір укладено працівником і які причини припинення договору.

Ознайомтеся з витягом із Кодексу законів про працю України та визначте, які підстави припинення трудового договору передбачено законом.

Із Кодексу законів про працю України

Стаття 36. Підстави припинення трудового договору

Підставами припинення трудового договору є:

- 1) угода сторін;
- 2) закінчення строку, крім випадків, коли трудові відносини фактично тривають і жодна із сторін не поставила вимогу про їх припинення;
- 3) призов або вступ працівника на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу;
- 4) розірвання трудового договору з ініціативи працівника (статті 38, 39), з ініціативи власника або уповноваженого ним органу (статті 40, 41) або на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого на представництво трудовим колективом органу (стаття 45);
- 5) переведення працівника, за його згодою, на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду;
- 6) відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом із підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку із зміною істотних умов праці;
- 7) набрання законної сили вирокіом суду, яким працівника засуджено (крім випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням) до позбавлення волі або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи;
- 8) підстави, передбачені контрактом.

Зміна підпорядкованості підприємства, установи, організації не припиняє дії трудового договору. У разі зміни власника підприємства, а також у разі його реорганізації (злиття, приєднання, поділу, відокремлення, перетворення) дія трудового договору працівника продовжується. Припинення трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу можливе лише в разі скорочення чисельності або штату працівників.

Працівник, прийнятий на роботу на невизначений строк, має право в будь-який час залишити підприємство за власним бажанням. Для звільнення він повинен подати власнику (або його представнику – керівнику підприємства, майстру, працівнику відділу кадрів – тощо) письмову заяву за два тижні до бажаного строку звільнення. Це час, протягом якого адміністрація може знайти заміну. За згодою працівника й адміністрації звільнення може відбутися раніше, а коли його причини поважні – переїзд до іншої місцевості за місцем роботи чи служби чоловіка (жінки), вступ на навчання тощо, – працівника звільняють у строк, про який він просить. Закон захищає передусім інтереси працівника. Якщо мине два тижні від часу подання заяви, а працівник продовжує працювати й не наполягає на звільненні, його не можна звільнити за поданою раніше заявою. Водночас адміністрація не має права затримати звільнення після закінчення двотижневого строку попередження, якщо працівник вимагає звільнення.

Якщо трудовий договір було укладено на визначений строк (строковий трудовий договір), працівник має право звільнитися за власним бажанням лише в окремих, передбачених законом випадках – у разі хвороби, інвалідності, а також коли власник підприємства, його адміністрація не виконують своїх обов'язків за колективним чи трудовим договором.

Має право звільнити працівника з роботи й адміністрація, але підстави для цього обмежені.

Ознайомтеся з витягом із Кодексу законів про працю України й визначте, які підстави розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу передбачено законом. Висловіть свою думку щодо обґрунтованості визначення саме цих підстав для звільнення.

Із Кодексу законів про працю України

Стаття 40. Розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу

Трудовий договір, укладений на невизначений строк, а також строковий трудовий договір до закінчення строку його

чинності можуть бути розірвані власником або уповноваженим ним органом лише у випадках:

1) змін в організації виробництва і праці, у тому числі ліквідації, реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників;

2) виявленій невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи, а так само в разі скасування допуску до державної таємниці, якщо виконання покладених на нього обов'язків вимагає доступу до державної таємниці;

3) систематичного невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення;

4) прогулу (у тому числі відсутності на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин;

5) нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки по вагітності й родах, якщо законодавством не встановлений триваліший строк збереження місця роботи (посади) при певному захворюванні. За працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням, місце роботи (посада) зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;

6) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;

7) появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;

8) вчинення за місцем роботи розкрадання (у тому числі дрібного) майна власника, установленого вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу.

Звільнення з підстав, зазначених у пунктах 1, 2 і 6 цієї статті, допускається, якщо неможливо перевести працівника, за його згодою, на іншу роботу.

Не допускається звільнення працівника з ініціативи власника або уповноваженого ним органу в період його тимчасової непрацездатності (крім звільнення за пунктом 5 цієї статті), а також у період перебування працівника у відпустці. Це правило не поширюється на випадок повної ліквідації підприємства, установи, організації.

Стаття 41. Додаткові підстави розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу з окремими категоріями працівників за певних умов

Крім підстав, передбачених статтею 40 цього Кодексу, трудовий договір з ініціативи власника або уповноваженого ним органу може бути розірваний також у випадках:

1) одноразового грубого порушення трудових обов'язків керівником підприємства, установи, організації всіх форм власності (філіалу, представництва, відділення й іншого відокремленого підрозділу), його заступниками, головним бухгалтером підприємства, установи, організації, його заступниками, а також службовими особами митних органів, державних податкових інспекцій, яким присвоєно персональні звання, і службовими особами державної контрольно-ревізійної служби й органів державного контролю за цінами;

винних дій керівника підприємства, установи, організації, унаслідок чого заробітна плата виплачувалася несвоєчасно або в розмірах, нижчих від установленого законом розміру мінімальної заробітної плати;

2) винних дій працівника, який безпосередньо обслуговує грошові, товарні або культурні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довіри до нього з боку власника або уповноваженого ним органу;

3) вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, не сумісного з продовженням цієї роботи.

Закон передбачає, що звільнення за ініціативою адміністрації здебільшого можливе лише за попередньою згодою профспілкового комітету, який розглядає докази адміністрації і вирішує, чи достатні підстави для звільнення.

Якщо працівник був прийнятий на певний строк, його звільняють після закінчення строку. Втім, і в цьому випадку закон стоїть на боці працівника. Якщо строк роботи за договором закінчився, але ні працівник, ні підприємство не вимагають звільнення, працівник уважється таким, що уклав договір на невизначений строк.

У будь-якому випадку в день звільнення працівнику повинні видати трудову книжку й здійснити грошовий розрахунок. У разі затримки книжки чи розрахунку працівник має право вимагати відшкодування – виплати заробітної плати за час «вимушеного прогулу», тобто за час затримки видачі трудової книжки.

Конституція України гарантує права працівника, захист від незаконного звільнення.

У грудні 2001 р. департамент освіти Уельсу звільнив одну з вчительок молодших класів лише тому, що вона розповіла на уроці шестирічним учням правду. Розчаровані діти вдова плакали, що стало приводом для скарг батьків на педагога. Правда ж полягала в тому, що Санта-Клауса не існує.

У 1826 р. за публікацію невеликої статті, у якій було введено фізичний закон, шкільного вчителя з Кельна звільнили з роботи за особистою вказівкою міністра освіти. Міністр був упевнений, що «внесення математики в класичну фізику — неприпустима ересь». Прізвище вчителя було Ом, а закон, який названий на його честь, нині вивчається в кожній школі.

Раптове зниження в 1982–1983 рр. цін на кокосове масло в Таїланді призвело до того, що були звільнені тисячі працівників, які зривали горіхи з високих пальм. Найцікавішим є те, що цими працівниками були... мавпи.

Одним із найважливіших соціально-економічних прав є право на працю. Відносини, пов'язані з трудовою діяльністю громадян, регулюються насамперед Кодексом законів про працю України.

Норми Кодексу поширюються на всіх найманих працівників. Трудові права громадян, передбачені законодавством, не можуть бути обмежені навіть за згодою з ними.

Приступаючи до роботи, кожний працівник укладає трудову угоду. Під час влаштування на роботу потрібно подати документи — паспорт (чи свідоцтво про народження), трудову книжку, а в разі потреби — документи, що засвідчують кваліфікацію.

Конституція України гарантує захист працівника від незаконного звільнення. Кодекс законів про працю визначає порядок припинення трудового договору й підстави, коли він може бути розірваний за ініціативою власника або уповноваженого ним органу.

Запам'ятайте: Кодекс законів про працю України (КЗпП), трудовий договір, прогугл.

СТАШИС Володимир Володимирович (р. н. 1925)

Український учений-правознавець, перший проректор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Академік Академії правових наук України. Вивчає проблеми кримінального права, кримінології. Першим з українських юристів став повним кавалером ордена «За заслуги» (1999).

1. Які нормативні акти в галузі трудового права вам відомі?
2. У яких випадках діють норми Кодексу законів про працю України?
3. Хто укладає трудовий договір?
4. Як оформлюють прийняття на роботу?
5. На який строк може бути укладено трудовий договір?
6. У яких випадках трудовий договір має бути обов'язково укладений у письмовій формі?
7. Як повинен діяти працівник, якщо він вирішив звільнитися з роботи?
8. У яких випадках адміністрація має право звільнити працівника з роботи?
9. Як держава захищає права громадян, яких звільняють із роботи?
10. Для чого потрібна трудова книжка? Які відомості є в ній?
- 11*. Визначте, які з наведених умов є обов'язковими в трудовому договорі: час прийняття на роботу; професія; надання скороченого режиму роботи; заробітна плата; надання службової квартири; надання персонального автомобіля.
- 12*. Висловіть думку, чому саме у випадках, зазначених у законі, вимагається укладання трудового договору в письмовій формі.

§ 28. Робочий час і час відпочинку. Трудова дисципліна

1. Робочий час працівника.

Протягом багатьох років працівники вели боротьбу за поліпшення умов праці, зокрема за скорочення тривалості робочого часу. В XIX ст. він становив іноді 10–12 годин, лише порівняно нещодавно в більшості країн світу було встановлено 8-годинний робочий день. **Робочий час** – це встановлений законом або угодою, укладеною на підставі закону, час, протягом якого працівники зобов'язані виконувати роботу, обумовлену трудовим договором. Про важливість установлення робочого часу свідчить визначення його не лише в Кодексі законів України про працю, а й у Конституції України. Нині в Україні встановлено максимальну тривалість робочого часу, яка не повинна перевищувати 40 годин на тиждень. Більшість працівників має п'ятиденний робочий тиждень із двома вихідними, на деяких підприємствах може бути встановлено шестиденний робочий тиждень (це визначають власник і профспілковий комітет з урахуванням умов праці та характеру роботи).

В окремих випадках законодавство встановлює скорочену тривалість робочого часу.

Ознайомтеся з витягом із Кодексу законів про працю України й обгрунтуйте, чому саме цим категоріям працівників надається скорочений робочий час.

Із Кодексу законів про працю України

Стаття 51. Скорочена тривалість робочого часу

Скорочена тривалість робочого часу встановлюється:

1) для працівників віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють у період канікул) – 24 години на тиждень.

Тривалість робочого часу учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половини максимальної тривалості робочого часу, передбаченої в абзаці першому цього пункту для осіб відповідного віку;

2) для працівників, зайнятих на роботах з шкідливими умовами праці, – не більш як 36 годин на тиждень.

Перелік виробництв, цехів, професій і посад з шкідливими умовами праці, робота в яких дає право на скорочену тривалість робочого часу, затверджується в порядку, встановленому законодавством. Крім того, законодавством встановлюється скорочена тривалість робочого часу для окремих категорій працівників (учителів, лікарів та інших).

Скорочена тривалість робочого часу може встановлюватися за рахунок власних коштів на підприємствах і в організаціях для жінок, які мають дітей віком до чотирнадцяти років або дитину-інваліда.

Стаття 53. Тривалість роботи напередодні святкових, неробочих і вихідних днів

Напередодні святкових і неробочих днів (стаття 73) тривалість роботи працівників, крім працівників, зазначених у статті 51 цього Кодексу, скорочується на одну годину як при п'ятиденному, так і при шестиденному робочому тижні.

Напередодні вихідних днів тривалість роботи при шестиденному робочому тижні не може перевищувати 5 годин.

Стаття 54. Тривалість роботи в нічний час

При роботі в нічний час встановлена тривалість роботи (зміни) скорочується на одну годину. Це правило не поширюється на працівників, для яких уже передбачено скорочення робочого часу (пункт 2 частини першої і частина третя статті 51).

Тривалість нічної роботи зрівнюється з денною в тих випадках, коли це необхідно за умовами виробництва, зокрема в безперервних виробництвах, а також на змінних роботах при шестиденному робочому тижні з одним вихідним днем.

Нічним вважається час з 10 години вечора до 6 години ранку.

Право на скорочений робочий час передбачено законом, власник підприємства зобов'язаний дотримуватися його, незалежно від будь-яких умов. При цьому заробітна плата не зменшується. Закон також передбачає випадки, коли працюють **неповний** робочий час, що має певні відмінності від скороченого робочого часу.

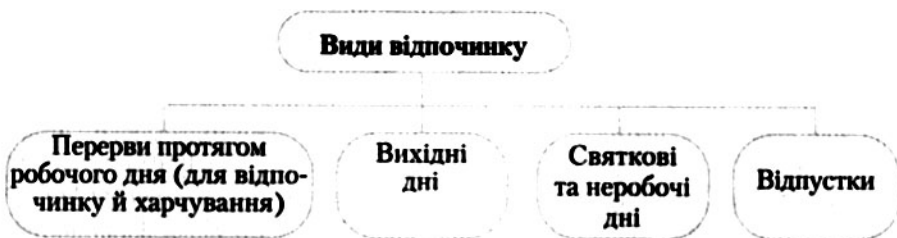
Скорочений і неповний робочий час

	Скорочений робочий час	Неповний робочий час
Кому надається	Особам, які працюють на роботах, пов'язаних із шкідливими умовам праці, неповнолітнім, працівникам окремих професій (лікарі, педагоги тощо), при роботі в нічний час	Будь-яким категоріям працівників (за згодою працівника та адміністрації)
Обов'язковість надання	Обов'язково надається незалежно від бажання адміністрації і працівника, якщо передбачений законом	За заявою працівника; жінкам, які мають дітей до 14 років, дитину-інваліда, для догляду за хворим членом сім'ї — надається обов'язково, в інших випадках — за угодою з адміністрацією
Ступінь зменшення робочого часу	Визначено законом	Установлюється угодою працівника з адміністрацією
Час надання	З часу вступу на роботу чи з моменту виникнення права на скорочений робочий час	Може бути наданий як під час укладання трудового договору, так і в будь-який час роботи за заявою працівника й згодою адміністрації
Заробітна плата	У повному обсязі — не зменшується у зв'язку зі зменшенням робочого часу	Оплата пропорційна до відпрацьованого часу або фактичного виробітку

Іноді на виробництві виникає потреба в додатковій роботі працівників, яку неможливо було передбачити. Роботу понад установлену тривалість робочого часу вважають надурочною. Вона пов'язана з додатковим навантаженням для працівників, через те закон обмежує можливості її використання. Надурочні роботи можна організувати лише для відвернення аварії чи стихійного лиха або ліквідації їх наслідків, усунення пошкоджень опалення, водопостачання, каналізації, транспортної мережі, зв'язку, коли з технічних причин складно зупинити той чи інший механізм або процес, для проведення вантажно-розвантажувальних робіт, якщо не прийшов працівник на зміну (наприклад, водій трамвая, зупинка якого на колії призведе до припинення руху всіх трамваїв на лінії). Надурочні роботи для кожного працівника не повинні перевищувати чотирьох годин протягом двох днів підряд і 120 годин на рік. Згоду на надурочні роботи має давати профспілковий комітет.

2. Право на відпочинок.

Кожна людина, яка працює, має відпочивати для відновлення своїх сил і здоров'я. Тому Конституцією України та іншими законодавчими актами України установлюють право на відпочинок. Це час (та чи інша частина року, тижня, доби), протягом якого працівник вільний від виконання трудових обов'язків і може використовувати його на власний розсуд. У Кодексі законів про працю України визначено декілька видів відпочинку.

Протягом робочого дня працівники мають обідню *перерву для відпочинку й харчування*, яку працівники використовують на власний розсуд, бо вона не є їхнім робочим часом. Перерва надається, як правило, через чотири години після початку робочого дня й триває не більше години. Час перерви працівник може використовувати на власний розсуд, відлучатися з робочого місця.

Щотижня працівникам мають надавати *вихідні дні*. Загальним вихідним днем є неділя, другий вихідний день (на підприємствах із п'ятиденним робочим тижнем) визначає саме підприємство, здебільшого — це субота. Там, де загальний день відпочинку встановити неможливо, — транспорт, торгівля, пошта тощо, складають спеціальні графіки вихідних днів.

Організувати роботу у вихідні дні можна лише у виняткових випадках: у разі аварії чи стихійного лиха, для проведення вантажно-розвантажувальних робіт, а також коли потрібно виконати роботи, від яких залежить подальша нормальна діяльність підприємства (наприклад, на заводі напередодні вихідних зіпсувався єдиний верстат, що виробляє важливу деталь, без якої неможливо виготовляти продукцію). Роботу у вихідний день у цих випадках виконують за письмовим наказом із наданням іншого дня відпочинку або оплатою в подвійному розмірі.

Закон установлює також *святкові й неробочі* дні, коли всі роботи, крім тих, без яких не можна обійтися (транспорт, лікарні, хімічні заводи тощо), припиняються.

Згідно із законом, нині святковими є 1 (Новий рік) і 7 (Різдво Христове) січня, 8 Березня (Міжнародний жіночий день), 1 і 2 травня (День міжнародної солідарності трудящих), 9 травня (День перемоги), 28 червня (День Конституції України), 24 серпня (День незалежності). Неробочими є дні релігійних свят – Великдень і Трійця.

Іноді святковий день збігається з вихідним днем, тоді наступний після цього робочий день є неробочим. Закон передбачає, що в цьому випадку вихідний день переноситься на наступний після святкового або неробочого дня. Саме тому понеділки після Великодня й Трійці завжди є неробочими днями.

Для найповнішого відновлення сил працівника йому *надають щорічну оплачувану відпустку*. Порядок надання відпусток регулюється Законом України «Про відпустки».

Тривалість відпустки становить щонайменше 24 робочих дні, а для неповнолітніх працівників – не менше 31 дня. Відпустку підвищеної тривалості надають працівникам окремих галузей промисловості (гірничої, металургійної, електроенергетики, лісового господарства тощо), педагогам, гірничорятувальникам, а також інвалідам, які працюють. Тим, хто працює на шкідливих роботах, у складних природних умовах, крім основної відпустки, надають додаткову. Максимальна тривалість щорічної відпустки може становити 59 днів; для тих, хто працює під землею, – 69 днів. Відпустку повної тривалості надають не раніше ніж через шість місяців роботи на підприємстві за графіком, який складають на початку року.

За час відпустки працівник одержує заробітну плату, за ним зберігається місце роботи. Заробітна плата за час відпустки має бути виплачена працівникові не пізніше ніж за три дні до її початку.

У разі нагальної потреби – за сімейними обставинами чи з інших причин – працівник має право на відпустку без збереження заробітної плати. Її надають за згодою адміністрації. В окремих випадках

(догляд за дитиною, одруження, смерть близьких родичів, вступ до вищого навчального закладу), а також пенсіонерам та інвалідам, які працюють, адміністрація зобов'язана надавати відпустку без збереження заробітної плати.

ЦЕ
цікаво

Профспілки Італії подали в суд на 60-річного Атоса Багатіні за те, що він не брав відпустку протягом... 28 років безперервної праці! Вирок суду — 900 днів оплачуваної відпустки.

Лікарська комісія з трудових питань Норвегії рекомендувала керівникам фірм збільшити тривалість відпустки для працівників, які не курять, на три дні. Свою пропозицію комісія обгрунтувала тим, що, як свідчать дослідження, курці витрачають на перекури майже три дні на рік, у той час як їхні колеги, які не курять, у цей час працюють.

У перший рік своєї роботи на посаді Президента США Джордж Буш-молодший провів 42 % робочих днів у відпустці чи на відпочинку.

3. Трудова дисципліна.

Кодекс законів про працю визначає обов'язки працівників:

- 1) чесно й сумлінно працювати;
- 2) своєчасно й точно виконувати розпорядження власника або уповноваженого ним органу;
- 3) дотримуватися трудової і технологічної дисципліни, вимог нормативних актів про охорону праці;
- 4) дбайливо ставитися до майна власника, з яким укладено трудовий договір.

У той же час певні обов'язки покладено й на власника підприємства:

- 1) правильно організувати працю працівників;
- 2) створювати умови для зростання продуктивності праці;
- 3) забезпечувати трудову й виробничу дисципліну;
- 4) неухильно дотримуватися законодавства про працю і правил охорони праці;
- 5) уважно ставитися до потреб і запитів працівників;
- 6) поліпшувати умови їхньої праці та побуту.

Взаємовідносини між працівником і власником на кожному конкретному підприємстві, їхні взаємні зобов'язання, розпорядок праці визначають правила внутрішнього трудового розпорядку (час початку й закінчення роботи, її змінність, тривалість перерв, побутові питання тощо). Виконання правил внутрішнього трудового розпорядку є обов'язком працівника й адміністрації.

Закон передбачає, що працівників, які працюють на совість, ретельно виконують свої обов'язки, досягають значних результатів.

Орден
держави

Орден «За
заслуги»
1 ступеня

у роботі, власник підприємства може заохочувати різними способами. Для заохочення працівників застосовують різноманітні форми морального й матеріального заохочення. Їх визначають у правилах внутрішнього трудового розпорядку. Серед найпоширеніших — преміювання, нагородження грамотами, цінними подарунками, присвоєння почесних звань заводу, галузі тощо. За визначні заслуги працівник може бути представлений до нагородження державними відзнаками —

орденами, медалями, почесними званнями. Про заохочення працівника обов'язково роблять запис у трудовій книжці.

4. Дисциплінарна відповідальність працівників.

Однак бувають і інші приклади: токар запізнився на роботу, слюсар допустив брак у роботі, водій відмовився виконати рейс. Що спільного в їхніх діях? Працівники порушили трудову дисципліну, не виконали належним чином трудові обов'язки. За це вони можуть бути притягнуті до **дисциплінарної відповідальності**.

Якщо працівник порушує трудову дисципліну, до нього можуть бути застосовані **дисциплінарні стягнення** — **догана** або **звільнення**.

Робота окремих категорій працівників пов'язана з підвищеним ризиком і небезпекою, що зумовлює потребу в додержанні чіткої дисципліни й порядку. Це, зокрема, залізничники й авіатори, гірничорятувальники й митники та ін. Для працівників цих галузей прийнято спеціальні статuti про дисципліну, якими передбачено й інші стягнення.

Закон визначає порядок накладання стягнень на працівників. Якщо токар запізнився на роботу, адміністрація насамперед зобов'язана зажадати від нього письмове пояснення, щоб з'ясувати причини й обставини порушення й ставлення працівника до нього: адже запізнення могло бути пов'язане не тільки з недбалістю чи недисциплінованістю працівника, а й, наприклад, з порушенням графіка роботи транспорту або хворобою дитини, що потрібно взяти до уваги. Врахувавши ступінь тяжкості, заподіяну шкоду, обставини проступку працівника та його ставлення до роботи, власник чи уповноважений ним орган (найчастіше адміністрація підприємства, організації, установи) може застосувати стягнення. За порушення трудової дисципліни можна оголосити лише одне стягнення.

Стягнення оголошують наказом, з яким обов'язково під розписку має бути ознайомлений працівник. Законом встановлено граничні строки застосування стягнення за порушення трудової дисципліни.

Стягнення може бути застосоване не пізніше ніж через місяць після його виявлення, але не пізніше ніж через шість місяців після скоєння. Якщо про запізнення стає відомо одразу, то стягнення має бути накладене протягом місяця з дня порушення. Втім, є складні випадки. Наприклад, 25 березня під час рейсу машиніст порушив інструкцію і перевищив швидкість. Про це дізналися через два місяці – після розшифрування записів приладів – 20 травня. Отже, порушення скоєно 25 березня. З цієї дати, з дня порушення, відраховують шість місяців, а місячний строк відраховуватимуть від 20 травня, коли стало відомо про порушення.

5. Матеріальна відповідальність працівників.

Слюсар, допустивши брак у роботі, завдав шкоду підприємству, зіпсувавши матеріал. Чи може підприємство відшкодувати збитки? Так, у цьому випадку йдеться також і про матеріальну відповідальність, якою передбачено відшкодування збитків, завданих підприємству, установі їх працівником.

Яку відповідальність нестиме громадянин, що заподіяв шкоду сторонній особі, підприємству, де він не працює?

До матеріальної відповідальності може бути притягнуто працівників за шкоду, заподіяну підприємству чи організації внаслідок порушення трудових обов'язків. Отже, першою умовою притягнення до матеріальної відповідальності є наявність трудових відносин між винним працівником і підприємством, якому завдано шкоду. Друга особливість у тому, що відповідальність можлива лише за наявності вини працівника. Тобто якщо працівник заподіяв шкоду внаслідок обставин, що від нього не залежать (пошкодження апаратури у зв'язку з раптовим відключенням електроенергії, руйнування споруди через брак конструкцій), і його вини в цьому немає, матеріальна відповідальність виключена. Працівник відповідає лише за пряму дійсну шкоду, тобто за збитки, – пошкоджений інструмент, витрачені матеріали, розбиту машину. За доходи, які підприємство могло мати, але не одержало внаслідок заподіяної шкоди, він не відповідатиме. Так само не можна притягти до відповідальності працівника, який заподіяв шкоду внаслідок крайньої необхідності. Є й така особливість. На відміну від цивільно-правової відповідальності, що передбачає повне відшкодування збитків, матеріальна відповідальність, як правило, не повинна перевищувати розмір середнього місячного заробітку. Лише в окремих випадках, передбачених законом, можлива повна матеріальна відповідальність. Матеріальна відповідальність настає незалежно від застосування дисциплінарної, кримінальної та іншої відповідальності, бо її мета – насамперед відшкодування збитків.

Відповідальність у розмірі не більше середньої місячної заробітної плати нестиме працівник, який через власну недбалість зіпсував або знищив матеріали, вироби, напівфабрикати, інструменти, обладнання чи спеціальний одяг, йому довірені. Матеріальну відповідальність в повному розмірі завданої шкоди нестиме працівник, якщо втратить майно, яке одержить за дорученням; якщо шкоду завдано внаслідок кримінального діяння (наприклад, працівник привласнив кошти підприємства, підробивши підпис на документі) або дій у нетверезому стані; якщо працівник вчинив шкоду не при виконанні трудових обов'язків (водій використав службову машину для поїздки до родичів у село і пошкодив її). Повна матеріальна відповідальність настає також у тому випадку, коли з працівником укладено договір про повну матеріальну відповідальність. Такі договори укладають із касирами, продавцями, комірниками, тобто працівниками, прямим службовим обов'язком яких є робота з матеріальними цінностями, їх зберігання.

Якщо постає питання про відшкодування матеріальних збитків, керівник підприємства, організації повинен не пізніше ніж через два тижні з дня їх виявлення видати відповідний наказ. З ним має бути ознайомлений працівник, і лише не раніше семи днів після цього наказ може бути виконано. Такий порядок застосовують, якщо матеріальна відповідальність не перевищує середньої місячної зарплати і працівник згодний із цим.

В інших випадках відшкодування провадиться в судовому порядку — адміністрація повинна звернутися з позовом до суду, який прийме відповідне рішення.

Максимальна тривалість робочого тижня в Україні становить 40 годин, в окремих випадках, у тому числі й для неповнолітніх, передбачено зменшення тривалості робочого часу. За бажанням працівника і за згодою адміністрації можливе надання працівникові неповного робочого часу.

Законодавство передбачає час відпочинку працівника — перерви протягом робочого дня, вихідні й святкові дні, щорічні відпустки.

У разі порушення, пов'язаного з виконанням трудових обов'язків працівника, можливе його притягнення до дисциплінарної й матеріальної відповідальності. При цьому дисциплінарна відповідальність має передусім виховну мету, а матеріальна має забезпечити компенсацію завданої шкоди.

Порядок застосування дисциплінарної й матеріальної відповідальності визначається Кодексом законів про працю України.

За порушення можливе застосування лише одного дисциплінарного стягнення, але матеріальна відповідальність можлива незалежно від притягнення до інших видів відповідальності.

Запам'ятайте: скорочений робочий час, неповний робочий час, надурочна робота, матеріальна відповідальність, дисциплінарна відповідальність, види дисциплінарних стягнень — догана і звільнення.

ТАЦІЙ Василь Якович
(р. н. 1940)

Український учений-правознавець, ректор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, президент Академії правових наук України. Вивчає проблеми теорії держави і права, кримінального права. Академік Національної академії наук України. Брав участь у розробці Конституції України та багатьох законів України. Перший з українських юристів удостоєний звання Герой України (2004) за визначні особисті заслуги перед Українською державою в розвитку юридичної науки, багаторічну плідну наукову, педагогічну й громадську діяльність.

Перевірте себе

1. Які види дисциплінарних стягнень передбачено законодавством?
2. У чому полягають особливості матеріальної й дисциплінарної відповідальності?
3. Які основні правила притягнення до матеріальної відповідальності?
4. Який порядок накладення дисциплінарних стягнень передбачено законом?
- 5*. Порівняйте обмежену й повну матеріальну відповідальність.
6. У яких випадках закон дозволяє використання надурочних робіт?
7. Яка тривалість робочого часу встановлена законодавством?
8. Як забезпечується право громадян на відпочинок?
9. Коли працівникові надаються відпустки?
10. Які святкові дні встановлено законодавством?
11. Які заходи заохочення і стягнення можуть застосовуватися до працівників?
- 12*. Порівняйте скорочений і неповний робочий час. Визначте спільні ознаки й відмінності.
13. Яке значення має трудова дисципліна на підприємстві?
- 14*. Хто із зазначених осіб має право на скорочений або неповний робочий час:
  - а) дев'ятнадцятирічна лаборантка, яка працює в рентген-кабінеті поліклініки;

- б) двадцятирічний токар, який доглядає стареньку матір;
  - в) шістнадцятирічний слюсар;
  - г) двадцятитрирічний тесля, який працює в третю зміну;
  - д) тридцятирічна вчителька;
  - е) двадцятисемирічна ткаля, яка має малу дитину?
- 15*. Висловіть свою точку зору, чому закон передбачає повну матеріальну відповідальність саме в тих випадках, що в ньому зазначено.
- 16*. Визначте, у яких із зазначених випадків винний буде притягнений до матеріальної й дисциплінарної відповідальності:
- а) громадянин Р., працюючи на токарному верстаті, утратив пильність, унаслідок чого допустив брак у роботі;
  - б) громадянка П. працює кухарем ресторану. Внаслідок раптового відключення електромережі зіпсовано їжу, яку готували на електроплиті;
  - в) громадянин Н. власною машиною завдав пошкоджень рекламному щиту, що стоїть на узбіччі;
  - г) громадянка С. запізнилася на роботу;
  - д) громадянка Д., працюючи продавцем, грубо поведилася з покупцями;
  - е) громадянин О., водій, у нетверезому стані виїхав з автобаси і скоїв аварію, пошкодивши три автомашини?
- Чи можливе притягнення цих осіб до інших видів відповідальності?

ПІДСУМКОВІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДО ЧАСТИНИ ЧЕТВЕРТОЇ

1. Порівняйте фізичних та юридичних осіб.
2. Які способи захисту цивільних прав передбачені законодавством України?
3. Які особливості участі неповнолітніх у цивільно-правових відносинах?
4. Висловіть свою думку щодо відповідності встановлених законодавством України правил спадкування нормам моралі.
5. Які умови та порядок укладання шлюбу встановлено сімейним законодавством?
6. Порівняйте права наймача й власника житла.
7. Які особливості прийому на роботу неповнолітніх?
8. Порівняйте дисциплінарну й матеріальну відповідальність.
9. Порівняйте неповний та скорочений робочий час.
10. Визначте відповідність між речами та їх належністю до певної категорії майна подружжя

1 особиста власність чоловіка	А піаніно, придбане подружжям під час перебування в шлюбі для дружини — професійної піаністки
2 особиста власність дружини	Б браслет, подарований дружиною чоловікові на день народження
3 спільна сумісна власність	В дача, отримана дружиною в спадщину від бабусі

11. Визначте, які документи має подати при вступі на роботу кожна із зазначених осіб, проставивши позначки («+» та «-») у відповідних рядках таблиці.

	Пас- порт	Свідоц- тво про наро- дження	Тру- дова книж- ка	Документ про освіту або квалі- фікацію	Дозвіл для вступу батьків для вступу на роботу
1. Двадцятидвохлітній випускник педагогічного університету, який уперше поступає на роботу					
2. П'ятнадцятирічна випускниця 9 класу, яка вперше поступає на роботу на час канікул					

	Свідоц- Пас- порт	тво про наро- дження	Тру- дова книж- ка	Документ про освіту або квалі- фікацію	Дозвіл батьків для вступу на роботу
3. Двадцятирічний водій, який повертається після звільнення з армії на роботу у фірму, де працював до служби					
4. Тридцятивосьмирічний слюсар, який перейшов на нове місце роботи					
5. Сімнадцятирічна випускниця 11 класу, яка вперше поступила на роботу кур'єром					

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

- У якому віці особа має часткову цивільну дієздатність?
  - з народження до 10 років
  - з народження до 14 років
  - з народження до 18 років
  - з 14 до 18 років
  - з 16 до 18 років
- Яке твердження є помилковим?
  - в окремих випадках цивільно-правова відповідальність можлива за відсутності вини
  - у разі недостатності коштів і майна в неповнолітнього, який завдав шкоди, його батьки притягаються до субсидіарної цивільно-правової відповідальності
  - шкода, завдана малолітньою особою, відшкодовується її батьками або особами, які їх замінюють
  - фізична особа набуває правоздатності з моменту її народження
  - залежно від розподілу прав і обов'язків щодо відшкодування завданої шкоди відповідальність може бути загальною, солідарною, субсидіарною, дольовою
- У якому випадку порушено трудове законодавство?
  - токаря, який запізнився на роботу, без згоди профспілкового комітету оголошено догану
  - касир звільнений із роботи у зв'язку з виявленою недостачею підзвітних грошей без згоди профспілкового комітету
  - інженер, депутат сільської ради, звільнений із роботи без згоди сільради та комітету профспілки за скороченням штатів

- Г** кухар звільнений із роботи у зв'язку з виявленою невідповідністю займаній посаді за станом здоров'я за згодою профспілкового комітету
- Д** слюсар звільнений із роботи відповідно до поданої ним заяви без згоди профспілкового комітету
4. Яка особа НЕ має права посвідчити заповіт?
- А** капітан корабля, який перебуває в плаванні та на якому перебуває автор заповіту
- Б** командир військової частини, у якій служить автор заповіту
- В** начальник житлово-експлуатаційної контори, у будинку якої проживає автор заповіту
- Г** начальник слідчого ізолятора, у якому перебуває автор заповіту
- Д** голова сільради, на території якої проживає автор заповіту і не має державних і приватних нотаріусів
5. Як називається документ, який підтверджує права особи на користування житловим приміщенням?
- А** наказ
- Б** розпорядження
- В** ордер
- Г** нормативно-правовий акт
- Д** житлове посвідчення
6. У якому випадку порушено порядок вступу до шлюбу?
- А** у Парижі уклали шлюб сімнадцятирічна громадянка України В. і дев'ятнадцятирічний громадянин США
- Б** уклали шлюб двадцятирічна громадянка України П. та її двадцятидвохлітній двоюрідний брат громадянин України К.
- В** у м. Києві зареєстрували шлюб тридцятирічна громадянка США П. і двадцятирічний громадянин США У.
- Г** зареєстровано шлюб між двадцятирічним громадянином Р., який засуджений до позбавлення волі, і вісімнадцятирічною громадянкою Л.
- Д** зареєстровано шлюб між дев'ятнадцятирічною громадянкою Ф., яка має шестимісячну дитину, та п'ятдесятишестирічним громадянином Т.
7. Установіть відповідність між категоріями земель та об'єктами, які на них знаходяться
1 земельна ділянка загальноосвітньої школи	А землі сільськогосподарського призначення
2 пасовище фермерського господарства «Обрій»	Б землі історико-культурного призначення
3 земельна ділянка заповідника «Поле битви під Берестечком»	В землі водного фонду
4 болото	Г землі оздоровчого призначення
	Д землі житлової та громадської забудови

- Адміністративне право** — галузь права, яка регулює суспільні відносини, що виникають у сфері виконавчо-розпорядчої діяльності й державного управління.
- Адміністративне правопорушення (проступок)** — протиправна, винна дія чи бездіяльність, за яку передбачено адміністративну відповідальність.
- Влада** — можливість і здатність людини чи групи людей здійснювати свою волю, нав'язуючи її, у разі потреби, суспільству, іншим людям.
- Галузь права** — сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини в певній сфері суспільного життя за допомогою певного методу правового регулювання.
- Гарантії прав і свобод людини** — умови, засоби, способи, які забезпечують здійснення в повному обсязі та всебічну охорону прав і свобод особи.
- Гіпотеза правової норми** — частина правової норми, яка вказує на обставини, за яких вона діятиме.
- Громадянство** — юридично визначений, стійкий, необмежений у просторі правовий зв'язок між особою й певною державою, що визначає їхні взаємні права та обов'язки.
- Деліктоздатність** (від латин. *delictum* — провина, проступок) — здатність особи нести відповідальність за скоєні нею правопорушення.
- Демократія** (від грец. *demokratia*, *demos* — народ, *kratos* — влада, влада народу) — форма державного режиму, за якої державна влада здійснюється на основі рівної участі громадян в управлінні державою, гарантовано дотримання їхніх прав і свобод відповідно до міжнародних стандартів прав людини.
- Держава** — особлива форма організації суспільства за допомогою спеціального апарату управління, який захищає інтереси населення певної території, регулює відносини між членами суспільства, зокрема за допомогою примусу.
- Державна служба** — професійна діяльність людей, які займають посади в державних органах, виконуючи завдання й функції держави, та отримують зарплату за рахунок державних коштів.
- Державний (територіальний) устрій** — елемент форми держави, який визначає внутрішню територіальну організацію держави, взаємодію центральних і місцевих органів влади.
- Джерела (або форми) права** — способи, форми вираження й закріплення правових норм.

Джерело підвищеної небезпеки — транспортні засоби, промислові підприємства, тварини, що за своєю природою становлять певну небезпеку для оточення, бо часом можуть вийти з-під контролю людини, яка ними керує.

Диспозиція правової норми — частина правової норми, яка визначає правило, що діятиме в обставинах, передбачених гіпотезою.

Дисципліна — точне, своєчасне й неухильне додержання встановлених правовими й іншими соціальними нормами правил поведінки в державному й суспільному житті.

Дієздатність — можливість особи своїми діями створювати, змінювати, припиняти права та обов'язки.

Екологічне право — галузь права, яка регулює суспільні відносини у сфері охорони навколишнього природного середовища й раціонального використання природних ресурсів (екологічні відносини).

Земельне право — галузь права, якою регулюються суспільні відносини щодо власності на землю, державного управління земельним фондом, використання й охорони землі, забезпечення та охорони прав і законних інтересів учасників земельних відносин.

Злочин — суспільно небезпечне протиправне винне діяння (дія чи бездіяльність), яке скоєне суб'єктом злочину (особою, яка може нести за нього відповідальність) і передбачене кримінальним кодексом.

Імперія (від латин. *imperiū* — влада, панування) — форма державного устрою, за якої до складу держави входять окремі частини, які були приєднані насильницьким шляхом, унаслідок поглинання незалежних досі держав або їх частин.

Індивід — конкретна людина, що має унікальні, притаманні саме їй якості.

Інкорпорація — спосіб систематизації, при якому нормативні акти об'єднують у збірник чи зібрання шляхом розташування їх у хронологічному порядку, за предметом регулювання або іншими ознаками.

Іноземці — особи, які не є громадянами держави, у якій вони знаходяться.

Історичний тип держави — сукупність найбільш суттєвих ознак, властивих державам, які існували на певних етапах історії людства.

Кодифікація — спосіб систематизації, при якому здійснюється зведення різних нормативно-правових актів у єдиний, внутрішньо узгоджений та структурований акт шляхом переробки їх змісту.

Компетенція юридичної особи — сукупність прав та обов'язків, які надаються юридичній особі для виконання її функцій.

- Консолідація** — спосіб систематизації, при якому здійснюється об'єднання в єдиний нормативно-правовий акт кількох актів, які регулюють певну сферу суспільних відносин без зміни їх змісту.
- Конфедерація** — форма державного устрою, за якої держава є союзом (як правило, тимчасовим) суверенних держав, які об'єднуються для досягнення певної чітко визначеної мети в окремій сфері державної діяльності.
- Кримінальна відповідальність** — вид юридичної відповідальності, який полягає в застосуванні судом від імені держави до особи, що вчинила злочин, державного примусу у формі покарання.
- Кримінальне покарання** — захід примусу, який застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом позбавленні або обмеженні прав і свобод засудженого.
- Кримінальне право** — галузь права, норми якої встановлюють засади відповідальності за скоєння злочинів, їх види й покарання за них.
- Монархія** — форма держави, за якої вся влада в державі належить одній особі, що, як правило, отримується нею в спадок.
- Народний суверенітет** — повновладдя народу, наявність механізмів, засобів і шляхів реальної участі громадян в управлінні державою.
- Національний суверенітет** — повновладдя нації, право та можливість для неї самій визначати своє життя, у тому числі шляхом створення власної національної держави.
- Невід'ємні (природні) права** — права, які належать людині від народження, від природи і не можуть бути свавільно обмежені чи відібрані.
- Норма права** — обов'язкове правило поведінки, що встановлене й підтримується державою.
- Нормативно-правовий акт** — офіційний документ, прийнятий (видааний) уповноваженим на це суб'єктом у визначених законом формі й порядку, який установлює норми права для неозначеного кола осіб і розрахований на неодноразове застосування.
- Об'єкт правовідносин** — матеріальні або нематеріальні блага, з приводу яких виникають правовідносини.
- Орган держави** — особа або орган, які виступають від імені держави, мають певні владні повноваження відповідно до свого призначення.
- Особа фізична** — людина, яка є суб'єктом правовідносин.
- Податок** — установлений законодавчим органом обов'язковий платіж, що сплачується юридичними та фізичними особами до бюджету в розмірах та в строки, передбачені законом.

- Позовна давність** — строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу.
- Політичний (державний) режим** — елемент форми держави, який визначає методи, якими здійснюють владу в державі, способи та засоби, що для цього використовують.
- Право оренди земельної ділянки** — засноване на договорі строкове платне володіння й користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для провадження підприємницької та іншої діяльності.
- Правовий інститут** — сукупність правових норм, що об'єднують юридичні норми, які стосуються певного чітко відокремленого виду суспільних відносин.
- Правовий прецедент** (від латин. *praecedens, praecedentis* — той, що передає) — це рішення, прийняте компетентним органом держави для врегулювання конкретної життєвої ситуації й визнане загальнообов'язковим для врегулювання аналогічних життєвих ситуацій у майбутньому.
- Правовий статус** — сукупність прав та обов'язків особи, визначених законодавством.
- Правові звичаї** — соціальні норми, правила поведінки, що склалися в процесі їх фактичного застосування протягом тривалого часу й санкціоновані державою.
- Правовідносини** — суспільні відносини, які регулюються нормами права.
- Правоздатність** — здатність особи мати визначені законом права й обов'язки, брати участь у правовідносинах.
- Правопорушення** — будь-яке протиправне, винне діяння (дія або бездіяльність), що завдає шкоди людям, суспільству, державі й спричиняє юридичну відповідальність.
- Правопорядок** — система суспільних відносин, будь-яких інших дій, що мають правове значення й здійснюються в суспільстві відповідно до вимог норм права.
- Правосвідомість** — система поглядів, понять, уявлень, почуттів із приводу чинного права або ситуації, що пов'язані з правом.
- Правосуб'єктність** — здатність фізичних та юридичних осіб у встановленому порядку бути суб'єктами правовідносин (суб'єктами права), мати юридичні права та обов'язки.
- Правочин цивільно-правовий** — дії фізичних та юридичних осіб, спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав чи обов'язків.
- Природокористування** — використання корисних властивостей навколишнього природного середовища для задоволення економічних, оздоровчих, культурних, естетичних та будь-яких інших потреб.

- Республіка** — форма правління, за якої джерелом влади є народ, представники влади обираються на певний строк і несуть відповідальність за свої дії.
- Референдум** — прийняття рішення з найважливіших питань державного життя громадянами України шляхом голосування.
- Робочий час** — установлений законом або угодою, укладеною на підставі закону, час, протягом якого працівники зобов'язані виконувати роботу, обумовлену трудовим договором.
- Санкція правової норми** — частина правової норми, яка визначає наслідки, що настануть у разі недотримання встановленої норми, її порушення.
- Система законодавства** — сукупність усіх прийнятих у встановленому порядку й упорядкованих нормативно-правових актів держави.
- Систематизація законодавства** — упорядкування діючих нормативних актів, приведення їх до певної системи.
- Сімейне право** — галузь права, норми якої регулюють сімейні особисті немайнові й майнові відносини, які впливають із шлюбу, належності до сім'ї, спорідненості.
- Соціальні норми** — правила (норми) загального характеру, які регулюють відносини в людському суспільстві й встановлені державою, суспільством, об'єднаннями громадян тощо.
- Спадкування** — процес переходу прав і обов'язків померлої фізичної особи до інших осіб.
- Спадщина** — сукупність прав та обов'язків, які переходять від померлої фізичної особи до інших осіб.
- Співучасник** — учасник скоєння умисного злочину в разі вчинення його кількома особами.
- Суверенітет державний** — можливість держави самостійно розв'язувати всі питання свого внутрішнього життя і зовнішніх відносин, здійснювати владу й правосуддя на своїй території.
- Суспільний порядок** — стан суспільних відносин, який відповідає вимогам усього комплексу соціальних норм.
- Територіальна громада** — спільнота жителів села, селища, міста (тобто певного населеного пункту) на місцеве самоврядування.
- Трудове право** — галузь права, яка регулює індивідуальні відносини із застосування найманої праці та колективні трудові відносини.
- Федерація** — форма державного устрою, за якої держава є союзом ряду державних утворень, які мають певну політичну самостійність, однак передають частину своїх прав і суверенітету органам федерації.

- Фінансове право** — галузь права, норми які регулюють суспільні відносини щодо мобілізації (отримання), розподілу й використання коштів держави та органів місцевого самоврядування.
- Форма держави** — це спосіб організації політичної влади в державі, має три складові частини — форму правління, форму державного (територіального) устрою й державно-правовий (політичний) режим.
- Форма правління** — елемент форми держави, який визначає організацію влади в країні, порядок утворення, взаємодії органів влади й управління.
- Функції держави** — основні напрями діяльності держави, що забезпечують здійснення завдань, заради яких вона створена.
- Функції права** — основні завдання, які виконує право, напрями впливу права на суспільні відносини.
- Цивільне право** — галузь права, норми якої регулюють майнові й особисті немайнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності учасників цих відносин.
- Цивільно-правова відповідальність** — вид юридичної відповідальності, який полягає в настанні передбачених законом негативних майнових наслідків для правопорушника.
- Юридична відповідальність** — обов'язок правопорушника перетерпіти певні негативні наслідки (санкції) за скоєне правопорушення, які визначаються в установленому законом порядку.
- Юридичні особи** — підприємства, організації, установи, які створені й зареєстровані в установленому порядку, мають відокремлене майно, можуть від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав, нести обов'язки, бути позивачами й відповідачами в суді, господарському або третейському суді.
- Юридичні факти** — життєві обставини, які породжують, змінюють або припиняють правовідносини.

Від автора	3
------------------	---

Частина перша

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ

§ 1. Історичний аспект виникнення держави	5
§ 2. Загальна характеристика держави та державної влади ...	12
§ 3. Державний лад	20
§ 4. Особа, суспільство, держава	28
<i>Підсумкові запитання та завдання до частини першої</i>	38
<i>Тестові завдання</i>	39

Частина друга

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА ТА ПРАВОВІДНОСИН

§ 5. Поняття і загальна характеристика права	40
§ 6. Поняття і структура системи права	49
§ 7–8. Правовідносини	55
§ 9–10. Правопорядок і правопорушення	61
§ 11. Юридична відповідальність	67
<i>Підсумкові запитання та завдання до частини другої</i>	78
<i>Тестові завдання</i>	78

Частина третя

ОСНОВИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

§ 12. Конституційне право України	80
§ 13. Основні права, свобода та обов'язки громадян України ..	90
§ 14. Вибори. Референдум	102
§ 15. Верховна Рада України та Президент України в системі органів державної влади	110
§ 16. Органи виконавчої та судової влади в Україні. Місьцеве самоврядування	118
§ 17. Фінансове право	127

§ 18.	Адміністративне право	133
§ 19.	Екологічне право	139
§ 20.	Кримінальне право	144
§ 21.	Кримінальна відповідальність	150
	<i>Підсумкові запитання та завдання до частини третьої</i>	161
	<i>Тестові завдання</i>	161

Частина четверта

ОСНОВИ ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

§ 22.	Цивільне право	163
§ 23.	Цивільно-правові правочини. Спадкове право	170
§ 24.	Захист цивільних прав	177
§ 25.	Сімейне право. Житлове право	185
§ 26.	Земельне право	194
§ 27.	Трудове право	200
§ 28.	Робочий час і час відпочинку. Трудова дисципліна	210
	<i>Підсумкові запитання та завдання до частини четвертої</i>	221
	<i>Тестові завдання</i>	222
	Термінологічний словник	224

Навчальне видання

Наровляський Олександр Данилович

ПРАВОЗНАВСТВО

Підручник для 10 класу
загальноосвітніх навчальних закладів
(рівень стандарту, академічний рівень)

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Видає за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Редактор *М. Жук*
Художній редактор *О. Федько*
Макет та художнє оформлення *В. Кушніренко*
Технічний редактор *І. Селезньова*
Комп'ютерна верстка *С. Грушної*
Коректори *І. Барвінок, С. Романючева*

Підписано до друку 30.06.2010. Формат 60х90/16.
Папір офс. № 1. Гарнітура Петербург. Друк. офс. Ум. друк. арк. 14,5.
Обл.вид. арк. 15,9. Ум. фарбовідб. 58,0.
Тираж 256895 прим.(2-й завод 50001- 150000 прим.).
Замовлення № 0-639

Видавництво «Грамота»
Кловський узвіз, 8, м. Київ, 01021
тел./факс: (044) 253-88-04, тел.: 253-90-17, 253-92-64
Електронна адреса: gramotanew@bigmir.net

Свідчення про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапазитивів видавництва «Грамота»
у ТОВ «Видавництво Фоліо»,
вул. Чубаря, 11, м. Харків, 61002
Свідчення про реєстрацію ДК № 3194 від 22.05.2008 р.